

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТУСА
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТУСА

*Кваліфікаційна наукова праця на
правах рукопису*

БОГАТЮК ОКСАНА ВАЛЕРІЇВНА

УДК 34 (3/9) «9-17»

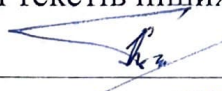
ДИСЕРТАЦІЯ

**СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ПРИНЦИПІВ ПРАВА У
СЕРЕДНЬОВІЧНІЙ УКРАЇНІ**

081 «Право»

08 «Право»

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне
джерело / О. В. Богатюк /

Науковий керівник **Мартинюк Олексій Володимирович**, кандидат
юридичних наук, доцент

Вінниця – 2025

АНОТАЦІЯ

Богатюк О. В. Становлення та розвиток принципів права у середньовічній Україні. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії з галузі знань 08 «Право» за спеціальністю 081 «Право». – Донецький національний університет імені Василя Стуса Міністерства освіти і науки України, Вінниця, 2025.

Дисертацію присвячено обґрунтуванню нових наукових положень щодо процесу становлення та розвитку загальноправових та галузевих принципів права на теренах середньовічної України впродовж IX – першої половини XVII ст., виявлення закономірностей та особливостей цього процесу.

У розділі 1 «Історіографія та джерельна база дослідження становлення та розвитку принципів права у середньовічній Україні» досліджено стан наукової розробки проблеми та проведено аналіз джерельної бази дослідження.

Встановлено, що протягом імперського, радянського та особливо сучасного періодів відбулося значне накопичення фактичного матеріалу з історії середньовічного українського права, однак становлення та розвиток принципів права у середньовічній Україні протягом IX – першої половини XVII ст. не стало предметом окремого наукового дослідження.

Аргументовано, що важливим складовим елементом дисертаційної роботи є аналіз джерельної бази дослідження, який обумовлений історико-правовим характером розвідки та значним за обсягом хронологічним періодом. Встановлено, що за вказаної доби набували чинності різні історико-правові джерела, які були поділені на дві великі групи – пам'ятки права (історичні джерела права – передусім Руська Правда, Судебник Казимира 1468 р. та три редакції Литовського Статуту) та інші джерела (насамперед літописи, літературні твори, актові джерела та матеріали судової практики).

У розділі 2 «Формування загальноправових принципів у середньовічній Україні» досліджено еволюцію таких загальноправових принципів, як справедливість, свобода, рівність та гуманізм, їх зміст та реалізацію у нормах середньовічного права.

Встановлено, що справедливість є провідною ідеєю права, його обов'язковим елементом, а її зміст є сутністю самого права. Аналіз дефініції «українське право» дає підстави стверджувати, що поняття справедливості є ключовою категорією у її формулюванні, оскільки українському народу протягом його багатовікової історії було притаманне розуміння права, як категорії справедливості у поєднанні з ідеями правди, добра, людяності (гуманізму), рівності.

Доведено, що справедливість, як юридична категорія набуває атрибуту принципу шляхом втілення у правовій нормі, а її зміст набуває змін як у часі, так і в просторі. Сутність принципу справедливості у середньовічній Україні була детерміновані формами (джерелами) права – правовим звичаєм (джерелом природної справедливості), нормативно-правовим договором (включаючи міжнародні договори) і нормативно-правовим актом (законом).

Досліджено, що формального закріплення принципу справедливості за об'єктивних умов існування середньовічної держави не було, однак термінологічно він згадується на сторінках історико-правових джерел у формі правових ідей тогочасної правосвідомості. Вперше термін «справедливість» як правова категорія зустрічається у положеннях Судебника Казимира, а протягом другої половини XV ст. він набуває характеру уніфікованого правового поняття, особливо у галузі правосуддя. Водночас багатовекторність у розвитку права підтверджує тезу про те, що змістовне наповнення принципу справедливості в умовах розвитку інститутів середньовічної держави не завжди мало прогресивний характер.

Аргументовано, що ідея свободи впливала із ментальних особливостей українського народу, у світогляді якого відображалися ставлення людини до навколишньої дійсності, формувалися переконання, ідеали, принципи буття та ціннісні орієнтації. За додержавного періоду ідея свободи стала однією із визначальних при формуванні інститутів родової та воєнної демократії, які згодом трансформувалися у інститути феодальної демократії (віча, громадських та копних судів). Норми українського звичаєвого права, маючи за основу природно-правові ідеї та цінності, протягом середньовічного періоду визначали обсяг свободи як для громади загалом, так і кожного члена суспільства зокрема. Водночас статус свободи впливав на поділ населення та визначав ступінь правоздатності.

Визначено, що протягом другої половини XIV – першої половини XVII ст. розвиток ідеї свободи на українських теренах відбувався у різних правових системах – системах Великого князівства Литовського та Речі Посполитої, магдебурзького права та козацького звичаєвого права. У законодавчих актах Великого князівства Литовського термін «свобода» набував змістовного наповнення, однак розширення обсягу суб'єктивної свободи для привілейованих станів суспільства невпинно призводило до її обмеження або втрати іншими суспільними верствами. Зміст ідеї свободи вплинув на генезу окремих понять та інститутів кримінального права (щодо суб'єкта кримінального правопорушення (злочину), щодо появи тюремного ув'язнення як виду кримінального покарання, а також виокремлення злочинів проти волі (свободи) людини залежно від родового та безпосереднього об'єкта кримінального правопорушення). Водночас норми Литовського Статуту не лише захищали особисті та майнові права вільної людини, але й гарантували мінімальний обсяг свободи для кожної одиниці тогочасного суспільства.

Досліджено, що ідеї свободи шляхом визнання міської громади колективним суб'єктом правовідносин реалізовувалися у системі міського (магдебурзького) права, яка стала частиною національної правової традиції. Концепт свободи разом з ідеями рівності, справедливості та демократизму стали стрижневими імперативами козацького права, що почало формуватися наприкінці XV – у XVI ст. і згодом стане нормативним підґрунтям національного права за доби України-Гетьманщини.

Доведено, що ідеї, які наразі складають основу юридичного принципу рівності з поєднанням вимог формальної та фактичної рівності, почали формуватися на українських теренах за середньовічної доби. Правовим атрибутом становлення та розвитку ідеї рівності перед законом стало правило, що покарання має бути пропорційним винності особи незалежно від її правового та соціального становища. Уперше на законодавчому рівні ідея рівності усіх перед законом була закріплена нормами Судебника Казимира, а впродовж XVI ст. ця домінанта набувала значення принципу із формальним закріпленням новелами Литовського Статуту.

Встановлено, що за доби Русі-України ідея рівності перед судом реалізовувалася шляхом застосування норм процесуального права під час здійснення судочинства, однак уперше на законодавчому рівні це правило закріплювалася новелами Литовського Статуту. Доведено, що ідея рівності перед судом якнайповніше реалізовувалася у діяльності копних судів. Водночас українському середньовічному праву була притаманна тенденція до рівноправності чоловіків і жінок, яка набула поширення не лише у приватно-правовій, але й у публічно-правовій сферах. Якнайповніше ідеї рівності на українських просторах наприкінці XV – першій половині XVII ст. реалізовувалися на теренах Запорізької Січі, де вони набували майже абсолютних ознак і ставали першоосновою формування загальноправового принципу рівності.

Аргументовано, що становлення гуманістичних ідей сягає сивої давнини і було пов'язане із високими моральними стандартами, притаманними українському народу. Поширення християнської ідеології поглибило розуміння уявлень українського етносу щодо людяності, співчуття, любові до ближнього, доброчинності, що позитивно вплинуло на реалізацію гуманістичних ідей у середньовічному українському праві. Встановлено, що за окресленої доби гуманістичні ідеї якнайповніше реалізовувалися у галузі кримінального права.

У розділі 3 «Гене́за галузевих принципів середньовічного права в Україні та їх вплив на формування вітчизняної правової традиції» проаналізовано особливості виникнення, становлення та закономірності розвитку принципів цивільного і кримінального права, а також принципів правосуддя впродовж IX – першої половини XVII ст.

Виявлено, що формування принципу неприпустимості позбавлення права власності, як принципу цивільного права обумовлювалися становленням і розвитком права власності в об'єктивному і суб'єктивному розумінні, а також розвитком інститутів середньовічної держави. Правові гарантії та захист, які надавалися державою суб'єктам права власності (насамперед привілейованим суспільним верствам щодо права власності на землю) становили основу її політичного існування. Протягом IX – першої половини XVII ст. власнику майна гарантувався судовий захист, що позитивно впливало на генезу принципу судового

захисту цивільного права та інтересу. Принципи свободи договору та свободи підприємницької діяльності, що не заборонена законом за середньовічного періоду перебували лише на стадії формування, оскільки майнові та особисті немайнові відносини засновувалися на юридичній нерівності та майновій самостійності особисто вільних людей. Право на підприємницьку діяльність набувало ознак привілею, тому лише окремі категорії населення могли сповна його реалізовувати.

Встановлено, що у межах формування галузевих принципів цивільного права виникали і набували розвитку підгалузеві принципи – насамперед принципи спадкового і шлюбно-сімейного права. Засадами спадкового права були: універсальне спадкове правонаступництво; сімейно-родинний характер спадкування та черговість (послідовність) закликання до спадщини при спадкуванні за законом; свобода заповіту, яка обмежувалася нормами феодального спадкового права. Українське середньовічне право не визнавало принципу рівності спадкових часток (рівність спадкоємців) при спадкуванні за законом. Принципами шлюбно-сімейного права за означеного періоду стали: одношлюбність (моногамія); публічне оголошення факту шлюбу (публічність шлюбу; свобода і добровільність укладення та розірвання шлюбу (з певними обмеженнями); заборона інцесту (кровозмішення); особиста рівноправність учасників сімейних відносин, а також регулювання сімейних відносин за домовленістю (договором).

Визначено, що систему принципів кримінального права в Україні впродовж IX – першої половини XVII ст. склали: принцип визначення кримінального правопорушення (злочину) без формалізації у правових джерелах; принцип особистої (персональної) кримінальної відповідальності, який набув сучасного змісту в 1588 р.; принцип винної відповідальності; принцип невідворотності кримінальної відповідальності; принцип диференціації та індивідуалізації кримінальної відповідальності та покарання; а також принцип економії кримінальної репресії.

Аргументовано, що за означеного періоду принципи правосуддя формувалися у лоні процесуального права як процедури реалізації норм матеріального права. Серед них виокремлювалися елементи принципів: законності; доступності до суду (доступу до правосуддя); публічності правосуддя, гласності і

відкритості судового процесу; вільної оцінки доказів судом; змагальності та процесуальної рівноправності сторін, а також свободи у поданні доказів. Особиста участь сторін у судовому процесі сприяла реалізації принципу безпосередності. Доведено, що за досліджуваного періоду почав формуватися і набувати розвитку принцип обґрунтованості та обов'язковості судового рішення, а також принцип презумпції невинуватості, який наразі розглядається як складовий елемент права на справедливий судовий розгляд.

Ключові слова: Україна, середньовічна держава (Київська Русь, Литовсько-Руська держава, Річ Посполита), доба Середньовіччя, генеза (розвиток), формування права, історико-правовий аспект, християнство, принцип(и) права, верховенство права, форми/джерела права (звичаєве право, міжнародні договори, Руська Правда, Литовський Статут), права людини (особи), свобода, рівність, власність, княжа влада, українське кримінальне право, соціальна цінність, соціальні регулятори.

ABSTRACT

Bohatiuk O. V. Formation and Development of Principles of Law in Medieval Ukraine – Qualifying scientific study, rights as a manuscript.

Thesis submitted for the degree of Doctor of Philosophy in Law (Branch of Knowledge: 08 Law, specialty: 081 Law). – Vasyl' Stus Donetsk National University, Ministry of Education and Science in Ukraine, Vinnytsia, 2025.

The dissertation is devoted to substantiating new scientific provisions on the process of formation and development of general legal and branch principles of law in the territories of medieval Ukraine during the 9th – first half of the 17th centuries, identifying patterns and features of this process.

Chapter 1 «History and Source Base for the Study of the Formation and Development of Principles of Law in Medieval Ukraine», the state of scientific development of the problem is investigated and the source base of the study is analyzed.

It is established that during the imperial, soviet and especially modern periods there was a significant accumulation of factual material on the history of Medieval Ukrainian law, however, the formation and development of principles of law in Medieval Ukraine during the 9th - first half of the 17th centuries. Did not become the subject of a separate scientific study.

It is argued that an important component of the dissertation work is the analysis of the source base of the study, which is due to the historical and legal nature of the investigation and a significant chronological period in volume. It has been established that during the specified period, various historical and legal sources came into force, which were divided into two large groups - monuments of law (historical sources of law – primarily Rus'ka Pravda, Sudebnyk Casimir of 1468 and three editions of the Lithuanian Statute) and other sources (primarily chronicles, literary works, act sources and materials of judicial practice).

Chapter 2 «Formation of General Legal Principles in Medieval Ukraine» the evolution of such general legal principles as justice, freedom, equality and humanism, their content and implementation in the norms of medieval law is investigated.

It has been established that justice is the leading idea of law, its mandatory element, and its content is the essence of law itself. The analysis of the definition of “Ukrainian

law” gives grounds to assert that the concept of justice is a key category in its formulation, since the Ukrainian people throughout its centuries-old history have had an inherent understanding of law as a category of justice combined with the ideas of truth, goodness, humanity (humanism), and equality.

It is proven that justice, as a legal category, acquires the attribute of a principle through embodiment in a legal norm, and its content changes both in time and in space. The essence of the principle of justice in Medieval Ukraine was determined by the forms (sources) of law – legal custom (a source of natural justice), a normative-legal agreement (including international treaties) and a normative-legal act (law).

It has been studied that there was no formal consolidation of the principle of justice under the objective conditions of the existence of the medieval state, however, it is terminologically mentioned on the pages of historical and legal sources in the form of legal ideas of the contemporary legal consciousness. For the first time, the term «justice» as a legal category is found in the provisions of the Sudebnyk of Casimir, and during the second half of the 15th century. It acquires the character of a unified legal concept, especially in the field of justice. At the same time, multi-vectority in the development of law confirms the thesis that the substantive content of the principle of justice in the conditions of the development of the institutions of the medieval state did not always have a progressive character.

It is argued that the idea of freedom stemmed from the mental characteristics of the Ukrainian people, in whose worldview a person's attitude to the surrounding reality was reflected, beliefs, ideals, principles of being and value orientations were formed. In the pre-state period, the idea of freedom became one of the determining factors in the formation of the institutions of tribal and military democracy, which were later transformed into the institutions of feudal democracy (the council, public and kopny courts). The norms of Ukrainian customary law, based on natural law ideas and values, during the medieval period determined the scope of freedom for both the community as a whole and each member of society in particular. At the same time, the status of freedom influenced the division of the population and determined the degree of legal capacity.

It has been determined that during the second half of the 14th – first half of the 17th centuries. The development of the idea of freedom in Ukrainian territories took place in

different legal systems – the systems of the Grand Duchy of Lithuania and the Rich Pospolyta, Magdeburg law and Cossack customary law. In the legislative acts of the Grand Duchy of Lithuania, the term “freedom” acquired a meaningful content, however, the expansion of the scope of subjective freedom for the privileged classes of society constantly led to its restriction or loss by other social strata. The content of the idea of freedom influenced the genesis of certain concepts and institutions of criminal law (regarding the subject of a criminal offense (crime), regarding the emergence of imprisonment as a type of criminal punishment, as well as the separation of crimes against the will (freedom) of a person depending on the generic and direct object of the criminal offense). At the same time, the norms of the Lithuanian Statute not only protected the personal and property rights of a free person, but also guaranteed a minimum amount of freedom for every person in the society of that time.

It has been studied that the ideas of freedom through the recognition of the urban community as a collective subject of legal relations were implemented in the system of urban (Magdeburg) law, which became part of the national legal tradition. The concept of freedom, together with the ideas of equality, justice and democracy, became the core imperatives of Cossack law, which began to take shape at the end of the 15th - in the 16th centuries and later became the normative basis of national law during the era of the Ukrainian Hetmanate.

It has been proven that the ideas that currently form the basis of the legal principle of equality with a combination of the requirements of formal and actual equality began to take shape on Ukrainian lands during the Middle Ages. The legal attribute of the formation and development of the idea of equality before the law was the rule that punishment should be proportional to the guilt of a person, regardless of his legal and social status. For the first time at the legislative level, the idea of equality of all before the law was enshrined in the norms of the Sudebnyk Casimir, and throughout the 16th century, this dominant acquired the meaning of a principle with formal consolidation by novellas of the Lithuanian Statute.

It is established that during the time of Rus'-Ukraine the idea of equality before the court was implemented by applying the norms of procedural law during the conduct of legal proceedings, however, for the first time at the legislative level this rule was

consolidated by novellas of the Lithuanian Statute. It is proved that the idea of equality before the court was most fully implemented in the activities of the kopny courts. At the same time, Ukrainian medieval law was characterized by a tendency towards equality of men and women, which became widespread not only in the private law, but also in the public law spheres. The most fully the idea of equality in the Ukrainian expanses at the end of the 15th - the first half of the 17th century were implemented in the territories of the Zaporizhian Sich, where they acquired almost absolute features and became the primary basis for the formation of the general legal principle of equality.

It is argued that the formation of humanistic ideas dates back to ancient times and was associated with high moral standards inherent in the Ukrainian people. The spread of Christian ideology deepened the understanding of the Ukrainian ethnic group's ideas about humanity, compassion, love of neighbor, and charity, which positively influenced the implementation of humanistic ideas in medieval Ukrainian law. It is established that during the specified era, humanistic ideas were most fully implemented in the field of criminal law.

Chapter 3 «The Genesis of Branch Principles of Medieval Law in Ukraine and Their Influence on the Formation of the National Legal Tradition», the features of the emergence, formation, and regularities of the development of the principles of civil and criminal law, as well as the principles of justice during the 9th – first half of the 17th centuries, are analyzed.

It was found that the formation of the principle of inadmissibility of deprivation of property rights as a principle of civil law was conditioned by the formation and development of property rights in the objective and subjective sense, as well as the development of institutions of the medieval state. Legal guarantees and protection provided by the state to subjects of property rights (primarily to privileged social strata regarding the right to land ownership) formed the basis of its political existence. During the 9th – first half of the 17th century the owner of property was guaranteed judicial protection, which positively influenced the genesis of the principle of judicial protection of civil rights and interests. The principles of freedom of contract and freedom of entrepreneurial activity, which is not prohibited by law, were only at the stage of formation in the medieval period, since property and personal non-property relations were

based on legal inequality and property independence of personally free people. The right to entrepreneurial activity acquired signs of privilege, therefore only certain categories of the population could fully exercise it.

It has been established that within the framework of the formation of branch principles of civil law, sub-branch principles emerged and developed – primarily the principles of inheritance and marriage and family law. The principles of inheritance law were: universal hereditary succession; family-related nature of inheritance and the order (sequence) of calling for inheritance in inheritance by law; freedom of will, which was limited by the norms of feudal inheritance law. Ukrainian Medieval Law did not recognize the principle of equality of inheritance shares (equality of heirs) in inheritance by law. The principles of marriage and family law during the specified period were: monogamy; public announcement of the fact of marriage (publicity of marriage; freedom and voluntariness of marriage and dissolution of marriage (with certain restrictions); prohibition of incest; personal equality of participants in family relations, as well as regulation of family relations by agreement (contract).

It is determined that the system of principles of criminal law in Ukraine during the 9th – first half of the 17th century consisted of: the principle of defining a criminal offense (crime) without formalization in legal sources; the principle of personal criminal responsibility, which acquired signs of modern understanding in 1588; the principle of culpable responsibility; the principle of inevitability of criminal responsibility; the principle of differentiation and individualization of criminal responsibility and punishment; as well as the principle of economy of criminal repression.

It is argued that during the specified period, the principles of justice were formed within the bosom of procedural law as procedures for implementing the norms of substantive law. Among them, the following elements of the principles were distinguished: legality; accessibility to the court (access to justice); publicity of justice, publicity and openness of the trial; free assessment of evidence by the court; adversarial and procedural equality of the parties, as well as freedom in presenting evidence. The personal participation of the parties in the trial contributed to the implementation of the principle of immediacy. It is proven that during the studied period, the principle of the validity and binding nature of the court decision began to form and develop, as well as

the principle of the presumption of innocence, which is currently considered as a component of the right to a fair trial.

Keywords: Ukraine, medieval state (Kyiv Rus', Lithuanian-Rus State, Rich Pospolyta), Middle Ages, genesis (development), formation of law, historical and legal aspect, Christianity, principle(s) of law, rule of law, forms/sources of law (customary law, international treaties, Rus'ka Pravda, Lithuanian Statute), human rights (individuals), freedom, equality, property, princely power, Ukrainian criminal law, social value, social regulators.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА

Наукові праці, в яких опубліковані основні результати дисертації:

1. Богатюк О. В. Становлення принципу особистої (персональної) кримінальної відповідальності в Україні за доби Середньовіччя. *Правничий часопис Донецького національного університету імені Василя Стуса*. 2024. № 1. С. 5 – 15.

URL: <https://jpchdnu.donnu.edu.ua/article/view/16154/16048>

DOI <https://doi.org/10.31558/2786-5835.2024.1.1>

2. Богатюк О. В., Мартинюк О. В. Генеза ідеї рівності в Україні (друга половина XIV – перша половина XVII ст.). *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 6. С. 24 – 29.

URL: <https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2024/12/4.pdf>

DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.2>

3. Богатюк О. В. Еволюція ідеї свободи в Україні (IX – перша половина XIV ст.). *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: ПРАВО*. 2025. Випуск 88: частина 1. С. 23 – 29.

URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2025/05/5.pdf>

DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.1.3>

4. Богатюк О. В. Формування принципу свободи заповіту в середньовічній Україні (IX – перша половина XVII ст.). *Правничий часопис Донецького національного університету імені Василя Стуса*. 2025. № 1. С. 5 – 13.

URL: <https://jpchdnu.donnu.edu.ua/article/view/17673>

DOI: <https://doi.org/10.31558/2786-5835.2025.1.1>

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Богатюк О. В. Формування принципу одношлюбності на теренах Середньовічної України. *Актуальні дослідження правової та історичної науки*. Випуск 65: матеріали Міжнародної наукової інтернет-конференції (м. Тернопіль, Україна, м. Ополе, Польща, 10 – 11 жовтня 2024 р.) / редкол. : О. Яремко та ін. ГО «Наукова спільнота». WSZIA w Opolu. Тернопіль : ФО-П Шпак В.Б. 2024. 106 с. С. 91-93. ISSN 2617-2364. URL: https://www.lex-line.com.ua/?go=full_article&id=3976

2. Богатюк О. В. Реалізація ідеї рівності у правовій системі Запорізької Січі. *Осінні юридичні читання – 2024. Сучасні проблеми законодавства, практики його застосування та юридичної науки. Випуск XXXIV: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Осінні юридичні читання – 2024»*. 21 листопада 2024 р., Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2024. С. 11 – 13. 318 с.

3. Богатюк О. В. Становлення та розвиток інституту помилування як втілення гуманістичних ідей українського народу за доби Середньовіччя. *Весняні юридичні читання – 2025. Сучасні проблеми законодавства, практики його застосування та юридичної науки. Випуск XXXVII: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Весняні юридичні читання – 2025»*. 24-25 квітня 2025 р., Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2025. С. 10 – 13. 298 с.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	17
ВСТУП	18
РОЗДІЛ 1 ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ПРИНЦИПІВ ПРАВА У СЕРЕДНЬОВІЧНІЙ УКРАЇНІ.....	27
1.1. Стан наукової розробки проблеми.....	27
1.2. Характеристика джерельної бази дослідження	38
Висновки до розділу 1.....	43
РОЗДІЛ 2 ФОРМУВАННЯ ЗАГАЛЬНОПРАВОВИХ ПРИНЦИПІВ У СЕРЕДНЬОВІЧНІЙ УКРАЇНІ.....	45
2.1. Еволюція змісту поняття справедливості як конститутивної ідеї права.....	45
2. 2. Становлення та розвиток свободи як ідеї та принципу середньовічного права.....	65
2. 3. Генеза змісту ідеї рівності як принципу права у середньовічній Україні.....	91
2. 4. Реалізація гуманістичних ідей у середньовічному праві.....	114
Висновки до розділу 2.....	139
РОЗДІЛ 3 ГЕНЕЗА ГАЛУЗЕВИХ ПРИНЦИПІВ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО ПРАВА В УКРАЇНІ ТА ЇХ ВПЛИВ НА ФОРМУВАННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ ПРАВОВОЇ ТРАДИЦІЇ.....	144
3. 1. Виникнення та розвиток принципів цивільного права.....	144
3. 2. Особливості генези принципів кримінального права.....	173
3. 3. Становлення та розвиток принципів правосуддя.....	200
Висновки до розділу 3.....	217
ВИСНОВКИ	221
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	230
ДОДАТКИ	258

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

Арт. – артикул

ВКЛ – Велике князівство Литовське

ГПК – Господарський процесуальний кодекс України

КАС – Кодекс адміністративного судочинства

КК – Кримінальний кодекс України

КП – Коротка редакція Руської Правди

КПК – Кримінально-процесуальний кодекс України

ЛС – Литовський Статут

Навч. посіб. – навчальний посібник

ПП – Просторова редакція Руської Правди

РП – Руська Правда

СК – Сімейний кодекс України

Статут Володимира – Статут князя Володимира Великого про церковні суди

Статут Ярослава Мудрого – Статут князя Ярослава Мудрого про церковні суди

Судебник Казимира – Судебник князя Казимира IV Ягеллончика 1468 року

ЦК – Цивільний кодекс України

ЦПК – Цивільний процесуальний кодекс України

зб. – збірник

розд. – розділ

ст. – стаття

ч. – частина

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Сучасна правова теорія визначає принципи права як сукупність керівних ідей, що формулюють сутність самого права, його призначення, а відтак визначають як напрямки законодавчої діяльності, так і правозастосовчої практики. Принципи права вирізняються не лише загальнозначимістю, високим ступенем абстрактності та вищою імперативністю, але й універсальною цінністю. Саме принципи права забезпечують єдність правового регулювання суспільних відносин.

Українське право, включаючи принципи, має багатовікову самобутню історію становлення і розвитку. Українське право, котре формувалося у лоні європейської правової традиції, тривалий час залишалося унікальною соціокультурною системою з власною системою принципів і норм, які передусім ґрунтувалися на ідеалах добра, свободи та справедливості. Водночас відсутність національної держави протягом багатьох століть призводило до спотворення історії вітчизняного права, замовчувалась його унікальність і самобутність, натомість українське право «розчинялося» у праві інших народів – передусім російського. Відновлення української державності у 1991 р. і прийняття Конституції України у 1996 р. ознаменувало не лише реформування правової системи із змінами у поглядах законодавця щодо природи, змісту і призначення принципів права, але й проведенню ґрунтовних наукових досліджень у галузі теорії та історії права і держави на новій методологічній основі без ідеологічних впливів та нашарувань.

Таким чином, актуальність системного дослідження процесу становлення та розвитку принципів права у середньовічній Україні вбачається у наступному:

- по-перше, у вітчизняній історико-правовій науці наразі відсутні комплексні дослідження, присвячені проблемі генезису загальноправових та галузевих принципів права у середньовічній Україні;

- по-друге, вказана розвідка дає змогу не лише прослідкувати історію становлення й еволюції українського права, але й виявити вплив принципів права на формування вітчизняної правової традиції, встановити рівень правосвідомості та правової культури українського народу, визначити характер його світоглядних

цінностей;

- по-третє, реформування національної правової системи, прийняття нових та внесення змін до чинних нормативно-правових актів має відбуватися не лише у світлі наближення законодавства до права Європейського Союзу, але й із врахуванням національних правових традицій, використовуючи історико-правовий досвід минулих поколінь.

Отож, викладене вище вказує на те, що наукове дослідження та всебічний розгляд проблеми становлення та розвитку загальноправових і галузевих принципів права у середньовічній Україні впродовж IX – першої половини XVII ст. має як науково-теоретичне, так і практично-правове значення.

Теоретичну основу дисертаційного дослідження склали наукові розвідки

- фахівців у галузі теорії та філософії права, а саме: О. Батанова, С. Бобровник, О. Грищук, С. Гусарева, А. Колодія, В. Котюка, М. Козюбри, Т. Михайліної, О. Петришина, С. Погребняка, П. Рабіновича, О. Уварової, М. Цвіка та ін.;

- учених у галузі історії права і держави, а саме: М. Бедрія, О. Вовка, В. Гончаренка, Ю. Гоцуляка, В. Єрмолаєва, П. Захарченка, О. Івановської, С. Ковальнової, С. Кудіна, В. Кульчицького, О. Мартинюка, І. Мацелюх, М. Мірошніченко, П. Музиченка, А. Настюка, Я. Падеха, І. Усенка, В. Самохвалова, О. Сокальської, Б. Тищика, Ю. Цветкової, А. Чайковського, А. Шевченка, О. Шевченка та ін.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота виконана відповідно до плану науково-дослідної діяльності юридичного факультету Донецького національного університету імені Василя Стуса в рамках тем «Правові механізми забезпечення, охорони і захисту прав людини» (ДР №0122U002369) та «Права людини в умовах воєнного стану: реалізація, гарантії та захист» (ДР № 0124U004605), в межах яких дисертанткою досліджений процес становлення та розвитку принципів права у середньовічній Україні.

Мета і завдання дослідження. Метою дослідження є обґрунтування нових наукових положень щодо процесу становлення та розвитку загальноправових та галузевих принципів права на теренах середньовічної України впродовж IX –

першої половини XVII ст., виявлення закономірностей та особливостей цього процесу.

Досягнення мети обумовлено вирішенням наступних завдань:

- проаналізувати і систематизувати історіографію щодо становлення та розвитку принципів права у середньовічній Україні;
- надати характеристику джерельній базі дослідження розвитку принципів права у середньовічній Україні;
- дослідити еволюцію змісту поняття справедливості як конститутивної ідеї права впродовж IX – першої половини XVII ст.;
- з'ясувати витoki та змістовне наповнення ідеї свободи як принципу середньовічного права;
- висвітлити генезу змісту ідеї рівності як принципу права у середньовічній Україні;
- простежити реалізацію гуманістичних ідей у вітчизняному середньовічному праві;
- з'ясувати особливості процесу виникнення та розвитку принципів цивільного права протягом IX – першої половини XVII ст.;
- дослідити особливості генези принципів вітчизняного кримінального права за середньовічної доби;
- виявити закономірності становлення та розвитку принципів правосуддя у IX – першій половині XVII ст.

Об'єкт дослідження – врегульовані правовими нормами суспільні відносини, що виникали в Україні протягом IX – першої половини XVII ст. у процесі еволюції принципів права.

Предмет дослідження – становлення та розвиток загальних і галузевих принципів права у середньовічній Україні впродовж IX – першої половини XVII ст.

Хронологічні рамки дисертаційного дослідження обумовлені метою та охоплюють історичний проміжок часу із IX до середини XVII ст., у межах якого виокремлюємо два періоди: перший – період Русі-України (від IX ст. – до середини XIV ст.); другий – із другої половини XIV ст. і до середини XVII ст. – період, коли переважна більшість сучасних українських земель перебували у складі Великого

князівства Литовського (Литовсько-Руської держави) та Речі Посполитої (із 1569 р.). Конструктивне вирішення поставлених у дисертації завдань уявляється можливим лише на широкому хронологічному тлі.

Методи дослідження. Методологічну основу дисертаційної роботи склали загальнонаукові та спеціальні методи наукового пізнання, що спрямовуються на дослідження процесу становлення і розвитку принципів права у середньовічній Україні.

Загальний метод філософської діалектики дозволив простежити генезу загальноправових та галузевих принципів права у середньовічній Україні у їх єдності з еволюцією як суспільних відносин, так і зміною форм (джерел) права протягом тривалого історичного періоду – від IX ст. і до середини XVII ст. (підрозділи 2.1, 2.2, 2.3, 2.4, 3.1, 3.2, 3.3).

Використання методу системного аналізу дало змогу дисертантці на основі дослідження норм середньовічного права з'ясувати формування загальноправових та галузевих принципів права (підрозділи 2.1, 2.2, 2.3, 2.4, 3.1, 3.2, 3.3). Застосування методу узагальнення дало змогу встановити характерні риси змісту загальноправових принципів (справедливості (підрозділ 2.1), свободи (підрозділ 2.2), рівності (підрозділ 2.3), гуманізму (підрозділ 2.4) та галузевих (цивільного (підрозділ 3.1), кримінального (підрозділ 3.2), принципів правосуддя (підрозділ 3.3) принципів права протягом означеного періоду. Використання структурно-функціонального методу дозволило визначити ступінь впливу різноманітних факторів (таких, як правосвідомість, правовий менталітет, правова культура) через структурні елементи правової системи на становлення та розвиток принципів права (розділи 2, 3). Застосування ж інституційного методу дозволило вивчити процес становлення та розвитку принципів права у середньовічній Україні за допомогою дослідження інститутів тогочасного вітчизняного права (підрозділи 2.1, 2.2, 2.3, 2.4, 3.1, 3.2, 3.3).

Серед методів наукового пізнання, які допомогли досягнути поставленої мети виокремимо історико-правовий та порівняльно-правовий методи (підрозділи 1.1, 1.2, 3.1, 3.2, 3.3), метод єдності історичного і логічного, формально-юридичний метод, методи індукції та дедукції, а також герменевтичний метод (підрозділи 2.1,

2.2, 2.3, 2.4, 3.1, 3.2, 3.3). Застосування останнього дозволило проаналізувати зміст правових норм, що містилися не лише у історико-правових джерелах середньовічної доби, але й у чинних нормативно-правових актах (у частині формулювання дефініцій принципів права).

Емпіричну основу дослідження склали: законодавство України; історико-правові, актові та архівні джерела; а також науковий доробок учених у галузі історії та теорії права і держави.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що робота є першим комплексним і системним історико-правовим дослідженням процесу становлення і розвитку принципів права у середньовічній Україні впродовж IX – першої половини XVII ст. Наукова новизна одержаних результатів конкретизується у таких наукових положеннях і висновках:

уперше:

- виявлено процес становлення та розвитку загальноправових принципів (справедливості, рівності, свободи та гуманізму) у історичній ретроспективі впродовж IX – першої половини XVII ст. на українських теренах; обґрунтовано їх еволюційний шлях розвитку, природно-правовий зміст; систематизовано змістовне наповнення та нормативне закріплення у тогочасних правових джерелах – передусім нормах звичаєвого права, Руській Правді, Судебнику Казимира IV 1468 р. та трьох редакціях Литовського Статуту;

- систематизовано знання щодо генези галузевих принципів середньовічного права в Україні та їх вплив на формування вітчизняної правової традиції. Серед принципів цивільного права вирізнено принципи неприпустимості позбавлення права власності, судового захисту цивільного права та інтересу, свободи договору та свободи підприємницької діяльності, що не заборонена законом та визначено, що за середньовічного періоду вони перебували лише на стадії формування, оскільки майнові та особисті немайнові відносини засновувалися на юридичній нерівності та майновій самотійності особисто вільних людей;

- вирізнено у межах галузі цивільного права підгалузеві принципи – принципи спадкового та шлюбно-сімейного права. До принципів спадкового права віднесено універсальне спадкове правонаступництво; сімейно-родинний характер

спадкування та черговість (послідовність) закликання до спадщини при спадкуванні за законом; свободу заповіту. Доведено, що українське середньовічне право не визнавало принципу рівності спадкових часток (рівність спадкоємців) при спадкуванні за законом. Принципами шлюбно-сімейного права, що сформувалися за означеної доби були одношлюбність (моногамія); публічне оголошення факту шлюбу (публічність шлюбу); свобода і добровільність укладення та розірвання шлюбу (з певними обмеженнями); заборона інцесту (кровозмішення); особиста рівноправність учасників сімейних відносин, а також регулювання сімейних відносин за домовленістю (договором);

- узагальнено принципи кримінального права, які формувалися за середньовічного періоду, а саме: визначення кримінального правопорушення (злочину) без формалізації у правових джерелах; особиста (персональна) кримінальна відповідальність; винна відповідальність; невідворотність покарання; диференціація та індивідуалізація кримінальної відповідальності та покарання; економія кримінальної репресії. Як правило, вони законодавчо не закріплювалися, однак впливали із сутності норм середньовічного кримінального права;

- у історичній ретроспективі виокремлено принципи правосуддя, які виникали та набували розвитку впродовж IX – першої половини XVII ст., а саме: законність, доступність до суду (доступу до правосуддя), публічність правосуддя, гласність і відкритість судового процесу, вільна оцінка доказів судом, змагальність та процесуальна рівноправність, безпосередність, обґрунтованість та обов’язковість судового рішення, а також презумпція невинуватості;

- запропоновано авторську дефініцію поняття «козацьке звичаєве право» як системи усних принципів і норм, які регулювали суспільні відносини у козацькому середовищі (від правил ведення воєнних дій до повсякденної організації життєдіяльності козацької громади) та ґрунтувалися на загальнолюдських, християнських і національно-культурних ідеалах українського народу щодо свободи, рівності та справедливості;

удосконалено:

- висновок, що сутність і розуміння принципу справедливості у середньовічній Україні були детерміновані формами (джерелами) права –

правовим звичаєм, нормативно-правовим договором (включаючи міжнародні договори) і нормативно-правовим актом (законом). Правовий звичай як джерело природної справедливості зберігав чинність протягом досліджуваної доби, став ознакою сталого правового розвитку, атрибутом національної самобутності та традиційної правосвідомості українського народу;

- положення щодо змістовного наповнення та нормативного закріплення ідеї свободи впродовж IX – першої половини XVII ст. ст. Аргументовано, що: статус свободи впливав на поділ населення та визначав ступінь правоздатності; правові норми регламентували особисті, майнові та процесуальні права і свободи фізичних осіб усіх суспільних верств (включаючи іноземців), однак їх обсяг доволі часто залежав від соціального статусу; вітчизняне право на відміну від західноєвропейського не знало прямого чи непрямого обмеження суб'єктивних прав або встановлення привілеїв за ознаками статі, релігійних переконань; у системі вітчизняного права аж до XV ст. були відсутні кримінальні покарання, пов'язані з обмеженням чи позбавленням особистої свободи;

- тезу про те, що ідея рівності перед судом якнайповніше реалізовувалася у діяльності копних судів: вироблені цим правовим інститутом правила поведінки (копне право) не лише забезпечували доступ до правосуддя широким верствам населення незалежно від суспільного стану протягом усього середньовічного періоду, але й культивували загальнолюдські цінності, особливе місце серед яких посідала ідея рівності усіх перед законом і перед судом.

дістали подальшого розвитку:

- положення про те, що ідея свободи стала однією із визначальних при формуванні інститутів родової та воєнної демократії, які із виникненням держави трансформувалися у інститути феодальної демократії (віча, громадських та копних судів);

- твердження, що впродовж означеного періоду українському середньовічному праву була притаманна тенденція до рівноправності чоловіків і жінок, яка набула поширення не лише у приватно-правовій, але й у публічно-правовій сферах;

- висновок, що наприкінці XV – першої половини XVII ст. ідея рівності на українських просторах якнайповніше реалізовувалася на теренах Запорізької Січі і стала першоосновою формування загальноправового принципу рівності;

- теза про те, що за середньовічної доби гуманістичні ідеї якнайповніше реалізовувалися у галузі кримінального права: вони мали безпосередній вплив на становлення та розвиток інститутів індивідуальної (персональної) кримінальної відповідальності; віку фізичної особи, з якого настає кримінальна відповідальність; неосудності фізичної особи; на генезис принципів призначення покарання і реалізації кримінальної відповідальності; на формування інституту обставин, що пом'якшують покарання; визначили вектор розвитку інститутів помилування («випрошування від смертної кари») та звільнення від кримінальної відповідальності; а також на формування інституту захисту честі і гідності людини.

Практичне значення одержаних результатів дослідження полягає у тому, що положення, висновки та пропозиції, що містяться у дисертаційній роботі дають змогу заповнити прогалину у історико-правовій науці щодо процесу становлення і розвитку принципів права за означеного періоду. Результати дисертаційного дослідження можуть бути використані у:

– *науково-дослідній сфері* – як підґрунтя для подальшого дослідження генези принципів українського права у наступних історичних періодах;

– *навчальному процесі* для викладання курсів «Історія держави і права України», «Історія українського права», «Теорія держави і права»; написанні підручників та навчальних посібників з історії держави і права.

– *практичній діяльності* – під час підготовки та проведення круглих столів, конференцій, семінарів, воркшопів.

Окремі положення дисертаційного дослідження впроваджені:

у навчальний процес під час викладання дисциплін «Історія держави і права», «Теорія держави і права», «Кримінальне право (теорія злочину; теорія покарання)» у Донецькому національному університеті імені Василя Стуса Міністерства освіти і науки України (Додаток А);

у правопросвітницьку діяльність ГО «Європейський альянс великих можливостей» під час проведення тренінгів та воркшопів на відповідну тематику

(Додаток Б).

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійною роботою, результати якої отримані авторкою на основі власних досліджень на підставі аналізу історико-правових джерел та наукової літератури. У науковій статті, яка опублікована у співавторстві з О. В. Мартинюком, здобувачці належить доробок, присвячений розвитку ідеї рівності перед законом і перед судом як складової загального принципу рівності в Україні протягом другої половини XIV – першої половини XVII ст.

Апробація результатів дослідження. Результати дослідження доповідались та обговорювались на: Міжнародній науково-практичній конференції *«Актуальні дослідження правової та історичної науки»* (м. Тернопіль, Україна, м. Ополь, Польща, 10 – 11 жовтня 2024 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції *«Осінні юридичні читання – 2024. Сучасні проблеми законодавства, практики його застосування та юридичної науки»* (м. Вінниця, 21 листопада 2024 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції *«Весняні юридичні читання – 2025. Сучасні проблеми законодавства, практики його застосування та юридичної науки»* (м. Вінниця, 24-25 квітня 2025 р.).

Публікації. За темою дисертації опубліковано чотири наукові статті у фахових наукових виданнях України, перелік яких затверджений МОН України, а також трьох тез доповідей на міжнародних і всеукраїнських науково-практичних конференціях.

Структура дисертації обумовлена метою, завданнями і предметом дослідження та складається із вступу, трьох розділів, дев'яти підрозділів, висновків. Загальний обсяг дисертації складає 257 сторінок, з них основного тексту 212 сторінок. Робота містить також список використаних джерел, який міститься на 28 сторінках і нараховує 304 найменування, а також додатки.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ПРИНЦИПІВ ПРАВА У СЕРЕДНЬОВІЧНІЙ УКРАЇНІ

1. 1. Стан наукової розробки проблеми

Історіографія дослідження проблеми процесу становлення та розвитку принципів права на теренах середньовічної України дає можливість, по-перше, визначити ступінь її вивчення; по-друге, врахувати позитивні здобутки та недоліки у працях вчених, які її досліджували; по-третє, акцентувати увагу на невирішених раніше аспектах вказаної проблеми.

На наш погляд, огляд та аналіз історіографії проблеми становлення та розвитку принципів права у середньовічній Україні протягом IX – першої половини XVII ст. доцільно проводити у хронологічному порядку із врахуванням відмінностей епох, протягом яких ученими-правниками досліджувалися окремі аспекти вказаної проблеми (історіографія імперської доби, радянського періоду та сучасна історіографія). Такий підхід дасть змогу детальніше визначити ступінь вивченості проблеми, що розглядається.

Нагромадження знань з історії права на теренах російської імперії почалося у першій половині XIX ст. у зв'язку із розвитком мережі університетів та становленням університетської юридичної освіти. Головними науковими осередками на теренах сучасної України стали юридичні факультети Харківського, Київського та Одеського університетів. Водночас зауважимо, що історія українського права у працях учених-правників імперської доби розглядалася як невіддільна та природна частина історії або ж російського права, або ж польського чи литовського права. Відтак особливості розвитку українського права загалом та окремих аспектів еволюції принципів права зокрема у розвідках науковців вказаного періоду цілковито відповідали «санкціонованій» схемі російської історії (за окремими винятками).

Серед низки існуючих тогочасних праць (наприклад, І. Еверса, О. Рейца, М. Погодіна, В. Нікольського, О. Попова, О. Добрякова, М. Хлебнікова, М.

Любавського, Д. Самоквасова, П. Мрочек-Дроздовського та ін.) насамперед вирізнялися дослідження представників київської історико-правової школи (школи істориків західноруського права) – М. Іванишева, О. Кістяківського, М. Владимирського-Буданова, Ф. Леонтовича, Г. Демченка, М. Ясинського, М. Максимейка [50-51; 70; 93; 155; 159; 304]. За твердженням Т. І. Боднарук, «праці вчених школи західноруського права багаті фактичним матеріалом та оригінальними ідеями, мають непересічне значення для створення цілісної картини розвитку українського права» [39, с. 3-4].

Так, у своїх дослідженнях М. Іванишев («Про плату за вбивство у давньоруському та інших слов'янських законодавствах порівняно з германською вірою», 1840 р.; «Про ідею особистості у стародавніх правах богемських і скандинавських», 1842 р. та ін.) [93] значну вагу приділяв вивченню закономірностей становлення державності і права за княжого періоду, а також аналізував окремі інститути цивільного та кримінального права. Науковець ввів до наукового обігу численні актові джерела, що значно розширило джерельну базу вивчення історії права. Предметом наукової розвідки О. Кістяківського («Дослідження про смертну кару», 1867 р.) було вивчення норм Литовського Статуту, в яких йшлося про смертну кару. Вчений-правник намагався встановити зв'язок між генезою суспільного розвитку, принципом справедливості і власне поняттям смертної кари як виду кримінального покарання.

Комплексні дослідження з історії українського права періоду Русі-України та доби, коли українські землі перебували у складі Великого князівства Литовського та Речі Посполитої проводив М. Владимирський-Буданов («Огляд історії руського права», 1915 р. (сьоме видання – останнє); «Риси сімейного права західної Русі в першій половині XVI ст.», 1890 р.; «Нариси з історії литовсько-руського права», 1907 р.; «Форми селянського володіння землею в Литовсько-Руській державі XVI в. Розвідки про селянство на Україні-Руси в XV–XVIII в.», 1909 р. та ін.) [50; 51].

Одними з перших дослідників, хто не лише ґрунтовно вивчав генезу інститутів кримінального та процесуального права, але й виокремлювали специфіку їх галузевих принципів (насамперед принципів призначення покарання, доступу до правосуддя, гласності судового процесу тощо) були Ф. Леонтович

(«Руська Правда і Литовський Статут, у видах нагальної необхідності включити литовське законодавство до кола історії російського права», 1865 р.; «Джерела русько-литовського права», 1894 р.; «Правоздатність литовсько-руської шляхти», 1908 р. та ін.), Г. Демченко («Покарання за Литовським Статутом у його трьох редакціях», 1894 р. та ін.), М. Ясинський («Статутні земські грамоти Литовсько-руської держави», 1889 р.; «Матеріали для історії судоустрою та судочинства в Литовсько-руській державі. Акти про копні і панські суди», 1897 р. та ін.), М. О. Максимейко («Джерела кримінальних законів Литовського Статуту», 1894 р.; «Руська Правда та литовсько-руське право», 1904 р., «Інтерполяції у тексті Руської Правди» та ін.) [155; 70; 304; 159].

Відтак до наукових здобутків учених київської історико-правової школи можемо віднести такі, як: визначення закономірностей розвитку інститутів українського (як тоді позначали – «західноруського») права як за доби Русі-України, так і періоду, коли українські землі перебували у складі Великого князівства Литовського та Речі Посполитої; нагромадження, систематизація та введення до наукового обігу значного обсягу фактичного матеріалу та історичних джерел; наголос на органічному зв'язку Руської Правди і Литовського Статуту, пануванні звичаєвого права аж до прийняття Статуту 1529 р. Водночас дослідження розвитку загальних та галузевих принципів права (за окремими винятками) залишилися поза увагою вказаних дослідників.

У світлі окресленої проблеми варто звернути увагу і на загальноісторичні дослідження, які проводилися за імперської доби. Так, на формування окремих принципів шлюбно-сімейного права звертали увагу О. Єфименко («Народні юридичні погляди на шлюб», 1874 р.; «Історія українського народу», 1906 р. та ін.), О. Левицький («Про сімейні стосунки в Південно-Західній Русі у XVI-XVII ст.», 1880 р.; «Звичаєві форми укладення шлюбу в Південній Русі у XVI-XVII ст.», 1900р.; «Ознаки сімейного побуту в Південно-Західній Русі у XVI-XVII ст.», 1909 р.). Принцип універсального спадкового правонаступництва досліджував С. Бершадський («Щодо спадкування за Литовським Статутом», 1893 р.) [152; 153].

Виняткове місце серед досліджень з історії України загалом, та історії українського права, зокрема, належить працям світоча української історичної

науки М. Грушевського («Історія України-Руси» (видавалося з 1898 р.); «Про старі часи на Україні», 1907 р.; «Ілюстрована історія України», 1920 р. та ін.) [67]. Учений дослідив джерела права Русі-України, визначив загальні закономірності його розвитку, наголошував на органічному зв'язку українського звичаєвого права, Руської Правди та Литовського Статуту за середньовічної доби. Відзначимо, що М. Грушевський звертав увагу на особливості формування свободи як загальноправового принципу, наголошуючи, що підґрунтя поняття особистої свободи варто відшуковувати за князівської доби.

За радянського періоду становлення та розвиток принципів права у середньовічній Україні не стало предметом спеціальних досліджень, оскільки домінування марксистсько-ленінської теорії класової боротьби з превалюванням принципу історичного матеріалізму ставили вивчення розвитку права у залежність від соціально-економічного розвитку. Вчення про зміну суспільно-економічних формацій (т. зв. формаційний підхід) визначало історичний тип держави і права для розглядуваного періоду – феодальний. Відтак поза увагою дослідників опинився величезний шар культурно-ціннісних ідей та уявлень українського народу, а генеза права (включаючи і принципи права) пов'язувалася виключно із класовою боротьбою. Історію українського права, як і за попередньої доби, значна кількість дослідників продовжували розглядати як невід'ємну частину насамперед права російського (період Русі-України), литовського (період Литовсько-Руської держави) і польського (період Речі Посполитої). Водночас окремі аспекти досліджуваної проблеми продовжували вивчатися вітчизняними істориками права.

Завдяки політиці українізації, що тривала протягом 20-х і на початку 30-х років ХХ ст. був створений науковий центр з дослідження історії права на теренах України в межах Всеукраїнської академії наук на чолі з М. Василенком. Результатом діяльності Комісії з вивчення західноруського та українського права стала поява низки оригінальних досліджень з історії українського права. У світлі нашого дисертаційного дослідження виокремимо, насамперед, праці: А. Кристера («Духівниці XVI–XVII вв.», 1927 р.; «До питання до вивчення народного права України», 1928 р.) [135], І. Черкаського («Поволення над трупом забитого», 1925 р., «Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI – XVIII ст.», 1928 р.) [276], М.

Максимейка («Інтерполяції в текстові поширеної Руської Правди», 1929 р.) [159], М. Товстоліса («Спільна власність за звичаєвим правом України», 1928 р.) [248], О. Доброва («Право необхідного спадкування за Литовським Статутом», 1925 р.) [72], С. Борисенка («Карний зміст «поток» Руської Правди», 1925 р.; «Звичаєве право Литовсько-руської держави на початку XVI ст.», 1928 р.) [45]. Згадані учені, залежно від предмету дослідження, не залишили поза увагою вивчення окремих аспектів розвитку як загальноправових (насамперед, ідеї рівності, гуманізму та демократизму), так і галузевих принципів права (передусім, цивільного та кримінального).

Серед загальних досліджень з історії права радянського періоду за самотністю змісту відзначимо науковий доробок: С. Юшкова («Нариси з історії феодалізму у Київській Русі», 1939 р.; «Суспільно-політичний устрій і право Київської держави», 1949 р.; «Руська правда: походження, джерела, її значення», 1950 р. та ін.); Б. Грекова («Київська Русь», 1951 р.; «Руська Правда та її слов'янське оточення», 1952 р. та ін.); М. Брайчевського («Біля джерел слов'янської державності», 1964 р.; «Походження Русі», 1968 р.; «Утвердження християнства на Русі», 1988 р. та ін.); В. Пічети («Литовський Статут 1529 р. та його джерела», 1960 р.); О. Сурілова «Суспільно-політичний устрій та право Великого князівства Литовського», 1961 р.); А. Ткача («Історія кодифікації дореволюційного права України», 1968 р.); Я. Щапова («Шлюб і сім'я у Давній Русі», 1970 р.; «Держава і церква Давньої Русі X-XIII ст.ст.», 1989 р. та ін.) [301; 62; 247]. У цих працях переважно у загальних рисах характеризуються основні інститути державного, цивільного та кримінального права, а також зосереджується увага на правовому становищі окремих соціальних груп тогочасного суспільства. Відтак висновки, зроблені згаданими науковцями, набували загального змісту.

До праць загального спрямування варто віднести розвідки І. Старостіної («Судебник Казимира 1468 г. щодо особистої та сімейної відповідальності при скоєнні кримінальних злочинів», 1978 р.), М. Свердлова («Сім'я та община у Давній Русі», 1981 р.; «Від закону Руського до Руської Правди, 1988 р. та ін.), Р. Хачатурова («Деякі методологічні та теоретичні питання становлення давньоруського права», 1974 р.; «Становлення права», 1988 р.). Так, І. Старостіна

досліджувала принцип індивідуалізації кримінальної відповідальності та покарання за нормами Судебника Казимира 1468 р., предметом дослідження М. Свердлова стали сім'я та громада епохи Київської Русі, де він в узагальненому вигляді розглянув розвиток принципів спадкового права. Висновки, зроблені Р. Хачатуровим щодо окремих принципів цивільного (принципів успадкування майна) та кримінального (щодо змісту індивідуалізації покарання) права виглядають доволі дискусійними.

У світлі вивчення процесу розвитку загальних принципів права вартують уваги роботи литовських істориків – І. Лукшайте («Щодо звичаю подвійного викупу за жінку за литовським правом», 1968 р.), І. Валіконіте («Соціально-економічне і правове становище жінок у Великому князівстві Литовському та його відображення у Першому Литовському Статуті», 1978 р.), В. Андрюліса («Правове регулювання сімейних відносин за Литовським Статутом 1588 року», 1975 р.) та білоруських учених – передусім, І. Юхо («Правове становище населення Білорусі у XVI ст.», 1978 р.; «Головні риси судоустрою та судочинства за Статутом Великого князівства Литовського 1529 р.», 1982 р. та ін.). У цих працях насамперед акцентувалася увага на правовому становищі окремих суспільних верств, аналізувався загальний зміст принципу гуманізму, а також принципи судоустрою та судочинства. Водночас вказані дослідження набували загального змісту, у них не зосереджувалася увага на особливостях розвитку українського середньовічного права.

Досліджуючи історіографію проблеми, відзначимо, що за радянського періоду значна кількість досліджень з історії українського середньовічного права проводилася поза межами України вітчизняними ученими, які вимушені були емігрувати через політичні причини. У контексті нашого дослідження виокремимо праці М. Чубатого («Огляд історії українського права. Історія джерел та державного права», 1921-1922 р.) [279], Я. Падоха («Ідея гуманності і демократизму в карному праві Княжої України», 1948 р.; «Нарис історії українського карного права», 1951 р.; «Охорона честі і свободи людини в карному праві княжої України», 1956 р. та ін.) [196; 197], Р. Лашенка («Литовський Статут як пам'ятник українського права», 1923 р.; «Лекції по історії українського права», 1923-1924 рр.,

«Український «копний» процес (по карній справі) на одному прикладі», 1927 р.), Н. Полонської-Василенко («Історія України», видання 1992 р.) [149; 150; 151], А. Яковліва («Впливи старочеського права на право українське литовської доби XV-XVI в.», 1929 р.; «Українське право», видання 1993 р.) [303]. Вказані науковці наголошували на самобутності українського права, зосереджували увагу на витоках, процесі становлення та розвитку власне українського права протягом усієї середньовічної доби. Так, наприклад, Я. Падох, досліджуючи процес становлення та розвитку кримінального права, звертав увагу на його гуманістичні ідеї, принципи рівності і справедливості тощо. Р. Лащенко джерелом принципів права називав норми моралі, звичаєвого права і високий духовний рівень українського народу.

Відновлення української державності у 1991 р. надало новий імпульс щодо дослідження правової природи принципів права загалом та їх генезису зокрема на новій методологічній основі без усіляких ідеологічних впливів та нашарувань. Із початку 90-х рр. XX ст. проводяться відповідні дослідження у різних галузях правничої науки – як історико-теоретичних науках (насамперед, теорії, історії права і держави; філософії права), так і у галузевих – конституційному, цивільному, сімейному, кримінальному, адміністративному праві та процесуальних галузях права тощо.

Враховуючи предмет дослідження, за необхідне вбачаємо розглянути сучасну історіографію проблеми становлення та розвитку принципів права у середньовічній Україні за такою структурою:

1. Загальні праці з теорії та історії права і держави, філософії права, які містять визначення відповідних понять, категорій та правових конструкцій, що складають теоретико-правове підґрунтя нашої роботи.

Серед загальних праць з теорії та філософії права виокремимо підручники (за ред. М. Цвіка та О. Петришина [84]; за ред. С. Бобровник [85]; за заг. ред. М. Козюбри [86]), навчальні посібники (автори С. Гусарєв, А. Олійник, О. Слюсаренко [68]; В. Котюк [129]), монографію М. Козюбри з практичної філософії права, що містить підрозділ «Принципи права як один із найважливіших виразів власне

правових цінностей і найпоказовіших проявів практичності філософії права» [118], а також словник із філософії права авторства В. Бачиніна [27].

У світлі поставлених у даному дисертаційному дослідженні завдань, заслуговують на увагу праці провідних вітчизняних вчених у галузі дослідження історії держави і права України – В. Гончаренка, В. Єрмолаєва, П. Захарченка, С. Кудіна, В. Кульчицького, В. Макарчука, М. Мірошніченко, П. Музиченка, А. Рогожина, В. Рум'янцева, О. Святоцького, І. Терлюка, Б. Тищика, І. Усенка, А. Чайковського, А. Шевченка, О. Шевченка та ін. [56; 88; 98-107; 143; 178; 180; 243; 244]. Також відзначимо працю М. Вівчарика та В. Капелюшного «Українська нація: витоки, становлення і сьогодення» [49].

2. Спеціальні розвідки у галузі теорії та філософії права, у яких досліджуються ознаки та нормативний зміст загальноправових та галузевих принципів права, їх значення у регулятивних процесах. Серед них виокремимо праці: А. Колодія [122-124], М. Козюбри [118-120], С. Погребняка [201-208], В. Левкулича [154], О. Шевченка [106; 107; 295; 296], С. Сливки [228], Ю. Гоцуляка та Я. Бондарчука [42; 43; 59], Д. Бєлова та М. Громовчука [66], В. Бігуна [32], О. Колич [121], Я. Богів [38], Н. Федіної [259; 260], М. Осядлої [195], Х. Хвойницької [262], Т. Чепульченко [273; 274], О. Чорнобай [278], А. Шевцової [284; 285], Н. Шевелер [283] та ін.

Особливої уваги, на наш погляд, заслуговують статті провідних вітчизняних науковців на сторінках енциклопедичних видань, у яких висвітлюються найактуальніші проблеми, пов'язані із сучасним теоретико-правовим розумінням змісту і призначення принципів права. Так, на сторінках «Юридичної енциклопедії» (за ред. Ю. Шемшученка) містяться статті П. Рабіновича «Принципи права» [219] та О. Батанова «Свобода» [26]. Значний перелік загальнотеоретичних термінів, що становлять основу понятійно-категоріального апарату нашого дисертаційного дослідження міститься на сторінках «Великої української юридичної енциклопедії» у 20-ти томах. Так, у т. 3 «Загальна теорія права» ми знаходимо статті О. Грищук «Гуманізм» [65], А. Колодія «Принципи права» [123], С. Погребняка «Основоположні принципи права», «Свобода», «Рівність»,

«Справедливість» [205-208]; О. Уварової «Галузеві принципи права» [251]; С. Шевчука «Верховенство права» [297].

3. Особливе місце при огляді та аналізі історіографії займають спеціальні дослідження з історії українського середньовічного права, у яких розглядалися окремі аспекти проблеми становлення та розвитку загальноправових та галузевих принципів середньовічного права в Україні впродовж IX – першої половини XVII ст. . Серед них виокремимо праці:

- С. Кудіна (комплексно досліджував розвиток середньовічного кримінального права на українських теренах, аналізував його джерела, поняття та інститути, а також окремі принципи кримінального права протягом IX – першої половини XVII ст.) [137-142];

- В. Єрмолаєва (всебічне дослідження норм «Руської Правди», науковий коментар до неї; аналіз принципів права, що закладалися законодавцем у тексти Короткої та Просторової редакцій Руської Правди; вивчення генези вищих представницьких органів на українських теренах) [76-78];

- А. Шевченка (комплексне вивчення джерел, понять та інститутів різних галузей вітчизняного середньовічного права) [286-294];

- П. Захарченка та М. Мірошніченко (всебічний аналіз джерел, норм та інститутів вітчизняного права у процесі його еволюції на українських теренах) [89; 90; 178; 179];

- П. Музиченка (проводив глибокий аналіз структури, змісту та принципів Литовського Статуту) [111; 181];

- О. Мартинюка (дослідження правового становища особи у середньовічному суспільстві, понять та інститутів середньовічного цивільного, кримінального та процесуального права) [8; 59; 141; 161-171];

- С. Ковальової (вивчення судоустрою та судочинства в українських землях Великого князівства Литовського, аналіз норм та інститутів спадкового права середньовічної доби)[113-116];

- О. Вовка (аналіз джерел, норм та інститутів українського права литовсько-польської доби) [52];

- І. Мацелюх (розгляд джерел церковного права за доби українського середньовіччя) [173];
- Ю. Цвєткової (комплексні дослідження європейського середньовічного права, у т. ч. правової традиції релігійної толерантності у федеративних державах Європи протягом V ст. до н. е. – XVII ст.) [267; 268];
- М. Бедрія (всебічне дослідження кримінального права і судочинства) [28; 40];
- О. Івановської (цілісне дослідження українського звичаєвого права, його проявів у різних галузях права) [94; 95];
- М. Колоса (визначення закономірностей походження та розвитку українського кримінального права) [125; 126];
- О. Сокальської (грунтовний аналіз українського судочинства у XVI – на початку XVII ст., принципів його здійснення) [229];
- Л. Худояр (дослідження генези принципу рівності в українському праві козацько-гетьманської доби) [266];
- А. Настюка (вивчення правової природи князівської влади та торгових відносин в Русі-Україні; ґрунтовний розбір понять та інститутів публічного права Русі-України) [44; 184; 185; 290];
- Ю. Копик (аналіз розвитку кримінального права в українських землях Великого князівства Литовського) [128];
- О. Неліна (дослідження процесу становлення та розвитку норм та інститутів спадкового права України) [186; 187];
- В. Озель (комплексне дослідження інститутів шлюбно-сімейного права в Україні за середньовічного періоду) [190; 191];
- Ю. Гоцуляка (вивчення процесу становлення права на судовий захист за доби Русі-України) [59];
- Б. Стецюка (вивчення особливостей формування процесуального права та функціонування судового процесу в Україні за середньовічного періоду) [238; 239];
- Є. Шаломєєва (дослідження мети та цілей покарання в українському кримінальному праві XI – XVIII ст.) [280; 281].

Серед окремих наукових публікацій за темою дисертаційного дослідження виокремимо праці А. Андрушка («Становлення законодавства про кримінальну

відповідальність за злочини проти честі та гідності особи (XI – XVIII ст.)», 2019)[16], Д. Балобанової («Ретроспектива динаміки кримінального права на теренах України: Велике князівство Литовське, Річ Посполита, козацька доба (XIV–XVIII ст.)», 2023) [25], Ю. Гошка («Звичаєве право населення Українських Карпат та Прикарпаття XIV-XIX ст.»), 1999) [60], О. Єщенко («Особливості доступу до правосуддя в часи Київської Русі», 2023) [79] тощо.

Відзначимо дисертаційні роботи останніх років на здобуття ступеня «Доктор філософії», у яких більшою чи меншою мірою згадувалося про принципи українського середньовічного права за означеного періоду, а саме: О. Жидовцевої («Соціальна та правова цінність жінки в Україні у добу Середньовіччя», 2023 р.) [80] та Л. Подороги («Гене́за українського кримінального права за доби Середньовіччя (XV – перша половина XVII ст.)», 2025 р.)[210].

У світлі окреслених у дисертаційному дослідженні завдань варто відзначити публікації провідних вітчизняних фахівців у галузі історії держави і права, розміщених на сторінках енциклопедичного видання – «Великої української юридичної енциклопедії», у томі 1 – «Історія держави і права України». Серед таких виокремимо статті М. Кобилецького «Магдебурзьке право в Україні» [112], В. Румянцева «Устава на волоки 1557» [220] та І. Усенка «Звичаєве право» [254].

Таким чином, протягом імперського, радянського та особливо сучасного періодів відбулося значне накопичення фактичного матеріалу з історії середньовічного українського права. Українськими вченими були проведені комплексні та ґрунтовні дослідження щодо виявлення закономірностей і характерних особливостей становлення, розвитку та функціонування різних типів та форм права як елементу національних культурних цінностей. Водночас становлення та розвиток принципів права у середньовічній Україні протягом IX – першої половини XVII ст. не стало предметом окремого наукового дослідження. Відтак маємо підстави стверджувати, що у вітчизняній історико-правовій науці відсутні монографічні дослідження, які б висвітлювали процес становлення та розвитку загальноправових та галузевих принципів права у середньовічній Україні впродовж IX – першої половини XVII ст.

1.2. Характеристика джерельної бази дослідження

Важливим складовим елементом дисертаційної роботи є аналіз джерельної бази дослідження. Це обумовлено історико-правовим характером дослідження та значним за обсягом хронологічним періодом – від IX ст., часу становлення праукраїнської держави та права, і до середини XVII ст., періоду становлення національної держави – України-Гетьманщини. У межах означеного періоду на теренах України існували різні державні утворення – Русь-Україна (IX – середина XIV ст.), ВКЛ (друга половина XIV ст. – 1569 р.) і Річ Посполита (з 1569 р. до середини XVII ст.). Відтак у вказаних часових межах були чинними різні історико-правові джерела.

У межах дисертаційного дослідження усі джерела доцільно, на наш погляд, поділити на дві великі групи – історико-правові джерела (пам'ятки права) та інші джерела (насамперед літописи та літературні твори [252], актові джерела та матеріали судової практики).

Оскільки предмет нашого дисертаційного дослідження охоплює два значних періоди історичного розвитку – добу Русі-України та період, коли українські землі перебували у складі Великого князівства Литовського та Речі Посполитої огляд історико-правових джерел будемо проводити у хронологічній послідовності.

Головними історичними джерелами права (пам'ятками права) періоду Русі-України є Договори Русі з Візантією (860 р., 907 р., 911 р., 945 р. та 971 р.), Руська Правда та Статути про церковні суди князів Володимира Великого та Ярослава Мудрого.

Договори Русі з Візантією вважаються першими пам'ятками писаного права, які були санкціоновані великими київськими князями і не суперечили нормам тогочасного звичаєвого права. До найінформативніших за змістом відносять договори 911 р. і 945 р. Їх текст уперше на українських теренах був опублікований у «Хрестоматії з історії руського права» за ред. М. Владимирського-Буданова (К., 1908 р.) [265], а нині українською мовою опублікований на сторінках «Хрестоматії з історії держави і права України» [264].

Найціннішою пам'яткою національного права доби раннього середньовіччя безсумнівно є Руська Правда. Її поява датується проміжком між 1016 і 1054 роками та пов'язана з іменем великого князя київського Ярослава Мудрого. Наступна редакція, яка отримала назву Правда Ярославичів датується близько 1068-м роком, а остання – третя редакція – пов'язана з іменем іншого великого київського князя – Володимиром Мономахом (близько 1113 р.). За об'єктивних обставин оригінал Руської Правди не зберігся, однак до наших часів дійшли її численні списки (більше сотні), які були складені у XI – XIII ст. ст. Наразі учені одностайні у твердженні, що Руська Правда має три редакції – коротку, просторову (розширену) та скорочену. Найціннішими для пізнання історії українського права загалом, і процесу формування принципів середньовічного права зокрема, вважаються коротка та просторова редакції, а їх тексти давньоруською та українською мовами містяться у виданні «Правда Руська Ярослава Мудрого: початок законодавства Київської Русі», укладачами якого є провідні вітчизняні історики права – Г. Г. Демиденко та В. М. Єрмолаєв [215]. Руська Правда на законодавчому рівні закріплювала існуючі правовідносини, а також на декілька століть уперед визначила вектор формування як загальних, так і галузевих принципів права.

До визначних пам'ятників писаного права княжої доби відносять також Статути про церковні суди князів Володимира Великого та Ярослава Мудрого, які вважаються пам'ятниками насамперед церковного права. Їх тексти надруковані у хрестоматійних виданнях [264]. Норми церковних статутів не лише визначали правове становище християнської церкви у державі, врегульовували правовідносини між світською та духовною владою, але й справили чималий вплив на формування загальних (насамперед принципу гуманізму) та галузевих принципів права (передусім шлюбно-сімейного, спадкового і частково кримінального права). У період, коли українські землі перебували у складі Великого князівства Литовського та Речі Посполитої, норми церковного права княжої доби застосовувалися і надалі та були зосереджені у «Свитку Ярослава» - пам'ятці церковного права доби пізнього середньовіччя. Заразом, за твердженням сучасних дослідників, «тлумачення окремих термінів статуту були й залишаються предметом гострих наукових диспутів і розходжень» [107, с. 43].

У світлі окреслених у нашому дисертаційному дослідженні завдань варто зробити наголос і на т. зв. «інших джерелах» княжої доби, які містять досить цінну інформацію щодо становлення та розвитку принципів права в Україні за часів раннього середньовіччя. До них насамперед ми відносимо літописи («Повість минулих літ»), а також окремі тексти літературних творів – звернень та повчань («Слово про закон і благодать», «Повчання дітям Володимира Мономаха», «Ізборник Святослава» та ін.) [96]. У вказаних текстах йдеться про тогочасне розуміння принципів, які наразі ми відносимо до загальноправових – справедливості, гуманізму та свободи. Водночас, на переконання А. А. Настюка, до повідомлень літописців княжого періоду необхідно відноситися доволі критично, оскільки «написання літописів здійснювалось церковниками, а це наклало свій ідеологічний відбиток на їх роботу» [185, с. 31-32].

Історико-правовими джерелами, що відносяться до періоду, коли українські землі перебували у складі Великого князівства Литовського та Речі Посполитої та містили загальні та галузеві принципи права, варто вважати:

- привілеї земські, що надавалися окремим суспільним верствам, насамперед магнатам і шляхті (наприклад, Жалувана грамота короля Казимира від 11 листопада 1457 р., що надрукована у виданні «Законодавчі акти Великого князівства Литовського XV–XVI ст.» за ред. І. І. Яковкина, 1936 р.); статутні земські грамоти (привілеї), що нормативно урегульовали правовідносини між центральною владою і окремими землями держави (передусім, грамоти Київській (1507 р., 1529 р.) та Волинській (1501 р., 1509 р.) землям) у достатутний період. Огляд вказаних джерел був зроблений М. М. Ясинським і опублікований у праці «Статутні земські грамоти Литовсько-Руської держави», 1889 р. [304]. Вищезгадані грамоти містили норми не лише різних галузей права – державного, цивільного, кримінального і процесуального, але й санкціонували застосування норм українського звичаєвого права. Відтак, на основі аналізу їх змісту, ми можемо прослідкувати еволюцію принципів права протягом періоду, коли українські землі входили до складу Великого князівства Литовського за достатутної доби (до 1529 р.);

- Судебник Казимира IV 1468 р., що містив 25 статей кримінально-правового та процесуального змісту, хоча рукопис цієї пам'ятки права не був поділений на артикули [241]. Аналіз норм вказаного джерела дає підстави стверджувати, що його першоосновою стали принципи і норми Руської Правди, однак принципи призначення покарання вже суттєво різнилися: на законодавчому рівні закріплюється новий вид кримінального покарання – смертна кара;

- Литовський Статут у трьох редакціях – 1529 р. (перша, або «Старий статут»), 1566 р. (друга, або «Волинська») і 1588 р. (третя). Перша редакція Статуту містила 264 артикули, що були розміщені у 13-ти розділах і на законодавчому рівні врегульовувала державно-правові, цивільні, кримінальні та процесуальні правовідносини. Водночас прийняття такого кодексу загальнодержавного значення не звужувало застосування принципів і норм звичаєвого права, однак посилювалася соціальна стратифікація українського суспільства. Друга редакція Литовського Статуту була більшою за обсягом, налічувала 367 артикулів і 14 розділів; а третя – містила 488 артикулів і так само 14 розділів. Прийняття Статуту було визначною віхою не лише в історії українського, але й усього європейського права. Це був законодавчий збірник норм виключно світського права, який ілюстрував високий рівень правової думки і правової культури українського народу за середньовічного періоду. Прийняття трьох редакцій Литовського Статуту протягом XVI ст. певним чином стало апогеєм у розвитку загальних і галузевих принципів середньовічного права на теренах України. Повні тексти Литовського Статуту у редакціях 1529 р., 1566 р. і 1588 р. опубліковані українською мовою у виданні «Статуту Великого князівства Литовського» у трьох томах за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова: т. I – Статут 1529 р. (2002 р.), т. II – Статут 1566 р. (2003 р.), т. III, книга 2-га – 1588 р. (2004 р.) [235; 236; 237].

Враховуючи предмет нашого дисертаційного дослідження серед історико-правових джерел означеної доби ми також виокремлюємо Бельський привілей 1564 р. (ознаменовував прийняття нової редакції Литовського Статуту, а також стосувався принципу розширення незалежності суду) [30], «Звернення Лева Сапеги до усіх станів Великого князівства Литовського» від 11 лютого 1588 р. (щодо тлумачення змісту принципів свободи і гуманізму) [92] та «Посвячення Статуту

Жикгімонту Третьому» від 01.12.1588 р. (щодо тлумачення змісту принципу рівності) [214]. У світлі дослідження розвитку принципу справедливості на українських теренах за доби пізнього Середньовіччя ми окремо звертаємо увагу на таку законодавчу пам'ятку, як «Устава на волоки» 1557 р. [256].

Серед інших джерел, які стосуються практичного втілення правових норм та дають змогу підтвердити або спростувати певні наукові гіпотези щодо становлення та розвитку загальних і галузевих принципів права виокремлюємо:

- Акти Литовської Метрики – державний архів Великого князівства Литовського, оскільки адміністративно-судова система тогочасної держави, що постійно удосконалювалася, викликала потребу постійного зберігання різноманітних документів – як публічно-правового, так і приватно-правового змісту [107, с. 107]. Для виконання поставлених у дисертації завдань нами використовувалися матеріали актів Литовської метрики, що містяться у книзі 51 (акти за 1566 – 1574 рр.), виданими у Вільнюсі Інститутом історії Литовської республіки у 2000 р. [6];

- матеріали судової практики, що опубліковані у збірниках «Акти з історії західної Русі, зібрані Археографічною комісією» у 1848 році (т. 2 – акти за 1506-1544 рр.; т. 3 – акти за 1544-1587 рр.) [13; 14]; «Акти, що відносяться до історії Південної та Західної Русі у 15 томах (т. 1 – акти від 1361 до 1598 рр.)», опубліковані у 1863 році [15] та «Архіві Південно-Західної Русі», що видавався комісією для розбору давніх актів протягом 1859-1914 рр. (ч. 8 т. IV, ч. 8 т. VI, ч. 8, т. III) [18-20]. Ознайомитися з ними можна на офіційному вебсайті Інституту історії України НАН України [97];

- матеріали судової практики, що містяться у Центральному державному історичному архіві України у м. Київ (фонд 25, опис 1, справа 4, арк. 110; фонд 25, опис 1, справа 8, арк. 408 зв. – 411 зв., запис № 8; 480 зв., 481, запис № 27) [269; 270];

- документи та матеріали, що характеризують суспільні відносини, які склалися у процесі генези принципів права в Україні протягом періоду пізнього середньовіччя та є опублікованими: «Аграрна реформа на Волині в XVI ст.» (Г. Гордієнко, 1962 р.) [57]; «Торгівля на Україні XIV – середини XVII ст.: Волинь і

Наддніпрянщина» (за ред. М. Котляра, Інститут історії НАН України, 1990 р.) [250], «Луцька замкова книга 1560-1561 рр.» (упорядники В. Мойсієнко та В. Поліщук, 2013 р.) [156]; «Українське повсякдення ранньомодерної доби: збірник документів. Вип. 1: Волинь XVI ст.» (упорядники В. Безпалько, М. Висотін, І. Ворончук, М. Кучерук, Ю. Чубик, 2016 р.) [253].

Висновки до Розділу 1

Вивчення історіографії та джерельної бази дослідження становлення та розвитку принципів права у середньовічній Україні дає можливість зробити такі висновки.

1. Огляд та аналіз історіографії проблеми становлення та розвитку принципів права у середньовічній Україні впродовж IX – першої половини XVII ст. був проведений у хронологічній послідовності з врахуванням специфіки періодів, протягом яких вивчалися та висвітлювалися окремі аспекти досліджуваної проблеми (імперський, радянський та сучасний періоди). Такий підхід дозволив не лише визначити ступінь вивчення проблеми, що розглядалася, але й зробити висновок, що спеціальні дослідження вказаної проблеми у історико-правовій науці не проводилися.

2. Важливим складовим елементом дисертаційної роботи є аналіз джерельної бази дослідження, що обумовлено історико-правовим характером розвідки та значним за обсягом хронологічним періодом – від IX ст. і до середини XVII ст. За вказаної доби набували чинності різні історико-правові джерела, які були поділені дві великі групи – пам'ятки права (історичні джерела права) та інші джерела (насамперед літописи, літературні твори, актові джерела та матеріали судової практики).

Головними історичними джерелами права (пам'ятками права) періоду Русі-України були Договори Русі з Візантією (860 р., 907 р., 911 р., 945 р. та 971 р.), Коротка та Просторова редакції Руської Правди, Статути про церковні суди князів Володимира Великого та Ярослава Мудрого. До групи «інших джерел» княжої доби, які містять важливу інформацію щодо процесу становлення та розвитку принципів права в Україні за часів раннього середньовіччя відносимо літописи

(«Повість минулих літ»), літературні твори («Слово про закон і благодать», «Повчання дітям Володимира Мономаха», «Ізборник Святослава»).

До вагомих історико-правових джерел, що відносяться до періоду, коли українські землі перебували у складі Великого князівства Литовського та Речі Посполитої та містили загальні та галузеві принципи права, ми віднесли: по-перше, привілеї земські, статутні земські грамоти (привілеї); по-друге, Судебник Казимира IV 1468 р.; по-третє, Литовський Статут у трьох редакціях (1529 р., 1566 р. і 1588 р.); Бельський привілей 1564 р.; «Звернення Лева Сапеги до усіх станів Великого князівства Литовського» від 11.02.1588 р.; «Посвячення Статуту Жикгімонту Третьому» від 01.12.1588 р.; по-четверте, «Устава на волоки» 1557 р.

Серед інших джерел, які відображають практичну реалізацію принципів та норм середньовічного права ми виокремлюємо Акти Литовської Метрики; матеріали судової практики, що опубліковані у зб. «Акти з історії західної Русі, зібрані Археографічною комісією» у 1848 р., зб. «Акти, що відносяться до історії Південної та Західної Русі у 15 томах», опубліковані у 1863 р., зб. «Архів Південно-Західної Русі», що видавався комісією для розбору давніх актів протягом 1859-1914 рр.; матеріали судової практики, що містяться у Центральному державному історичному архіві України у м. Київ (фонд 25); документи та матеріали, що характеризують суспільні відносини, які склалися у процесі генези принципів права в Україні протягом періоду пізнього середньовіччя та є опублікованими [57, 156, 250, 253].

РОЗДІЛ 2. ФОРМУВАННЯ ЗАГАЛЬНОПРАВОВИХ ПРИНЦИПІВ У СЕРЕДНЬОВІЧНІЙ УКРАЇНІ

2. 1. Еволюція змісту поняття справедливості як конститутивної ідеї права

Принципи права є однією із найпоширеніших і надважливих категорій юриспруденції. Наукова література містить значну кількість авторських дефініцій щодо поняття «принципи права», а саме:

- «керівні засади (ідеї), які визначають зміст і спрямованість правового регулювання» (П. М. Рабінович) [219, с. 128];

- «об'єктивно властиві праву відправні начала, незаперечні вимоги (позитивні зобов'язання), які ставляться до учасників суспільних відносин із метою гармонічного поєднання індивідуальних, групових і громадських інтересів» (О. Ф. Скакун) [227, с. 221];

- «найбільш загальні вимоги, що ставляться до суспільних відносин та їх учасників, а також як вихідні керівні засади, відправні установлення, що виражають сутність права і впливають з ідей справедливості та свободи, визначають загальну спрямованість і найістотніші риси чинної правової системи» (М. В. Цвік, О. В. Петришин) [84, с. 197].

- «такі відправні ідеї його буття, які виражають найважливіші закономірності і підвалини даного типу держави і права, є однопорядковими із сутністю права і утворюють його основні риси, відрізняються універсальністю, вищою імперативністю і загальнозначимістю, відповідають об'єктивній потребі побудови і зміцнення певного суспільного ладу» (А. М. Колодій) [123, с. 633];

- «відправні ідеї, основні засади, що визначають зміст і спрямованість правового регулювання» або «відправні ідеї, що визначають природу права, його соціальне призначення, найважливіші юридичні вимоги, творцями й адресатами яких є люди (суб'єкти права)» (М. І. Козюбра) [86, с. 66] та ін.

Із наведених формулювань випливає низка ознак, однак у світлі нашого дослідження виокремимо найістотніші: принципи права є результатом людської діяльності, мають соціально-економічну обумовленість та історичний характер

(становлення права відбувалося у діалектичній єдності разом із принципами); принципи права і власне право неможливо відокремити, оскільки принципи є сутнісними характеристиками самого права; принципи є універсальними та імперативними; принципи права пронизують усю правову систему, є її першоосновою, зміст принципів права визначається самим життям.

Нині у юридичній науці існують різні підходи до класифікації принципів права. Їх поділяють на: загальноправові, галузеві, міжгалузеві, принципи інститутів права та типологічні чи конкретно-історичні [68, с. 103]; загальнолюдські (цивілізаційні), типологічні, конкретно-історичні, галузеві, міжгалузеві [219, с. 128]; загальні, галузеві та міжгалузеві [227, с. 222-223]; основоположні і загальні, міжгалузеві, галузеві, принципи підгалузей та інститутів права) [86, с. 70] та ін.

До загальноправових (основоположних) принципів насамперед відносять справедливість, рівність, свободу, гуманізм та демократизм. Саме вони є найважливішими вимогами, на яких, з одного боку, ґрунтується право як соціальний регулятор, а з іншого – мають самостійне регулятивне значення. Однією із ознак основоположних принципів права С. П. Погребняк називає їх «безпосередній вираз, уособлення загальнолюдських суспільних цінностей (людської гідності, особистої автономії, солідарності, довіри тощо) спрямовані на їхнє утвердження, забезпечення і захист, дозволяють відтворити їх при формуванні та дії права» [205, с. 391]. Дослідник зауважує, що основоположні принципи «символізують дух права, пов'язують право з мораллю, політикою, економікою, переводять на мову правових категорій і репрезентують суспільні інтелектуально-ціннісні настанови і тенденції <...>. Вони формують переконання суб'єктів у правовій сфері, впливають на ухвалення ними юридично значущих рішень» [205, с. 391-392].

У правовій науці немає одностайної думки щодо онтологічної природи принципів права, оскільки це передусім пов'язано із розбіжностями у філософському осмисленні права – прихильниками або ж юридичного позитивізму, або ж юснатуралізму (теорії природного права). Прибічники першого заперечують об'єктивну сутність права і визнають за ним абсолютну залежність від офіційної волі держави (влади). Як наслідок – таке розуміння права може передбачати

ігнорування прав людини, а принципи обов'язково повинні мати зовнішню форму через їх формальне закріплення у текстах нормативно-правових актів.

На наш погляд, мають рацію прихильники другого підходу, оскільки наукові дослідження останніх десятиліть переконливо доводять, що національна правова традиція, починаючи від часів Русі-України і аж до початку XX ст. мала за основу потужну природно-правову парадигму [88; 106; 107; 179; 154; 285, с. 205 та ін.]. Природне право зазвичай розуміється як певна сукупність фундаментальних принципів, основу яких складають закони природного буття, природного співіснування людей. Відтак воно є первинним по відношенню до позитивного права і відіграє вирішальну роль щодо останнього.

Варто погодитися із твердженням М. І. Козюбри, який зауважував, що «генезис принципів права пов'язаний не з нормативно-державним волевиявленням <...> вони, як і право, є продуктом людської діяльності. Їх становлення відбувалося у процесі взаємодії, комунікації між людьми, взаємоузгодження їхньої поведінки і взаємовідповідальності за неї разом зі становленням самого права, тобто «знизу», у межах єдиного цілісного процесу» (*курсив наш – О. Б.*) [118, с. 418]. Відтак коріння принципів права варто шукати у первісних формах колективного мислення, які від початку розміщені у міфології. При цьому варто наголосити і на тісному взаємозв'язку принципів права (як власне і правових норм) із принципами та нормами моралі. Мораль і право, як соціальні регулятори, супроводжують людину у кожному суспільстві від народження і до смерті [118, с. 322]. Моральні норми насамперед орієнтовані на категорії справедливості, честі та гідності, добра, совісті тощо [124, с. 42]. Власне держава долучилася до процесу формулювання принципів права лише на певних історичних етапах правового розвитку.

Еволюцію принципів права можна простежити на прикладі їх епістемологічної природи, яку досліджував М. І. Козюбра. Науковець зазначав, що «у сфері права позанаукова раціональність втілює основу передусім на практичному досвіді історію розвитку правового мислення, дух відповідної епохи» [118, с. 422]. Як підтвердження такої раціональності дослідник наводить приклад процесу використання ідей пропорційності стосовно співвідношення злочину і покарання у кримінальному праві, виокремлюючи шість стадій. Генезу цих стадій

підтверджують також факти історичного процесу становлення й розвитку українського права.

Так, на першій стадії, коли з'являються санкції за вчинене кримінальне правопорушення (злочин) соціум реагував них найпримітивнішими формами – правом кровної помсти. Відповідні відомості містяться, наприклад, у «Повісті минулих літ». Друга стадія відзначалася появою принципу таліону – по суті, за словами ученого, «першого обмеження помсти, у якому знаходить свій прояв принцип еквівалентності злочину і покарання («око за око», «зуб за зуб»))» [118, с. 422]. Правило таліону з'являється ще за так званої «доправової доби», а згодом, з появою права як соціального регулятора зазнає соціокультурних трансформацій і репрезентує хоч і певним чином на примітивному рівні, однак принцип відплатної справедливості [27, с. 329].

На третій стадії принцип таліону еволюціонує і набуває більш цивілізованого вигляду. «Він стає предметом домовленості і відкупу, у чому, хоч і в недосконалій формі, можна помітити прояв відходу від принципу беззастережної еквівалентності до сумірності злочину і санкцій до нього. Проте цей, по суті перший крок до державного регулювання вказаних відносин не означає перехід до наукової раціональності. Він лише зафіксував результати практичного досвіду» [118, с. 422]. В. В. Левкулич наголошує, що особливістю поступу принципу еквівалентності був «рух від буквальної відповідності (у вигляді принципу таліону) до відповідності якомога більш поліваріативної. Зокрема, з часом у багатьох соціокультурних ойкуменах платою за життя почав слугувати «вергельд» (здебільшого фінансово-економічний), який на конвенційному рівні визнавався еквівалентним життю» [154, с. 437].

Четверта стадія характеризується появою державного законодавчого регулювання, за якого *відкуп* (*курсив наш – О. Б.*) замінюється *викупом* (*курсив наш – О. Б.*) із встановленням його певних фіксованих розмірів. Відповідні законодавчі положення містили новели Руської Правди. П'ята стадія відзначена тим, що держава володіє абсолютною монополією щодо реалізації каральної політики, формуючи доволі цілісну систему публічних покарань, що призначаються судом від її імені. М. І. Козюбра зазначав, що «це відкрило для суду можливості при

обранні міри покарання особі, що вчинила кримінальне правопорушення, враховувати специфіку як самого правопорушення, так і особистості правопорушника. Санкції, що на нього накладає суд, підпорядковані відновленню порушеного права» [118, с. 422-423]. Зауважимо, що розвиток інституалізації публічних покарань (інакше – тих, що виступали засобом кримінально-правової охорони власне публічних інтересів) на теренах України припадає на добу пізнього середньовіччя (XV – XVI ст.) у зв'язку із прийняттям Судебника Казимира та трьох редакцій ЛС.

На шостій, завершальній стадії правової еволюції «ідея помсти остаточно відокремила від покарання, що стало можливим лише із заборонаю смертної кари як міри кримінального покарання» [118, с. 423].

Обов'язковим елементом і конститутивною ідеєю права є справедливість, оскільки «найбільш яскраво виражає дух права, забезпечує його змістову легітимацію, визначає розуміння «правильного» і «неправильного», є дороговказом при встановленні межі між дозволеним і недозволеним у суспільних відносинах» [208, с. 737]. За словами І. Г. Бабич «справедливість, впливаючи на право, сама потребує опори на правові норми <...> справедливість і право є особливо близькими, якщо розглядати їх як засіб досягнення компромісу між протиріччями інтересами індивідів, соціальних груп і всього суспільства. Справедливість без права – безсила, право без справедливості – нелюдяне» [22, с. 195]. Таким чином, право не лише виражає ідею справедливості, у ньому відбивається аксіологічний аспект його сутності.

Безумовно, справедливість – основоположний принцип права, який за визначенням С. П. Погребняка, «розглядається від Античності і до сьогодення як провідна ідея, обов'язковий елемент права. Вона є визначальною у визначенні права як регулятора суспільних відносин, одним із його загальнолюдських вимірів». При цьому власне ідея справедливості втілюється у праві шляхом реалізації до правової реальності таких аспектів, як – об'єктивного і суб'єктивного, загального та індивідуального, а також змістовного, формального і процедурного [208, с. 737]. Вперше на доктринальному рівні змістовну, формальну та процедурні аспекти справедливості виокремив американський філософ Дж. Роулз [10].

Очевидно, що справедливість за своєю суттю є поняттям доволі відносним (релятивним), що відображає соціальні реалії того чи іншого суспільства, рівень його правової зрілості. Наразі справедливість відіграє роль специфічного індикатора, який, на переконання О. Головченка, дає конкретне уявлення про відповідність моделі соціальної та правової держави її фактичному стану в суспільстві. «Справедливість проявляється на різних суспільних щаблях та в різних просторових і часових вимірах. Так, існує індивідуальна справедливість, яка виражається у ставленні конкретного індивіду до навколишнього світу, існує справедливість між поколіннями, що не обмежена часовими рамками, існує справедливість між народами, націями, державами, яка виходить за межі конкретної території. Можна спробувати розподілити справедливість на види, висловлювати різні про неї міркування, дискутувати, доводити або спростовувати факт її існування. Але не можна заперечувати важливість значення справедливості для людини і людства, особливо у правовій сфері» [55].

Категорії «право», «правда» та «справедливість» на всіх етапах розвитку людської цивілізації розглядалися у діалектичній єдності, оскільки зміст формальної справедливості криється у самому понятті «право». Ще у римському праві сформувалися дві етимологічні категорії – *jus* (право) та *justitia* (справедливість, правосуддя), де остання виступає принципом реалізації загальної формальної рівності та свободи [260, с. 21]. «Право є мистецтвом добра і справедливості» (*Jus est ars boni et aequi*) – наголошує латинська сентенція. О. В. Маслій звертає увагу на те, що «категорія «справедливість» стала джерелом багатьох правил і складовою механізмів чинного на той час цивільного, особливо преторського права. Серед функцій справедливості (*aequitas*) у праві класичного періоду виділяють відновлювальну та коригуючу функції, що безпосередньо формують нові правила (норми) римського класичного права» [172, с. 109-110].

Т. Подковенко слушно виокремлює тезу про те, що «право у своєму еталонному розумінні є справедливим, а справедливість – внутрішня його властивість і якість, категорія і характеристика саме правова, а не поза правова» [209, с. 11]. Насправді ідея справедливості пронизує усі без винятку сфери життєдіяльності людини і суспільства, але «найбільш промовисто втілена у праві,

що регулює найважливіші суспільні відносини» [259, с. 28]. Власне у справедливості права, на думку В. М. Єрмолаєва, «вбачається його загальнолюдська і позачасова цінність» [76, с. 324].

Українські учені наголошують, що вперше термін «право» був використаний ще у текстах Велесової книги (збірка текстів невстановленого авторства, що відноситься до IV – V ст.) [31, с. 312]. При цьому вказують, що «дослідження етнофілософів свідчать, що вчення про право займає центральне місце в українському правобаченні, об'єктом якого є право як укладовна ідея – визначник, упорядник дійсності. Цим виражений об'єктивний аспект українського праворозуміння» [107, с. 7]. Правники-дослідники звертають увагу на такий факт: на початку XVI ст. у Європі не існувало визначення поняття «право», а коли йшла мова про нього, то юристи вказували, що воно має служити справедливості і порядку в суспільстві [181, с. 19].

Досліджуючи витoki права українського народу, І. А. Безклубий та П. С. Косянчук акцентують увагу на тому, що «поняття «право» має багато мовних референцій. В українській мові слова з коренем - *пра* - семантично пов'язані з регулюванням, ладом, порядком, витоковістю, початком тощо: - *пра* -: *права, право, правда, правий, праведний, справний, справедливий, правитель, правило, правосуддя, прадід, пращур*. Крім того, поняття «право», «правда» мають також свої референції: *закон, звичай, присяга, суд, справедливість, істина, доказ, реальність (явність)* тощо» [107, с. 7]. Автори «Великого тлумачного словника сучасної української мови» інтерпретують справедливість як «об'єктивне неупереджене ставлення до кого-, чого-небудь», «людські стосунки, дії, вчинки, які відзначаються морально-етичним і правовим нормам» [48, с. 1376].

На наш погляд, у світлі окреслених у даному дисертаційному дослідженні завдань варті уваги визначення поняття «українське право», сформульовані українськими істориками права, а саме:

- українське право (у суб'єктивно-об'єктивному аспекті) – це суспільні норми, які були вироблені українським етносом протягом усього періоду його існування (неімпортовані насильно; вироблені за його духовної ідентичності етнічними засобами), що упорядковують суспільні відносини і містять дуже високі

поняття справедливості, добра, щирості, доброзичливості, миролюбства, працьовитості, гідності, чесності й загалом найвищого поняття рівня людської гуманності, формою зовнішнього виразу, відображенням яких були правосвідомість, звичаї (у значенні їх форм), правові пам'ятки тощо (О. О. Шевченко) [107, с. 7];

- українське право – це адекватне інтересам українського народу (суспільства, нації) формоутворення, яке є способом існування і вираження змісту соціально-економічних, політичних зв'язків і взаємодій, підпорядкованих моральним вимогам, силі звичаю, традицій та юридичним правилам в межах існуючої в Україні соціокультурної реальності, духовним «скелетом» якої є українська етнічна ідентичність (М. І. Мірошніченко) [178, с. 29].

Таким чином, ключовою категорією у формулюванні дефініції «українське право» є поняття справедливості. І це не випадково, оскільки українській нації притаманні «розуміння права як категорії справедливості, правди, добра, людяності, сердечності, як засобу забезпечення прав і свобод людини, рівності в правах і перед законом, механізму захисту життя, здоров'я, честі й гідності людини тощо» [296, с. 6].

Беззаперечною уявляється теза про те, що формування принципів права – складний і багатогранний процес. Відтак і справедливість як юридична категорія набуває атрибуту принципу тією мірою, якою вона втілюється у правовій нормі [22, с. 196]. Як справедливо констатував М. І. Козюбра «зміст справедливості не є чимось раз і назавжди даним. Вона змінюється разом із часом і простором. У різні історичні епохи розуміння справедливості суттєво відрізнялося. Те, що вважалося справедливим в одні історичні періоди, з плином часу могли інтерпретувати як її протилежність, тобто несправедливе» [118, с. 147].

Позаяк становлення норм та інститутів українського права припадає на добу раннього середньовіччя (період Русі-України), то і витoki формування принципу справедливості як складової української правової традиції можемо віднести до IX ст. На переконання В. М. Єрмолаєва у справедливості права вбачається його загальнолюдська й позачасова цінність, а відтак зміст справедливості не абстрактний, а *конкретно-історичний* (*курсив наш* – О. Б.). Зміст справедливості

містить і метафізичне – справедливе по суті, гуманне, високоморальне, легітимне, пріоритетне навіть над принципами свободи і рівності [78, с. 35].

Розглядаючи справедливість як соціокультурний феномен, В. В. Левкулич слушно зазначає, що «усякому конкретно-історичному формату соціокультурної дійсності відповідає оригінальний і навіть унікальний смисловий вердикт щодо справедливості загалом і її окремих аспектів зокрема». При цьому «уявлення про справедливість істотно детерміновані багатьма аспектами суспільної дійсності, які утворюють когнітивне, аксіологічне і психологічне середовище сприйняття справедливості загалом і її функціонального покликання зокрема» [154, с. 436]. Подібні твердження підтримують В. Ляшенко та Т. Подковенко, згадуючи не лише справедливість, але й ідеї свободи та рівності як визначальні «постулати кожної правової системи» [209, с. 11].

Сутність і розуміння принципу справедливості у середньовічній Україні були детерміновані правовими джерелами. У історичному вимірі поняття «джерело права», за визначенням М. І. Мірошніченко, позначає цілісний триєдиний процес а) усвідомлення об'єктивної необхідності і доцільності забезпечення всезагального інтересу; б) утворення правової норми (загальнообов'язкового правила поведінки заборонного, дозвільного або зобов'язального змісту) у світлі забезпечення всезагального інтересу та досягнення фінального позитивного результату; в) зовнішнього об'єктивування і вираження норми у формі або правового звичаю, або судового прецеденту, або закону, або нормативно-правового договору [178, с. 62].

Основними джерелами (формами) права в Україні за середньовічної доби (IX – першої половини XVII ст.) були правовий звичай, нормативно-правовий договір (включаючи міжнародні договори) і нормативно-правовий акт (закон).

Одним із перших вітчизняних учених, хто запропонував періодизацію історії українського права на основі генези правових джерел був О. О. Шевченко («Історія українського права», 2001 р.). Дослідник наголошував, що «періоди розвитку української держави і українського права не співпадають. Адже право закріплює ті відносини, які уже склалися у державі, хоча в окремих випадках воно може передувати розвитку держави. Специфіка розвитку українського права полягає у тому, що воно у багатьох випадках існувало і застосовувалося за відсутності

української держави» [106, с. 8]. Відтак у хронологічних межах нашого дослідження О. О. Шевченко виокремлював два періоди:

1. Період, коли джерелами українського права були звичаї і закон (IX – XIII ст.).

2. Період застосування звичаєвого права і польсько-литовського законодавства (XIV – середина XVII ст.). Причому, починаючи із середини XIV ст. звичаєве право поступово трансформується в загальне і стає головним джерелом права [106, с. 8].

Наразі подібний підхід до періодизації підтримує П. П. Захарченко. Так, дослідник виокремлює три періоди в історії українського права: «Перший – домінування в українському правовому просторі норм звичаєвого права, нижньою межею якого слід вважати архаїчне право додержавного періоду, а верхньою – ухвалення Першого Литовського статуту 1529 р., поява якого символізувала початок витіснення звичаєвих норм законом; другий – конкуренція між звичаєвим правом і законом, що тривала з перемінним успіхом, починаючи з 1529 р. і до кінця XVIII ст.; третій – домінування закону в системі українського права, починаючи з кінця XVIII ст. (ліквідації Української гетьманської держави (Війська Запорозького) і до сьогодення» [89, с. 142-143].

Отже, первинним і за об'єктивних умов доби Середньовіччя головним джерелом права був правовий звичай – загальновизнана норма, яка, за словами М. І. Мірошніченко, містила у собі життєву справедливість – правду [178, с. 71-72]. Він став виявом національної самобутності та традиційної правосвідомості українського етносу [249, с. 30]. П. П. Захарченко звичаєве право називає «маркером українського права, завдяки якому зберігалася національна ідентичність в умовах нашої бездержавності, а в умовах державницького статусу України, воно широко розповсюджувалося українськими просторами» [89, с. 144].

Становлення правового звичаю відносять до IX ст. і за часів Русі-України він мав доволі різнобарвну термінологію – звичай, норів, закон («отчий закон»), покон. Про правовий звичай, наприклад, згадує літописець Нестор у «Повісті минулих літ»: «Усі племена мали ж свої звичаї, і закони предків своїх, і заповіти, кожне – свій норів» [188, с. 130]. Аналогічні формулювання знаходимо і у

Договорах Русі з Візантією IX – X ст. За словами О. О. Шевченка на початкових етапах становлення та розвитку Київської Русі звичай і закон були однорідними поняттями і означали «правовий звичай» [106, с. 9]. Із формуванням Русі як державного утворення правові звичаї стали фундаментом для формування цілісної системи звичаєвого права.

Серед ознак звичаєвого права можна виокремити: природно-правову основу виникнення; обов'язковість; невідомість походження як у авторстві, так і у часі (народна правотворчість); санкціонування з боку держави (правовий звичай достатньо не забороняти); відповідність нормам етики, моралі та національному характеру; усталеність і консервативність. Щодо останньої ознаки деякі дослідники зазначають, що архаїчний і консервативний характер звичаєвого права не сприяє радикальним змінам, однак «може слугувати стабільності суспільства, захисту традиційного правового ладу від невиправданих змін або накидання чужоземних прав» [254, с. 327]. На переконання О. О. Шевченка, звичаєве право дійсно за своїм характером є доволі консервативним, однак в Україні із плином часу «консервативні норми звичаєвого права» стали підґрунтям т. зв. загального права (разом із нормами моралі, етики і загалом правосвідомості народу), яке динамічно розвивалося із свідомістю народу, відповідало суспільним потребам і уособлювало споконвічні поняття честі, гідності, справедливості і найвищого рівня людської гуманності [106, с. 5]. Усі згадані чинники позитивно впливали на формування і розвиток принципу справедливості на теренах України за середньовічного періоду.

У світлі окресленої проблеми варто також зупинитися на короткій характеристиці форм звичаєвого права, оскільки їх одночасно можна розглядати формами прояву справедливості.

Основу морально-етичного ідеалу справедливості кожного народу складають нормативно-оціночні категорії «добра» і «лиха (зла)», а перемога добра над злом – це і є втілення справедливості. Отже, основними формами українського звичаєвого права були невербальні (наприклад, рукобиття як символ укладення договору; обряд «посадження» князя на стіл як символ легітимності набуття влади) та

вербальні юридичні символи (насамперед прислів'я, приказки, народні пісні) [94, с. 8].

Особливого значення набували прислів'я і приказки, оскільки у формі сталих юридичних формул передавали глибинний правовий зміст тих чи інших понять. Так, В. Тертишник зауважує, що «юридичні прислів'я – це лаконічні, гнучкі, узагальнюючі певні обставини юридичних явищ і фактів, викладені у вишуканій, часто в ритмічно організованій формі, фольклорні вислови, в яких наведено будь-які повчальні думки» [245, с. 134]: «Добро плодить добро, а зло плодить зло», «Злом зла не поправиш», «Правда на ярмарку ціни не має», «З приказки слова не викинеш», «Договір дорожче за гроші» та ін.

Вивчаючи юридичні прислів'я і приказки як об'єкт віддзеркалення морально-ціннісної концептуалізації правової дійсності, О. Л. Чорнобай вказує, що «у них у результаті багатовікової мисленнєвої діяльності творців цих фольклорних текстів закладено чимало інформаційно-комунікативних кодів до розуміння і розвитку багатьох правових ідей, до тлумачення сутності функціонування правових інститутів» [278, с. 40]. При цьому «метафізична система парарправових феноменів тривалої синергетичної фольклорної творчості як зовнішнього вияву природного права, що відображені у волевстановленому праві та народній правосвідомості» дослідниця позначає терміном «фольклорне право», а його цінностями називає справедливість, свободу, відповідальність, рівність [278, с. 188, с. 152].

Безумовно звичаєве право акумулювало соціальну пам'ять українського народу. В. В. Левкулич звертає увагу на етапи інституалізації соціальної пам'яті, критеріями якої називає інституційні засоби кодування і передачі інформації, характерні для певного періоду розвитку суспільства (*первісним суб'єктом соціопам'яті називає колективного суб'єкта – примітка наша – О. Б.*). До них дослідник відносить: по-перше, інституціоналізацію та передачу соціальної інформації за допомогою жестових знаків, мови, усної традиції; по-друге, рукописних текстів (після появи алфавіту); по-третє, друкованих текстів (після появи книгодрукування); по-четверте, електронних текстів (сучасна доба). Учений наголошує, що «кожен із цих етапів, транслуючи усталені норми і правила життєдіяльності соціальної системи, вводить суб'єктів у загальний значеннєвий

простір і спряє наступності історичного досвіду та інтелектуальних ресурсів» [154, с. 403]. Відзначимо, що генеза перших трьох етапів, виокремлених В. В. Лекуlichem, відноситься власне до середньовічної доби.

Іншою важливою формою права протягом досліджуваного періоду був нормативно-правовий акт (закон), поява якого на теренах України була закономірним, а відтак природним процесом. М. І. Козюбра справедливо наголошував, що «завдяки введенню у правову систему писаного закону вдалося суттєво підвищити, порівняно зі звичаями, результативність нормативно-правового регулювання, підняти його на інший, досконаліший рівень» [118, с. 114]. Дійсно, закон став не лише формою зовнішнього оформлення права, але й втілював певну визначеність і прогнозованість у відносинах між учасниками суспільного життя. Авторитетність писаної норми гарантувалася джерелом її походження, а мова закону сприяла «створенню єдиного соціального середовища, стала символом колективної єдності, етнічної, а згодом національної ідентичності» [284, с. 101]. Із часу появи у XI ст. першого кодифікованого збірника правових норм українського народу – «Руської Правди» (до X ст. відноситься поява прототипів РП – «Статутів та уроків» княгині Ольги та «Статуту Земляного» князя Володимира – примітка наша – О. Б.) на теренах України нормативно-правовий акт (закон) поступово стає домінуючою формою (джерелом) права.

Звісно варто звернути увагу на те, що закон як найвище джерело правового регулювання має гармонійно поєднувати суспільні та державні інтереси, а справедливість має бути його внутрішнім змістом, його сутністю. Закон має відповідати сутності права, бути правовим як за змістом, так і за «духом». У цьому зв'язку учені-правники звертають увагу на недоліки, притаманні закону і наголошують, що закон – це юридична форма, яка потребує свого наповнення: її можна використовувати по-різному – у ньому можуть бути втілені як цінності добра і справедливості, так і антицінності – свавілля і самодурство влади [118, с. 115].

Як приклад закону, що нівелював споконвічні ідеї справедливості українського народу, згадаємо т. зв. «Устава на волоки», який набув чинності у 1557 р. Він був ухвалений за сприяння польського короля Сигізмунда II Августа у

світлі проведення аграрної реформи. На відміну від подібних актів, прийнятих раніше, «Устава на волоки» мав загальнодержавний характер і перебував у «рішучому розриві із старовиною» [220, с. 764]. Варто зауважити, що норми, які з'явилися у тексті згаданого нормативно-правового акту були інкорпоровані із польського права: при його розробці враховувався досвід аграрних перетворень у Пінському та Клецькому князівствах протягом 1552-1555 рр. у маєтках матері короля Сигізмунда II Августа, королеви польської і Великого князівства Литовського Бони Арагонської.

Зміст «Устави на волоки» зводився до наступного. По-перше, за користування землею селяни мали сплачувати податки і виконувати повинності (в цілому це відповідало загальноєвропейським середньовічним практикам).

По-друге, підданих держави де-факто поділили на «вищі» (бояри путні, бортники, різноманітні ремісники та ін.) і «нижчі» (переважно тяглові селяни, челядь) розряди, де останні мали відбувати панщину – від одного (для городників) до двох днів (тяглові селяни) на тиждень, а також декілька разів на рік приймати участь у толоці. Іншими словами, закріпачення українських селян унеможливлювало для них реалізацію низки природних прав: не лише права на свободу пересування, на повагу до людської гідності, але й позбавлення права власності, права на участь у місцевому врядуванні, права на справедливий суд та ін. [284, с. 124].

По-третє, аграрна реформа не лише закріпачувала селян, але й повністю позбавляла їх власних земель та обмежувала можливість набуття їх у власність. Сільська громада втрачала споконвічне право на користування гуртовими землями – пасовиськами, луками, а також лісами.

Зазначимо, що панщина як соціальне явище у формі відробіткової ренти була відома на теренах України ще з часів раннього середньовіччя, однак набула поширення у другій половині XVI – першій половині XVII ст. Разом із цим історики відзначають, що міра закріпачення селян була неоднаковою. У густіше заселених регіонах, таких як Галичина та Волинь, де були сильні польські впливи, кріпацтво цілком переважало й мало жорстокий характер. Проте у рідконаселених регіонах,

як Карпати й особливо Придніпров'я протягом вказаного періоду кріпацтва практично не знали [240, с. 86].

Вочевидь порушення «споконвічної справедливості» рано чи пізно мало спровокувати «соціальний вибух» на теренах України [57, с. 9]. Подібні випадки почали траплятися наприкінці XVI ст. Перше доволі масштабне козацько-селянське повстання вибухнуло у 1591 р. під проводом К. Косинського і охопило Волинь, Брацлавщину та Київщину. Згодом, у 1595-1596 рр. вибухнуло чергове повстання під проводом С. Наливайка, яке охопило поряд із означеними територіями ще й Галичину та білоруські землі. У наступні десятиліття хвиля козацько-селянських повстань лише збільшувалася (під проводом М. Жмайла, Т. Федоровича, І. Сулими, Я. Острянина, Д. Гуні тощо), що стало підтвердженням рішучих намірів українського населення – передусім боротьбою з кріпацтвом як ганебним та неприродним явищем. Остаточо «Устава на волоки» втратив юридичну чинність в українських землях у середині XVII ст. після початку національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького. Разом із тим, наприклад, Литовський Статут продовжував зберігати юридичну чинність.

Відтак безумовними виглядають твердження вітчизняних науковців. Так, на думку В. В. Левкулича неможливою уявляється штучна інкорпорація у суспільну свідомість народу уявлень щодо справедливості які є несумісними з його світоглядними стереотипами [154, с. 436]; на переконання ж М. І. Мірошніченко «жодна юридична санкція чи організаційна норма не досягне дієво своєї мети, якщо не знайде підтримки в буденно – масових формах поведінки і свідомості» [179, с. 248]; а за словами П. П. Захарченка «історія свідчить: суспільство може стабільно розвиватися в координатах замиреного середовища, а функцію інструмента замиреного середовища виконує право» [89, с. 139].

Серед важливих ознак принципів права вітчизняні науковці називають спосіб їх матеріалізації у праві. За твердженням О. С. Олійник наразі доволі прикметною є тенденція щодо текстуального закріплення принципів права, відтак «ухвалюється все більше нормативно-правових актів, які установлюють принципи (засади) організації, функціонування і співвідношення соціальних інституцій» [193, с. 60].

Сучасна теорія права розрізняє два способи вираження принципів права – текстуальне закріплення, тобто безпосереднє їх формулювання у нормах права; змістовне закріплення, тобто виведення принципів права зі змісту нормативно-правових актів [124, с. 43]. Однак деякі науковці наголошують, що «природа основоположних принципів права свідчить, що вони можуть застосовуватися навіть за відсутності законодавчих текстів» [86, с. 67].

На сьогодні принцип справедливості текстуально закріплений у певних нормативно-правових актах. Насамперед, мова йде про п. 6 ч. 1 ст. 3 ЦК «Загальні засади цивільного законодавства», де серед ряду загальних принципів ми зустрічаємо «справедливість, добросовісність та розумність» [271].

Текстуального закріплення принципу справедливості за об'єктивних причин у добу раннього середньовіччя не існувало, однак у вітчизняних писемних історико-правових джерелах вказаної доби ми зустрічаємо відповідні згадки як у тексті «Руської Правди», так і на сторінках політико-правових джерел – літописів, повчань: «Повісті минулих літ», «Слові про закон і благодать» митрополита Іларіона, «Повчанні дітям» Володимира Мономаха, «Ізборника Святослава» тощо. За словами М. І. Мірошніченко згадані джерела надають нам відомості не лише щодо правових поглядів доби Києво-Руської держави, але також демонструють наслідки впливу на правосвідомість українців християнства з його заповідями морального змісту та віддзеркалюють збереження впливу дохристиянських «законів» (звичаїв, правових звичаїв) і принципів громадського співжиття. У наведених історико-правових джерелах відображено «ідею природної справедливості, як складової принципу верховенства права в правовій традиції княжої України, гуманістичний, демократичний, юснатуралістичний характер самої української традиції цієї доби» [178, с. 122].

Зауважимо, що у наведених вище джерелах ми зустрічаємо термін «справедливість» як у текстах безпосередньо, так і окремі її елементи – у формі правових ідей тогочасної правосвідомості. Так, наприклад, ст. 19 КП містить юридичну конструкцію: *«Якщо буде несправедливо («в образу») вбито огнищанина...»* [221, с. 10]. Як зазначають коментатори РП, «вбивство «в образу» (несправедливо – примітка наша – О. Б.) є, схоже, для законодавця неправомірною

помстою за (правомірні чи неправомірні) дії посадової особи – жертви злочину» [215, с. 21].

Ідеї справедливості (насамперед, справедливого правління і справедливого ставлення до людей) присутні і у тексті «Повчання дітям» Володимира Мономаха. Зі змісту «Повчання...» можемо зробити висновок, що право має перебувати на службі не лише для «сильного», але й для «слабкого». Це і є, на переконання В. Мономаха, сутністю справедливості. Відтак закон повсякчас має обмежити несправедливість [200]. Аналізуючи текст, учені слушно зауважують (М. І. Мірошніченко, В. І. Мірошніченко), що «володар мусить пам'ятати, що з владою зростає й відповідальність, а найголовніший обов'язок володаря – завжди бути справедливим. Мірою справедливості є знання <...> знання та розум роблять його справедливим і мудрим» [180, с. 166]. Отже, власне розуміння справедливості Володимир Мономах не лише заповідав майбутнім правителям (князям) Русі, але воно стало підґрунтям для генези інших етико-правових принципів: «не відтворюйте діяння лиходіїв», «не заздріть беззаконню», «творіть добро і уникайте зла», «не давайте сильним занепасти людину», «не цурайтеся правосуддя» тощо.

За доби пізнього середньовіччя (перша половина XVI ст.) під впливом ідей європейського Ренесансу власне бачення справедливості (насамперед справедливого правління) обґрунтовував видатний мислитель С. Оріховський-Роксолан. У праці «Напучення польському королеві Сигізмунду-Августу» (1543 р.) філософ доводив, що «...не всяка людина здатна бути при владі, а лише така, що за природою своєю прагне до правди і справедливості» [99, с. 250]. Відтак управління державою набуде ознак варварського, «якщо ті, хто його реалізують, не поважають знань, ігнорують науку про правду і справедливість, тобто про право» [98, с. 87]. Мислитель наголошував: «Дві фортеці міцні у короля: справедливість і віра. Влада тиранів ніде довгою ще не була (*Institia et pietas validate sunt principis arces, nulla tyrannorum vis diuturna fuit*)» [99, с. 253]. Отже, справедливість має бути втіленою у праві, стати його сутністю. При цьому законодавча влада має бути відокремленою від інших гілок влади, а власне закон повинен відповідати принципам природного права і мати вищу юридичну силу, оскільки він «душа і розум держави».

Варто відзначити, що вперше термін «справедливість» як правове поняття зустрічається у положеннях Судебника Казимира: *«А якому чоловікові князівському, панському чи боярському до князівських, панських чи боярських людей справа, хто добивається, їхати йому шукати суду в господаря, а якщо він відмовиться в суді, то загальний суд, визначивши термін для обох сторін, має вчинити справедливість (підкреслено нами – О. Б.)»* [241, с. 59]. Дослідники відзначають, що поняття «справедливість» протягом другої половини XV ст. набуває характеру правового стандартного поняття та поряд із такими термінами, як «довіра», «милість» стають прийнятними для здійснення правосуддя [107, с. 127].

Протягом XVI ст. у зв'язку із прийняттям трьох редакцій ЛС елементи принципу справедливості набувають нормативного (текстуального) закріплення. Так, наприклад, арт. 1 розд. VI «Про суддів» містить згадку про «справедливе» і «несправедливе»: *«А якби одна із сторін вважала, що вирок несправедливий (підкреслено нами – О. Б.) і, на її думку, його винесено не згідно з правом писаним, то вона має право просити у суддів листа у своїй справі із вказівкою, на якій підставі судді винесли вирок»* [235, с. 242].

Про справедливість як певним чином сформований принцип права йдеться у тексті Бельського привілею 1564 р.: *«...І аби всім була потрібна рівна і однакова справедливість, щоб стародавній звичай обов'язковості рішень суду воєвод, старостів та інших старих врядів поступився новому судовому порядку цього часу, спричиненого постановами і в Статуті описаному»*; або там само у зверненні до державних службовців («воєводів, врядів, старост, маршалків»): *«...Звертали більшу вагу на Бога і справедливість, ніж на волю владної верхності і майнове становище своє, над усе слідуючи наказу Божому, яке вчить любити ближнього свого, як себе»* [30, с. 229]. Подібні змістовні наповнення ми зустрічаємо і у наступних редакціях ЛС – 1566 р. і 1588 р. Із цього приводу О. В. Маслій зазначає, що «з моменту введення в дію у 1530 р. першого Статуту і до прийняття Статуту 1588 р. вживання терміну «справедливість» набувало однозначності. Замість дуалістичного (подвійного) розуміння терміну (як правосуддя, тобто дії, та як його ознаки), «справедливість» в останній редакції ЛС постає як принцип судочинства,

процесуальні дії, що повинні бути здійснені відповідно до письмово зафіксованих правил» [172, с. 114].

Не викликає сумнівів твердження, що принцип справедливості є надважливим в усіх без винятку сферах юридичної діяльності: як у правотворчості загалом, так і при вирішенні реальних юридичних справ (насамперед, у кримінально-правовій сфері при визначенні міри і заходів кримінального покарання) зокрема. Відтак генезу змістовного аспекту принципу справедливості протягом IX – першої половини XVII ст. ілюструє розвиток мети (цілей) покарання. Саме мета покарання доволі чітко відображає правосвідомість і законодавця, і українського народу, його ментальність, характер світоглядних позицій у суспільстві [166, с. 78].

Аналіз звичаєво-правових та законодавчих норм княжої доби (IX – перша половина XIV ст.) дає підстави зробити висновок, що метою покарання насамперед було: відплата злочинцю за вчинене правопорушення («відновлення зневаженої злочинцем справедливості» [24, с. 169]), захист прав потерпілої особи та відшкодування шкоди (збитків) на її користь (або ж на користь кровних чи близьких родичів), попередження (превенція) кримінальних правопорушень (злочинів) та поповнення державної (князівської) скарбниці. На думку Є. В. Шаломєєва покарання передусім мало на меті кару як відплату за вчинене порушення правової норми і було реакцією держави щодо протиправного діяння [280, с. 133]. Відзначимо, що за вказаного періоду була відсутня така мета покарання, як залякування, оскільки такі види покарань не були відомі вітчизняному кримінальному праву аж до початку XVI ст. Таким чином, як і нині, так і у часи Русі-України покарання не мало на меті завдати людині фізичних страждань або ж принизити її гідність. У цьому і полягав зміст справедливості.

В українських землях за доби існування Литовсько-Руської держави та Речі Посполитої поступово змінюється юридичний зміст мети покарання. Поряд із наведеними вище цілями покарання новими у тогочасному кримінальному законодавстві стають такі, як: спокутування гріха, завдання злочинцю адекватного покарання залежно від тяжкості вчиненого злочину; виправлення засудженого та залякування.

Про спокутування гріха як мету покарання можна згадувати і за княжої доби, оскільки після прийняття християнства держава запровадила церковну юрисдикцію, а представники духовництва будь-яке протиправне діяння розглядали у світлі його гріховності. Однак вперше на законодавчому рівні злочин називається гріхом саме у новелах ЛС (наприклад, арт. 16 розд. XI Статуту 1566 р. та арт. 7 розд. XI Статуту 1588 р.) [237, с. 276-277]. Щодо такої мети покарання, як завдання злочинцю адекватного покарання залежно від тяжкості вчиненого кримінального правопорушення (злочину), то норми ЛС порівняно із княжим законодавством (насамперед, РП) містили численну систему кримінальних покарань. Їх дослідження буде проводитися у наступних підрозділах (п. 3.2).

Доволі новими цілями покарання для вітчизняного права ставали такі, як виправлення засудженого та залякування, нормативно закріплюється смертна кара (проста і кваліфікована із калічницькими тілесними покараннями) як вид кримінального покарання. Дослідники історії українського права зауважують, що невідомі досі українському праву покарання «виявились штучно привнесеними елементами із польського та німецького права. Рецепція залякуючих видів покарань відповідала лише прагненням панівного стану – шляхти, яка прагнула захистити свою політичну владу та економічну могутність» [166, с. 80]. Така рецепція не відповідала ментальності та правосвідомості українського народу, однак цей процес був незворотним. Разом із цим тогочасна судова практика містить приклади застосування судами принципу гуманізму при визначенні міри покарання [166, с. 81]. Щодо виправлення засудженого як мети покарання, то на переконання дослідників воно (тюремне ув'язнення) було реципованим із німецького права (насамперед, із «Саксонського зерцала» та «Кароліни»). Є. В. Шаломєєв робить слушний висновок, що «за умов життя середньовічного суспільства тюремне ув'язнення було одним із провідних засобів (форм) виправлення засудженого <...> перебуваючи на самоті у в'язниці, особа могла оцінити характер свого вчинку, зробити відповідні висновки щодо майбутньої поведінки після відбуття покарання» [280, с. 134].

Отже, дослідження розвитку мети (цілей) покарання як змістовного аспекту принципу справедливості протягом IX – першої половини XVII ст. демонструє

багатовекторність у еволюції права, а відтак і елементи принципу справедливості не завжди носили прогресивний характер. Н. В. Шевелер слушно наголошує, що «справедливість містить у собі елементи несправедливості, а доля несправедливості залежить від правових, економічних, політичних та інших суспільних відносин» [283, с. 113].

2. 2. Становлення та розвиток свободи як ідеї та принципу середньовічного права

Сучасні правники-дослідники одностайні у твердженні, що свобода є конститутивним правовим принципом, а право цілеспрямовано втілює ідею свободи як у своїх принципах, так і в інститутах. Так, наприклад, С. П. Погребняк вказує, що «свобода – це основоположний принцип права, який передбачає можливість автономії суб'єкта, тобто звільнення його від обов'язкових дій ззовні та самостійність у прийнятті рішень щодо вчинення власних дій». Разом із справедливістю, рівністю та гуманізмом, свобода розглядається як один із загальнолюдських вимірів права. Учений наголошує, що водночас ідея свободи лежить в основі принципів права, нею має бути просякнутий зміст позитивного права (юридичних актів), а загальні принципи права мають розглядатися як засоби, що гарантують свободу [207, с. 697, 700, 704].

У «Юридичній енциклопедії» О. В. Батанов пропонує таке визначення категорії «свобода»: по-перше, у загальнофілософському судженні «свобода – це природний стан народу або окремої людини, який характеризується можливістю діяти на власний розсуд», у загальноправовому – це «суб'єктивна можливість людини і громадянина здійснювати або не здійснювати певні дії, що ґрунтуються на його конституційних правах і свободах» [26, с. 441]. На переконання дослідників у галузі філософії права, проблема свободи є однією із найголовніших, адже «конституювання нормативної сфери права передбачає її обов'язкову співвіднесеність із суміжною сферою свободи» [27, с. 307].

М. В. Осядла обґрунтовує ідею стосовно змістовної характеристики категорії «свобода», беручи до уваги два аспекти: природно-правовий «як можливість вибору, що надана людині природою» та позитивний «як принцип, що встановлює

межі свободи людини, дає можливість охарактеризувати її в юридичному сенсі, обумовлює процес становлення, функціонування та розвитку особи, суспільства, держави та визначає гарантії свободи за допомогою права» [195, с. 8]. Дослідниця наголошує, що свобода у праві визначається межами самого права між свавіллям і власне свободою.

Доволі слушні твердження щодо місця і значення свободи у системі принципів права наводять Я. П. Бондарчук та Ю. В. Гоцуляк. На їх переконання навіть громадянське суспільство, як форма суспільного врядування не продукує свободу як принцип права і є ймовірно наслідком розгортання його у суспільній реальності. «Свобода для права є абсолютною величиною, а відтак розгортання власне змісту та його сприйняття у різних суспільствах, у різних місцях і у різний час неоднакове <...> залежно від поширення принципу свободи, його суб'єктності та інтерсуб'єктності, сприйняття як ідеї, властивості, можливостей закладаються основні параметри правової реальності, формуються історичні та територіальні типи правових систем» [43, с. 16-17]. Отже, ідея права неможлива без наявної ідеї свободи, тому власне зміст принципу свободи з характерними інструментами дозволів і заборон (т. зв. «межами свободи») відрізняється у різних історичних епохах і повсякчас підтверджує історичний характер становлення та розвитку усіх без винятку принципів права, враховуючи їх діалектичну взаємозалежність та взаємообумовленість. У цьому зв'язку доречними уявляються твердження Я. П. Бондарчука, що «справедливість як ідея передбачає відплату рівним за рівне, свобода ж може бути інструментом цієї відплати» [42, с. 118] (наприклад, під час призначення кримінального покарання у виді обмеження або позбавлення волі). Відтак, завдячуючи справедливості, свобода цілком реалізується як базовий принцип упорядкування.

Зауважимо, що сучасні учені-правники наголошують на природно-правовій природі принципів права загалом, і принципу свободи зокрема. Так, на переконання С. П. Погребняка держава не продукує фундаментальні принципи права, а лише їх формалізує у правових джерелах (нормативно-правових актах). Принципи «живуть» у свідомості законодавців, суддів, а також інших суб'єктів правотворчості та правозастосування» [202, с. 26]. Джерела змісту принципів права

є «трансдержавними, що свідчить на користь існування універсальних принципів, характерних для усіх правових систем» [43, с. 19]. М. І. Колос вказує, що свобода є природним явищем (феноменом), що «об'єктивно існує від початку формування Всесвіту. Вона регулює зв'язки усіх елементів матеріального світу, будучи основою розвитку природи і людини як її складової <...> свобода ж в суспільстві виникла та існує на основі природної свободи, притаманної фізичній особі від народження» [126, с. 145].

Беззаперечними уявляються твердження учених, що середньовічному праву була притаманна станова нерівність, яка безпосередньо визначала правовий статус або становище особи у тому чи іншому феодальному суспільстві, а відтак ідеї щодо свободи та рівності не могли однаковим чином поширюватися на усіх, оскільки це не відповідало інтересам насамперед феодального істеблішменту [141, с. 12]. Одночасно із цим європейська середньовічна модель феодалізму у контексті цілісної картини історичного розвитку визнається прогресивною та динамічною порівняно із її «східними аналогами» [267, с. 24]. Доволі слушну думку з цього приводу висловив О. О. Шевченко. Учений наголошував, що саме за середньовічної доби у державах Заходу відбулося становлення та розвиток поняття «свободи» у «повному (фактично – комплексному – *примітка наша* – О. Б.) розумінні цього слова, що містило поняття як особистої (свободи від держави), так і соціальної свободи людини <...> проте свобода людини є поняттям відносним, адже абсолютної свободи не існує» [106, с. 6, 7]. Відзначимо, що навіть у межах одного континенту на територіях різних державних утворень і у різні часові проміжки їх існування власне поняття та змістовне наповнення ідеї свободи суттєво різнилися.

Прагнення до свободи – ментальна особливість українців, що підтверджена численними науковими дослідженнями. Так, на переконання М. І. Мірошніченко автохтонне населення, що проживало на етнічних українських територіях, у процесі етногенезу ще з часу «входження» його у цивілізацію (близько V – III тис. до н. е.) демонструвало чітку тенденцію до т. зв. «індивідуалістичної моделі суспільства», що свідчило про превалювання саме «західної моделі соціонормативної регуляції». Дослідниця зауважує, що власне історичні

особливості еволюції українського суспільства «внесли корективи у традиційну модель правового порядку» [179, с. 320].

Проводячи порівняльний аналіз культурно-історичної своєрідності західноєвропейської, власне української та для контрасту – російської правосвідомості, професорка зазначає: «*західноєвропейська правосвідомість (курсив наш – О. Б.)* ґрунтувалася на ідеях свободи, громадянського суспільства, правових законів і природних прав людини з домінуванням патріархальних традицій, примату індивідуалізму над колективізмом та корпоративного приватного інтересу; *українська (курсив наш – О. Б.)* – на ідеях правди, добра, справедливості, трудової етики та ментальності так званого таласократичного типу (примат індивідуалізму над колективізмом, домінування матримоніальних відносин із відповідними традиціями примату права та сімейного приватного інтересу). Культурно – історична своєрідність *російської (курсив наш – О. Б.)* правосвідомості заснована на ідеях правди, милості, служіння і страждань та ментальності так званого телуократичного типу (примат общинного начала, домінування патримоніальних відносин із відповідними традиціями примату інтересів держави та так званого державницького способу виробництва)» [179, с. 322].

Ідея свободи впливала на формування світогляду української нації, у якому відображалися ставлення людини до навколишньої дійсності, формувалися переконання, ідеали, принципи буття та ціннісні орієнтації. Ще за додержавного періоду ідея свободи (разом з ідеями справедливості, рівності, демократизму та гуманізму) стала однією із визначальних при формуванні інститутів родової та воєнної демократії – народних зборів, які згодом трансформувалися у інститути феодальної демократії – віча, громадських (вервних, копних) судів, а також боярської ради. Остання набула особливого значення у політичному житті Галицько-Волинської держави [34, с. 25].

У світлі окресленого наукового завдання вважаємо за необхідне дослідити становлення та розвиток ідеї свободи, її змістовне наповнення та певним чином нормативне закріплення шляхом аналізу історико-правових джерел, що були чинними на теренах України впродовж IX – першої половини XVII ст.

Як зазначалося нами вище, основними формами права за середньовічної доби на українських теренах були правовий звичай, нормативно-правовий договір та нормативно-правовий акт.

Щодо першої форми, то правовий звичай ґрунтувався на природно-правових ідеях та цінностях (насамперед, справедливості, рівності, свободи та гуманізму), а відтак визначав обсяг свободи як для громади загалом, так і кожного члена суспільства зокрема. На думку С. С. Сливки природне право, будучи цариною справедливості, свободи, правди і добра, є «антропоцентричною частиною законів Всесвіту, а відтак збігається з інтересами людини <...> Людина як головний суб'єкт природного права повинна дотримуватися його норм, адже покликана жити за законами природи, відтак природний закон закладений у людині та відповідає її природному стану» [228, с. 5, 6]. А. В. Шевцова, вивчаючи співвідношення права та закону в українській правовій традиції, робить висновок, що її основу ще за княжої доби склали уявлення «про первинність та визначальність природного права». Дослідниця зауважує, що національна правосвідомість за доби раннього середньовіччя була «нерозривно пов'язана зі своїм буттєвим корінням, стала проявом одухотвореної раціональності <...>, а українське право цього часу являло собою «юридизовану мораль», напрацьовану всім суспільством» [284, с. 185].

Однією із форм вираження норм українського звичаєвого права є прислів'я та приказки (паремії) [106, с. 10], що видається вагомим джерелом для пізнання не лише змісту окремих правил поведінки, але й цінностей самого права, насамперед права на свободу. Досліджуючи філософію фольклорного права, О. Л. Чорнобай звертає увагу і на концепт свободи, який в українській правовій традиції передавався шляхом сприйняття таких категорій, як «воля» і «неволя». Дослідниця зауважує, що в українській, як власне і зарубіжній пареміології, концепт «воля» має не лише лінгвістичну, але й лінгвокультурну та правопізнавальну інформацію, а відтак у національному фольклорі ми зустрічаємо більше двохсот прислів'їв та приказок відповідного змісту [258, с. 88; 278, с. 46].

Усна народна творчість містить приклади паремій на кшталт: «Сам у неволі, а мрії на волі», «Воля – слово маленьке, однак усі йому раді», «Ваша сила – ваша воля», «Великі душі мають силу волі, а слабкі гинуть у неволі», «Хто без волі, той

без долі», «Своя воля мед п'є, своя воля й кайдани кує» і т. п. [278, с. 47; 23, с. 155, 205; 216, с. 53, 54]. О. Л. Чорнобай небезпідставно наголошує, що сутністю численних приказок та прислів'їв є ідея, що «воля дорожча за життя, здобуття волі – вирішальне для людини <...> У них йдеться про високопатріотичні вольові якості людини, а відтак слід вважати, що поняття «воля» є ключовим у розумінні мислителів української нації» [278, с. 47].

Досліджуючи проблеми української ментальності В. Храмова справедливо відзначає, що «поєднання індивідуалізму з ідеєю рівності та неприпустимості насильства влади – чи не найстійкіший інваріант української душі, а отже, й національного характеру впродовж усієї трагічної історії України. Звідси – непереборний і невтримний, органічний і масовий потяг до Волі, що спалахує полум'ям знову і знову» [263, с. 32]. Відтак сприйняття концепту свободи шляхом протиставлення волі та неволі з відповідними акцентами підтверджує тезу про те, що жага до свободи – неодмінна складова української ментальності.

На думку вітчизняних дослідників існування свободи у праві видаватиметься неможливим, якщо вона належним чином не гарантована державою [42, с. 131]. Принципи та норми звичаєвого права лягли в основу писемних форм права доби Русі-України – насамперед Договорів Русі з Візантією, РП, Статутів Володимира та Ярослава Мудрого. Виняткове місце серед них беззаперечно належить РП, яка поправу вважається однією з найдосконаліших кодифікацій не лише українського, але й європейського середньовічного права.

Щодо ідеї свободи, то за об'єктивних умов розвитку середньовічної держави, насамперед враховуючи тогочасний рівень розвитку юридичної техніки, законодавець не виробив спеціальної термінології. Однак, беручи до уваги нормативні положення правових джерел (передусім РП), ми маємо підстави стверджувати, що сутність ідеї свободи впливала з їх змісту і полягала у наступному [34, с. 26].

По-перше, статус свободи впливав на поділ населення, де можна виокремити дві (вільних і невольних), а інколи й три різні категорії людей – вільних (князь, бояри, князівські урядники; вільні селяни, ремісники, купці), невольних (холопи, челядь, раби), а також напіввольних (рядовичі, закупи). Так, на думку В. М.

Єрмолаєва в Русі-Україні «існував чіткий поділ людей на вільних і невольних, відтак диференціація їх прав та обов'язків залежала від їх соціального статусу» [76, с. 323]. Зауважимо, що переважна більшість населення володіла статусом «вільних» людей (у історико-правових джерелах позначалася терміном «люди»), а власне суспільні стани не були замкнутими «кастами». За словами О. О. Шевченка процес виникнення класів і різних станів населення тривав декілька сотень років [107, с. 38]. Статус особистої свободи визначав ступінь правоздатності, тому усі вільні і напіввільні (у багатьох випадках) були суб'єктами правовідносин.

Так, наприклад, напіввільні закупи потрапляли у феодалну залежність з ряду причин (втрата власного господарства, боргові зобов'язання), однак норми давньоукраїнського права забороняли змінювати тимчасову залежність на постійну (хоч такі випадки і траплялися). Права закупа були суттєво обмежені, однак він не втрачав їх повністю (мав право бути свідком у суді, був суб'єктом кримінального правопорушення, мав право на звернення до суду за захистом своїх прав і т. п.).

Особисто залежні холопи перебували у повній феодалній залежності від свого господаря, однак і таке становище не було довічним. Дослідники історії українського права звертають увагу на повідомлення Данила Заточника, що за «добру службу» або на підставі рішення суду холопа відпускали на волю. У часи розквіту Київської держави (XI – XII ст. ст.) становище залежного населення покращувалося, за правовим статусом холоп наближався до феодално залежного селянина [105, с. 49-50]. На думку Я. П. Бондарчука «навіть правове становище раба (холопа), про яких безпосередньо згадує РП, вкрай відрізнялося від раба античного світу <...> раб часів Київської Русі мав право викупити власну свободу або ж заслужити волю своєю незрадливою працею» [42, с. 61].

По-друге, правові норми доби раннього середньовіччя регламентували особисті, майнові та процесуальні права і свободи фізичних осіб усіх суспільних верств (включаючи іноземців), однак їх обсяг доволі часто залежав від соціального статусу. Серед особистих та майнових прав виокремимо право на життя; право на свободу та особисту недоторканість; право на охорону здоров'я; право на захист честі й гідності; недоторканість права власності [76, с. 331-332; 106, с. 20-23].

Найважливішим завданням РП була охорона життя (наприклад, ст. ст. 1, 19-

23 КП; ст. ст. 1, 3, 6-8, 12 ПП) і здоров'я (наприклад, ст. ст. 2, 3, 5-9, 23-25 КП; ст. ст. 23-25, 27-31, 67-68 ПП) людини: навіть за убивство чи нанесення тілесних ушкоджень напіввільній чи залежній особі винний мав понести покарання. Вчені-правники звертають увагу, що положення статей ПП (наприклад, ст. 56, 58, 60-62) захищають особисті права закупа: у випадку порушення його прав господарем (наприклад, безпідставного побиття, продажу його майна або його самого у холопи) останній був зобов'язаний не лише сплатити штраф, відшкодувати матеріальні збитки на користь потерпілого, але й надати йому особисту свободу, звільнивши від зобов'язань [76, с. 329].

Еволюція державно-правових інститутів середньовічної держави сприяла формуванню економічних свобод, які забезпечували можливість не лише створювати певні групи матеріальних благ і цінностей, але й володіти та розпоряджатися власністю, забезпечуючи насамперед матеріальні умови для природного існування та розвитку особи та держави. Наразі ядро економічних свобод складають право на приватну власність (володіння, користування та розпорядження) та право на підприємницьку діяльність, не заборонену законом (ст. 41-42 Конституції України) [127]. Згадані правові інститути набували розвитку і в Русі-Україні.

Спеціального терміну, який би позначав право власності, у РП ми не знаходимо, однак право володіння вже відмежовувалося від права користування чи права розпорядження; речі поділялися на рухомі та нерухомі, із XI ст. виокремлюється інститут права власності на землю. У статтях ПП йдеться про князівське, боярське, монастирське, громадське, а також особисте землеволодіння. Відтак суб'єктами права власності були князь, князівські та земські бояри, дружинники, духовенство, селяни (смерди), купці, ремісники, закупи, а також територіальна громада у цілому. Щодо останньої, то її право власності на землю ґрунтувалося на природному праві [107, с. 52]. Доволі суворі покарання законодавець передбачив для злочинців за скоєння злочинів проти власності, об'єктами яких могли бути земля, дім, худоба, реманент, збіжжя, одяг, прикраси, зброя і т. п.

Окремі категорії населення (насамперед купці, ремісники, лихварі та

торговці) за розглядуваного періоду могли реалізовувати право на підприємницьку діяльність. Однак у випадку неможливості виконати боргові зобов'язання перед кредитором, підприємець-боржник за певних обставин міг втратити особисту свободу. Так, ст. ст. 54 і 55 ПП виокремлювали три різновиди банкрутства – без вини (форс-мажор), за наявності вини і т. зв. «злісне банкрутство». У першому випадку підприємець отримував відстрочку в сплаті боргу; у другому – його доля залежала від волі кредиторів, останні могли перетворити боржника у закупа або ж холопа; у третьому випадку залишки майна неспроможного боржника примусово продавалися на користь кредиторів, а сам він, як правило, перетворювався на холопа, втрачаючи «залишок» особистої свободи. З цього приводу В. В. Бонтлаб та А. А. Настюк припускають, що «князівське законодавство створювало умови, аби кредитору краще було б мати справу із закупом, аніж із холопом» [44, с. 26].

Нормативного закріплення набули також процесуальні права, як-то: право на звернення до суду; право на захист; презумпція невинуватості (свобода від свавільного арешту та покарання) і т. п. Норми давньоукраїнського права не допускали самосуду, особистої помсти, у їх зміст закладався принцип співмірності покарання скоєному кримінальному правопорушенню (міра і вид покарання залежали від тяжкості скоєного, враховувалися пом'якшуючі та обтяжуючі обставини тощо). «Норми Правди не допускали досудової розправи, а значить, і кривавої помсти. Держава не могла допустити, щоб смерд, або холоп, або раб мав право вбити феодала, який убив його родича» [107, с. 38]. Відтак, на переконання Я. П. Бондарчука, ще з часів Ярослава Мудрого у тогочасному суспільстві утверджувалися цінності свободи [42, с. 63].

По-третє, РП не знала прямого чи непрямого обмеження прав або встановлення привілеїв за ознаками релігійних переконань [76, с. 329, 338]. Прийняття і поширення християнства як державної релігії вимагало від князівської адміністрації радикальних кроків щодо утвердження його канонів серед населення Русі. Перші докорінні зміни у цьому напрямку здійснив князь Володимир Великий, який намагався цілковито викоринити язичницькі звичаї та традиції. Водночас у правових джерелах вказаного періоду ми не знаходимо нормативного закріплення привілеїв щодо осіб християнського віросповідання порівняно з представниками

інших релігійних конфесій (наприклад, іудеїв чи мусульман). Щодо існування язичницьких традицій, то вони продовжували зберігатися у середовищі народу ще протягом багатьох століть у вигляді архаїчних обрядів та вірувань. Таким чином, Русь-Україна не знала переслідувань людей залежно від їх релігійних вірувань та переконань.

По-четверте, у світлі дослідження історико-правової природи принципу свободи, на наш погляд, варто звернути увагу на генезу такого суб'єктивного права людини, як право на свободу пересування. За словами Є. І. Грищенка право на свободу пересування пройшло тривалий розвиток, є «результатом багатовікової боротьби людини за власну свободу, оскільки традиційно свобода пересування була у різні історичні часи великим привілеєм, яким був наділений далеко не кожен», а відтак його варто розглядати у світлі значних цивілізаційних здобутків усього людства [64, с. 31].

За доби Русі-України право на свободу пересування почало зароджуватися у вигляді привілею щодо окремої суспільної верстви – купців. Відповідна інформація міститься у низці міжнародних Договорів Русі з Візантією, датованими 907 р., 911 р., 944 р., 971 р. тощо. Перший договір не лише регламентував правила міжнародної торгівлі між державами, але й визначав правовий статус купців, де їм поряд із іншими правами гарантувалася свобода пересування. Положення договору визначали порядок утримання руських купців у Константинополі, обмеження щодо їх пересування містом і поза ним (за наявності відповідних дозвільних документів – грамот), встановлення правил безмитної торгівлі тощо. Дослідники справедливо відзначають, що «право на свободу пересування, яким були наділені окремі купці передбачало правомірну поведінку, необхідність конкретної локації у місці проживання, мирні наміри (відсутність зброї), а також забезпечення охорони» [64, с. 33].

Зауважимо, що купці за вказаної доби належали до привілейованих суспільних верств, про їх високе правове становище зазначає О. В. Мартинюк: «вони разом з боярами мали право державної служби: брали участь у військових походах, посольствах, в управлінських та судових справах, однак не мали права брати участь у боярській думі» [170, с. 66]. Договір 944 р. певним чином розширив

коло осіб, які могли реалізувати це право: мова йде не лише про купців, а також і про послів. Отже, маємо підстави стверджувати про наявність та забезпеченість державами права на свободу пересування, однак лише для окремих суспільних прошарків. Одночасно із цим як для доби раннього середньовіччя це було доволі прогресивним явищем [34, с. 27].

Щодо обмежень права на свободу пересування усередині держави, то вони безпосередньо залежали від правового та соціального становища особи. Закуп, відпрацьовуючи борг у господаря, не міг змінити місце проживання. Якщо ж закуп намагався втекти, він перетворювався на холопа, втрачаючи «залишки» особистої свободи. Холопи згідно їх статусу змінити місце проживання не могли, відтак права на свободу пересування вони були позбавлені повністю [44, с. 26].

По-п'яте, на законодавчому рівні закріплювалися суб'єктивні свободи жінки незалежно від її соціального становища. На відміну від римського (візантійського) чи західноєвропейського середньовічного права, де жінка протягом життя перебувала під опікою чоловіка, українська жінка була правосуб'єктною особою, її особисті та майнові права і свободи відповідали правам і свободам чоловіків тієї ж суспільної верстви, а у деяких випадках їх обсяг був навіть більшим. Правові норми досить детально визначали правове становище жінки залежно від її соціального та сімейного статусу, як-то дівчина, донька, дружина, матір, удова.

По-шосте, давньоукраїнське право не знало такого виду кримінального покарання, як обмеження чи позбавлення волі (фактично – обмеження або позбавлення особистої свободи) на певний строк за вчинення кримінального правопорушення (злочину). Основним видом кримінального покарання був кримінальний штраф, а тому правове становище винної особи не змінювалося залежно від обмеження її особистої свободи. Тюремне ув'язнення як різновид покарання з'явиться на теренах України у середині XV ст. і вперше набуде нормативної регламентації у положеннях Судебника Казимира [241, с. 57-60]. Протягом наступних століть правові обмеження, пов'язані із позбавленням свободи, будуть вирізняти це покарання серед інших і поступово зроблять його одним із найсуворіших у загальній системі кримінальних покарань [34, с. 28].

Таким чином, у світлі нормативного закріплення елементів свободи як правового принципу РП була найдосконалішим кодексом європейського феодального права доби раннього середньовіччя та відображала рівень розвитку правової думки Русі-України й давньоукраїнського етносу. Підвалини княжої правової системи згодом трансформувалися на якісно новому рівні у принципах та нормах литовсько-руського права.

З другої половини XIV ст, після входження більшості українських земель до орбіти політичного впливу ВКЛ, а з 1569 р. – Речі Посполитої відбувалися зміни у правовій сфері України. Вони були детерміновані відповідними періодами у розвитку державного ладу: до другої половини XV ст. існував т. зв. удільний або конфедеративний устрій із домінуванням звичаєвого права в усіх сферах юридичного життя тогочасного суспільства; а з середини XV ст. і до 1569 р. – земський або федеративний державний устрій, що був ознаменований становленням земського литовсько-руського права, «коли при збереженні широкого застосування звичаєвого права з ним починає конкурувати й поступово витіснити його право писане» у формі привілеїв, жалуваних та статутних земських грамот, Судебника Казимира [107, с. 117-118]. Із виданням ЛС у редакціях 1529 р., 1566 р. і 1588 р. у межах ВКЛ та Речі Посполитої розпочався період т. зв. «статутного права», де нормативно-правовий акт поступово стає основною формою права. Відтак процеси розбудови середньовічної держави станово-представницького характеру із формуванням централізованих інститутів влади сприяли формуванню, з одного боку, єдиної особливої правової системи у межах усієї держави, а з іншого – спонукали до формування на українських теренах самостійних правових систем на кшталт магдебурзького права як окремої системи феодального права та козацького звичаєвого права як власне українського феномену тощо.

Зважаючи на наведене вище за доцільне вбачаємо розглянути генезу ідеї свободи у різних правових системах періоду другої половини XIV – першої половини XVII ст., а саме: системах ВКЛ та Речі Посполитої, магдебурзького права та козацького звичаєвого права.

Протягом означеного періоду в межах ВКЛ та Речі Посполитої продовжувала розвиватися та змістовно наповнюватися ідея свободи. Це насамперед пов'язувалося із функціонуванням та певним чином домінуванням українського звичаєвого права серед форм тогочасного права. О. О. Шевченко слушно зазначав, що «специфіка розвитку українського права полягає у тому, що воно у багатьох випадках існувало і застосовувалося за відсутності української держави, а закон як форма права співіснував із звичаєм аж до кінця XVIII ст.» [106, с. 8]. Відтак у середовищі українського народу продовжували панувати ідеї свободи, добра, справедливості.

У законодавчих актах розглядуваного періоду термін «свобода» поступово набуває змістовного наповнення. Дослідники історії українського права (В. П. Самохвалов і О. Й. Вовк), проводячи дослідження генези терміну «право» в українських землях звертають увагу на грамоту великого князя литовського Олександра-Вітовта від 01 липня 1388 р. щодо визначення правових стосунків між євреями та християнами у межах ВКЛ. Текст вказаного документу містить не лише категорію «право», який використовується як узагальнююче поняття, але й дає означення суб'єктивної свободи, позначаючи його терміном «вольності»: *«...дали права і вольності усім євреям вишейменським, що мешкають в цьому панстві нашому»* [107, с. 129].

У текстах ЛС поняття «свобода» набуває широкого застосування: так розд. III в усіх трьох редакціях отримує назву «Про вольності шляхти і про розширення ВКЛ», оскільки протягом XVI ст. на законодавчому рівні значно розширюються і нормативно закріплюються права і свободи шляхти. Власне термін «свобода» у текстах Статуту зустрічається у таких значеннях: «волен» – вільний, має право; «вольний» – вільний, незалежний; «вольную моц мати» – мати повне право, мати повну свободу; «вольності» – свобода суб'єкта правовідносин; «слобода» – свобода в об'єктивному значенні; «воля» – у значенні особистої свободи, а також у тимчасовому звільненні від сплати податків осілих на землях феодала похожих селян (людей) [236, с. 529; 237, с. 531]. Я. П. Бондарчук звертає увагу, що законодавець у Статуті 1529 р. широко використовує поняття «воля» і «неволя»,

«однак право мати повну свободу було застосовне лише щодо аристократичних прошарків населення, передусім магнатів та шляхти» [42, с. 64].

У світлі окресленої проблеми, на наш погляд, варто звернути увагу на інтерпретацію поняття «свободи» підканцлера Лева Сапеги, одного із розробників Статуту 1588 р. у зверненні до усіх станів Великого князівства Литовського з нагоди набрання ним чинності: *«у кожній державі людині поштивій немає нічого дорожчого за вольність, а неволя має бути такою гидкою, що не тільки скарбами, але й смертю її від себе відганяти повинен <...> як Цицерон вказував, що є невірниками закону задля того, аби свободою користуватися могли <...> кожний обиватель гідний стягнення, який свободою хвалиться, а прав своїх, якими усю свободу свою захищену має, знати і розуміти не хоче <...> маючи вольності свої, правом добре захищені, те оберігати»* [92, с. 22-23]. Усі ці формулювання в умовах існування середньовічної держави набували особливої ваги, а окремі з них підносилися до значення паремій.

У третій редакції Статуту терміни «права і вольності», «воля», «свобода» повсякчас використовувалися законодавцем та охоплювали значно більшу кількість прошарків тогочасного суспільства (насамперед особисто вільного населення: *«привілей підтвердили і усім станам видали»*), порівняно із першою третиною XVI ст. Так, у передмові до редакції 1588 р. (у Привілеї на виключне право Льва Сапеги видавати Статут ВКЛ 1588 р. від 11 лютого цього ж року) була акцентована увага на тлумаченні гуманістичної ідеї свободи, а також вказувалася мета його прийняття *«для збереження законів і усіх своїх свобод у ньому втілилася»* [237, с. 17]. Дослідники текстів Статутів зауважують, що «норми усіх трьох редакцій Статуту були спрямовані на побудову демократичної та правової держави» [237, с. 526]. Відтак, на переконання Я. П. Бондарчука, «законодавцем була здійснена спроба офіційно поєднати ідею свободи і права, а також легалізувати суб'єктивні свободи людини у формі права, проголосивши таким чином його верховенство» [42, с. 64]. Зауважимо, що протягом наступних століть саме термін «права і вольності» набуде абстрактного значення і буде означати суб'єктивні права і свободи як фізичних, так і юридичних осіб.

Аналіз норм законодавства періоду, коли українські землі перебували у складі ВКЛ, а з 1569 р. – Речі Посполитої дає підстави визначити генезу змістовного наповнення ідеї свободи як загального принципу права.

Як і за періоду Русі-України статус свободи продовжував визначати обсяг правосуб'єктності особи залежно від її соціального становища. В умовах розвитку інститутів середньовічної держави тривав процес юридичного оформлення суспільних станів, відтак на рівень обсягу суб'єктивної свободи та можливості її реалізації впливали як походження особи (знатність походження – для вищих станів), так і наявність земельної власності. На думку вітчизняних дослідників історії українського права соціальні відносини у XV – XVI ст. ст. розвивалися у напрямку оформлення замкнутих суспільних верств за зразком західноєвропейських станів із специфікою українського «державного» феодалізму: стани виникли внаслідок законодавчої регламентації прав, привілеїв та обов'язків населення [105, с. 99]. Відзначимо, що чіткіші відмінності поміж станами з'являться пізніше – у XVI – першій половині XVII ст., коли вони набудуть «замкнутого» характеру. П. П. Музиченко відзначав, що фактичне закріплення нормами права різноманітних пільг та привілеїв для різноманітних станів і груп людей, що було характерним для феодального суспільства, підривало загальний принцип єдності права [181, с. 22].

Найвище місце у соціальній ієрархії посідали аристократичні прошарки населення (князі, бояри, магнати, зем'яни, вище духовенство тощо), що володіли повною правосуб'єктністю, а тому майже в абсолютному обсязі могли реалізовувати суб'єктивні свободи. У межах території князівського землеволодіння князі користувалися суверенними правами та свободами щодо права видання особистих розпоряджень (щодо оподаткування, пільг і повинностей) та жалуваних грамот власним підданам, включаючи право власності на землю. Князівська верства за означеного періоду була неоднорідною («головні княжата» і «княжата-повітники»), однак їх представники сповна користувалися численними привілеями та імунітетами: правом особистої підсудності виключно великому князеві, звільненням від сплати податків, правом непідлеглості місцевій адміністрації і т. п. Головним обов'язком для означеної верстви був обов'язок земської служби.

Найвідомішими князівськими династіями українського походження були роди Острозьких, Чарторийських, Вишневецьких, Сангушків, Гольшанських, Корецьких та ін.

Наприкінці XV ст. і протягом XVI ст. сформувався єдиний привілейований стан – шляхта, що за правовим статусом нагадував стан західноєвропейського лицарства і охоплював близько 5% населення держави [105, с. 102-103]. На користь шляхетського стану підлегле населення виконувало різноманітні повинності, сплачувало податки у натуральній та грошовій формі. Шляхтич мав виключні права на облаштування у власному господарстві мануфактур, ремісничих майстерень, міг сповна реалізувати право на організацію різноманітних промислів і т. п. Особа шляхтича згідно положень Статуту була недоторканною, його не можна було безпідставно затримати (арт. 10 розд. III Статуту 1588 р.) [237, с. 89], кримінальне покарання шляхтич міг отримати виключно на підставі вироку особливого шляхетського трибуналу (наприклад, арт. 11 розд. III Статуту 1588 р.) [237, с. 89].

Так, положення згаданого нами вище розд. III Статуту 1588 р. визначали права, свободи і обов'язки для осіб шляхетського стану. Згідно арт. 5 шляхтича без належним чином обґрунтованих і очевидних підстав не можна було позбавити власності (*«бояр, шляхту і їхні маєтки, трунти і всяку маєтність і інші свободи і вольності і права в них відбирати і відводити <...> ніяким способом віддавати не маємо»*) [237, с. 85-86]. Особа привілейованого стану (княжата, шляхта, лицарі, пани) згідно арт. 16 (*«Про свободу виїзду з панств наших до інших панств християнських, крім земель неприятельських»*) могла вільно реалізувати право на свободу пересування, яке за розглядуваного періоду вважалось привілеєм. Законодавець передбачив можливість виїзду за межі держави (*«вийти з цих земель наших»*) задля отримання освіти, лікування або ж еміграції у пошуках кращої долі [237, с. 92]. На переконання Є. І. Грищенка подібна свобода переміщення все ж мала обмеження, коли йшлося про відвідини держави-ворога. Подібні можливості були надані шляхті й щодо реалізації права на осілість та права на вільний вибір місця проживання [64, с. 34].

Розгортання змісту принципу свободи в умовах середньовічної держави вплинуло на розвиток правового становища і соціального статусу інших суспільних

верств, насамперед селянства. Беручи до уваги твердження Я. П. Бондарчука та Ю. В. Гоцуляка про значення свободи для змісту права як абсолютної величини [43, с. 16], варто зауважити, що розширення змісту суб'єктивної свободи для привілейованих станів суспільства невпинно призводило до її обмеження або втрати іншими суспільними верствами. Вчені-правники слушно зазначають, що за вказаного періоду селяни у правовому становищі ставали антиподом шляхти [105, с. 105].

Протягом другої половини XIV – першої половини XVII ст. видозмінювалася структура селянства загалом, і за статусом свободи зокрема. Якщо до XV ст. у його середовищі можна виокремити три основні категорії – вільних (смердів), напіввільних (закупів) та невольних (холопи, челядь) селян, то протягом XVI ст. відбувається доволі чітка їх градація за статусом свободи на вільних та невольних. Напіввільні селяни зникають як окрема соціальна категорія. Зауважимо, що усі представники селянської верстви (близько 80% від усього населення держави) належали до феодално залежного населення, їхній статус свободи залежав від наявності земельної власності [105, с. 105-106].

У середовищі вільних селян за характером виконання повинностей виокремлювалися тяглі селяни, селяни-ремісники, службові селяни, а також чиншові селяни. Усі вони зобов'язані були сплачувати грошовий та натуральний податок, а також виконувати державні повинності (наприклад, ремонт доріг, мостів тощо).

Окрему соціальну групу становили невольні селяни, які з середини XVI ст. почали складати єдиний стан – стан кріпаків. Наприкінці XVI ст. юридичного оформлення набуло кріпосне право – соціальна і правова система доби феодалізму, яка передбачала наявність особистої залежності селянина від феодала (пана). Кріпаки остаточно втрачали залишки особистих і майнових прав (право на особисту свободу та недоторканність, право власності на землю, право на зміну місця проживання, право на судовий захист і т. п.), а також перетворювалися на об'єкт правовідносин. До середини XVI ст. держава намагалася захищати права вільного селянства (норми Статуту 1529 р. забороняли позбавляти вільну людину особистої свободи, арт. 6 розд. XI) [235, с. 282], однак зміна політичних та

соціально-економічних орієнтирів зумовила прийняття низки нормативно-правових актів, що легалізували інститути кріпосного права. Серед таких актів виокремимо «Устава на волоки» (1558 р.) [256], артикули Генріха Валуа 1573 р. [231], а також третю редакцію ЛС 1588 р. Якщо норми першого акту за територіальною ознакою поширювалися здебільшого на територію Волині, другого – переважно присвячувалися врегулюванню владних відносин та підтвердженню прав шляхти [73], то норми ЛС 1588 р. фактично поставили крапку у цьому питанні (наприклад, арт. 14 розд. XII) [237, с. 314-316]. Зазначимо, що перші законодавчі спроби запровадити кріпацтво на українських теренах були здійснені ще у середині XIV ст. шляхом поширення відповідних норм польського Віслицького Статуту 1347 р. у землях Галичини та Поділля.

Відмінною ознакою розглядуваної доби була відсутність обмежень особистої свободи за статевою ознакою. Норми українського звичаєвого права та ЛС закріплювали правосуб'єктний статус особисто вільної жінки незалежно від її соціального становища. У той же час особисті та майнові права жінок привілейованих станів охоронялися посиленими санкціями. Як і за попереднього періоду (*Русі-України – примітка наша – О. Б.*) правові норми доволі чітко регламентували правове становище жінки, зміст якого здебільшого визначався її соціальним та сімейним статусами.

Як зазначалося вище, Русь-Україна не знала переслідувань людей залежно від їх релігійних вірувань та переконань. Розвиток подібної тенденції ми спостерігаємо і у наступні століття, а відтак маємо підстави стверджувати про генезу суб'єктивного права на свободу віросповідання навіть в умовах існування середньовічної держави. Еволюція змісту цієї свободи полягала у наступному.

Після входження переважної більшості українських земель до складу ВКЛ на її території співіснували два основних напрями у християнстві – православ'я і католицизм. Православна релігія поширювалася на цих землях ще за часів хрещення Русі, яку природно сповідувала переважна більшість українського населення. Водночас на території держави проживали представники різних етнорелігійних груп – іудеїв, мусульман, вірмен-монофізитів, протестантів (з XVI

ст.) та ін. При цьому певна частина автохтонного населення українських земель продовжували залишатися язичниками (т. зв. «рідновірами»).

Сучасні дослідники одностайні у твердженнях, що одним із принципів розбудови ВКЛ як могутньої середньовічної держави був принцип релігійної толерантності. На його формування впливали особливості «федеративного устрою, державного і суспільного розвитку та правових механізмів» [268, с. 226]. Слід зауважити, що до кінця XIV ст. не вчинялося жодних радикальних дій щодо запровадження єдиної державної релігії (на відміну від інших державних утворень середньовічної Європи, особливо тих, де функціонувала церковна інквізиція).

Вперше католицизм був офіційно визнаний державною релігією на теренах ВКЛ під час укладення Кревської унії 1385 р., однак це не вплинуло на правове становище переважної більшості населення держави (за винятком князів і магнатів), яке сповідувало інші релігії. Ю. В. Цветкова акт Кревської унії відносить до перших актів, який формально врегульовував релігійні відносини на території держави [268, с. 263]. Як зазначав П. П. Музиченко співіснування у межах однієї держави двох найбільших гілок християнства (*православ'я і католицизму – примітка наша – О. Б.*) призвело до того, що у ВКЛ сформувалася система, близька до «цезарепалізму, за якої державна влада відтіснила церковну з її космополітичними ідеями. Вперше в історії Європи вдалося вивести норми права з-під впливу церкви, хоча це і не означало, що новостворені норми не зазнали позитивного загально-морального впливу церковного права» [181, с. 20].

Зазначимо, що положення дискримінаційного насамперед по відношенню до православних аристократів Городельського привілею 1413 р. були скасовані за декілька десятиліть після їх схвалення, а у середині XV ст. центральна влада ухвалила ряд офіційних актів, згідно яких правове становище православних та католицьких феодалів й духовенства було зрівняно. Так, у Жалуваній грамоті короля Казимира IV 1457 р. вперше зустрічається термін «християнське право», а обмеження дієздатності за релігійною належністю було остаточно ліквідовано [107, с. 109-110, 124]. Право на свободу віросповідання (віротерпимості) не зазнало суттєвих обмежень навіть після укладення Люблінської унії та утворення Речі Посполитої у 1569 р. Учений-медієвіст В. І. Ульяновський слушно вказує, що за

вказаної доби «Велике князівство Литовське було єдиним державним об'єднанням на теренах Європи, де принцип релігійної толерантності не лише теоретично проголошувався, але й юридично закріплювався» [108, с. 119, 127]. У той же час Ю. В. Цветкова вказує, що «зниження релігійної толерантності у суспільстві та державних структурах Речі Посполитої було викликане не стільки релігійними, скільки політичними причинами та суб'єктивними факторами» [268, с. 299].

На законодавчому рівні принцип релігійної толерантності був закріплений артикулами ЛС. Так, арт. 3 розд. III Статуту 1588 р. містив положення імперативного характеру на кшталт «спокій поміж різними релігіями зберігати» задля добробуту держави, оскільки це дасть можливість «самим між собою спокій, справедливість, порядок і оборону Речі Посполитої утримувати». Водночас відповідні обов'язки законодавець покладав і на державні інституції: «зобов'язуємося з вірою і поштивістю і сумлінням нашим жодного розділення між собою не чинити» [237, с. 83-84]. Підтвердження реалізації положень вказаної правової норми доводять як численні наукові дослідження, так і матеріали судової практики згаданої доби [268, с. 270; 136, с. 103; 173, с. 260-278].

Розвиток ідеї свободи вплинув на генезу окремих понять та інститутів кримінального права. Протягом означеної доби (особливо у XVI ст.) змінився погляд законодавця щодо суб'єкта кримінального правопорушення (злочину): до них почали відносити усіх фізичних осіб, включаючи і тих, хто був позбавлений особистої свободи (невільників, кріпаків і т. п.). З'являється тюремне ув'язнення двох різновидів (наземне і підземне) як вид або ж основного, або ж додаткового кримінального покарання (наприклад, арт. 31 розд. IV Статуту 1588 р.) [237, с. 141-142]. Появу цього виду покарання варто розглядати як природне продовження розвитку кримінальної політики держави, оскільки свобода починає сприйматися як благо і цінність, а тому її можна було позбавити у разі вчинення кримінального правопорушення.

На наш погляд, окремої уваги заслуговує поява у ЛС норм, що забороняли особисто вільну людину за вчинення будь-якого кримінального правопорушення перетворювати на невільника: «людина вільна ні за який злочин у неволю не повинна взяти бути» (арт. 6 розд. XI статуту 1529 р.; арт. 7 розд. XII Статуту 1566

р.; арт. 11 розд. XII Статуту 1588 р.) [235, с. 282; 236, с. 387; 237, с. 313]. З одного боку, ці положення вправі можна віднести до одних із найпрогресивніших не лише на теренах України, але й усієї середньовічної Європи; однак з іншого – жодним чином не запобігали потраплянню людини до довічної боргової залежності, оскільки детально врегульовували процедуру відпрацювання позики на користь кредитора. Це власне призводило до збільшення кількості особисто залежних осіб, обсяг особистої свободи яких зводився до мінімуму.

Аналіз положень трьох редакцій ЛС дає підстави стверджувати, що правові норми (хоча й за допомогою різних санкцій) захищали життя і здоров'я людини, її майнові права і свободи (насамперед, недоторканість права власності) незалежно від соціального стану, етнічної, статевої чи релігійної приналежності. Варто наголосити, що в умовах існування феодальної держави норми Статутів намагалися всіляко запобігти свавіллям зі сторони феодалів-землевласників та належним чином захистити права і свободи пересічної людини. Однак вид і розмір покарання безпосередньо залежав як від статусу особи злочинця, так і від особи, проти якої вчинялося кримінальне правопорушення.

Під особливою охороною перебували права і свободи привілейованих станів, насамперед шляхти, яка протягом XV – XVI ст. ст. зосереджує в своїх руках усю політичну владу в державі. Таке виключне правове становище шляхетського стану безумовно мало вплив і на законодавця. Так, розробляючи Статут, законодавець у перших трьох розділах нормативно врегульовує громадянські та політичні права шляхти, одночасно закріплюючи права і свободи представників інших суспільних верств. На переконання дослідників злочини проти прав і свобод осіб шляхетського стану, насамперед проти честі та гідності, можна розглядати у світлі «інновації кримінального права тих часів, однак вони (*злочини – примітка наша – О. Б.*) не носили абстрактного характеру як злочини, що посягали на державний інтерес, але забарвлювали соціум держави специфічною сепарацією прав громадян перед законом, породжуючи нерівність і неоднаковість прав» [25, с. 105].

У світлі поставлених у нашому дослідженні завдань звернемо увагу на те, що розробники та укладачі ЛС намагалися виокремити злочини проти волі (свободи) людини залежно від родового та безпосереднього об'єкта кримінального

правопорушення. На думку Л. В. Подороги згадані норми охороняли суспільні відносини у сфері приватних інтересів, оскільки «для всіх держав, які існували в середньовічну епоху, інтерес публічних інститутів суспільства та приватний інтерес мали чіткі межі та між собою не перетинались. Такий стан речей був характерним і для українського суспільства польсько-литовського періоду» [210, с. 81-82].

Так, нормами Статуту були закріплені такі кримінально-карані діяння, як: незаконне ув'язнення особи шляхетського стану (наприклад, арт. 28 розд. XI Статуту 1588 р.) [237, с. 284-285]; незаконне ув'язнення злодія, затриманого на місці злочину, більш ніж на добу («день і ніч у себе держав») (арт. 19 розд. XIV Статуту 1566 р.; арт. 21 розд. XIV Статуту 1588 р.) [236, с. 403-404; 237, с. 342]; незаконне позбавлення свободи християн (тримання у неволі) представниками мусульманського чи іудейського віросповідання, або ж намовляння до переходу у їх конфесію (арт. 5 розд. XI Статуту 1529 р.; арт. 5 розд. XII Статуту 1566 р.) [236]; примушування жінок-християнок до вигодовування немовлят іудейського чи мусульманського віросповідання (арт. 5 розд. XII Статуту 1566 р.; арт. 9 розд. XII Статуту 1588 р.), що свідчило про порушення права на свободу та особисту недоторканність [237]; затримання позивачем підозрюваної у вчиненні злочину особи терміном понад чотири доби; затримання шляхетського слуги на термін понад три доби («пана свого не шануючи і не попередивши»), а людини простого стану – на три тижні, якщо «пішли вони від свого пана без почестей» (наприклад, арт. 22 розд. XII Статуту 1588 р.) [237, с. 319-320]. Окремим об'єктом кримінально-правової охорони виступала статевая свобода та статевая недоторканність жінки (арт. 6, розд. VII Статуту 1529 р.; арт. 8 розд. XI Статуту 1566 р.; арт. 12 розд. XI Статуту 1588 р.) [235, с. 254; 236, с.375; 237, с. 313].

Таким чином, ідея свободи на українських теренах за доби пізнього середньовіччя набувала подальшого розвитку, а відтак ставала однією із фундаментальних основ правової системи Великого князівства Литовського та Речі Посполитої. Принцип свободи відображався і у правових джерелах – українському звичаєвому праві та найдосконалішій збірці офіційного права пізнього середньовіччя – Литовському Статуті. Саме Статут ВКЛ у трьох редакціях вправі

можемо віднести до групи пам'яток першого покоління прав людини суто світського спрямування. Його норми не лише захищали особисті та майнові права вільної людини в умовах існування середньовічної держави, але й гарантували мінімальний обсяг свободи для кожної одиниці тогочасного суспільства.

У світлі становлення та розвитку принципу свободи на українських теренах за середньовічної доби вартує уваги і такий середньовічний феномен як міське право – окрема правова система феодалного права.

Історичні факти свідчать, що на зламі XI – XII ст. на теренах Європи, передусім Західної та Центральної, виникають передумови для становлення міст як осередків торгівлі та ремесла. На переконання В. О. Котюка місто входило у систему феодалних відносин насамперед як основний ринок збуту різноманітної аграрної продукції, а його взірцем для організації став античний поліс [129, с. 223]. Розбудова міст на землях феодалів не давала їм самостійності урядування, оскільки значна частина містян перебувала в особистій залежності від сеньйора-феодала (землевласника). Такий стан речей «спровокував» т. зв. «комунальну («муніципальну») революцію» (боротьбу міст за самоврядування), результатом якої стало надання протягом XII – XIII ст. містам широкого спектру прав і свобод (правової автономії), які фіксувалися міськими хартіями (статутами). Таким чином, з'являються міста-республіки (напівдержави) – Венеція, Піза, Генуя, Анкона, Рагуза, Флоренція (сучасна Італія); Бремен, Любек, Ганза, Франкфурт-на-Майні, Кельн, Магдебург (сучасна Німеччина), а також союзи міст – наприклад, Швабський і Рейнський союзи у XIV ст.

Дослідники наголошують, що європейська традиція місцевого самоврядування протягом XIV ст. поширилася і на міста сучасної України. Вона стала відомою нам під назвою «магдебурзького права». У цьому зв'язку варто наголосити, що формування міської правової культури із традицією залучення міського населення для прийняття важливих рішень не лише для міста, але й для держави існувала на теренах України задовго до появи магдебурзького права.

Так, учені-правники звертають увагу на існування доволі великої кількості міст на етнічних українських землях ще за додержавної доби. Літописи та арабські джерела перераховують низку міст (наприклад, Київ, Чернігів, Переяслав,

Іскоростень, Вишгород, Любич та ін.), які переважно були центрами протодержав – племінних союзів східних слов'ян (полян, древлян, уличів, тиверців, білих хорватів та ін.). На переконання А. А. Настюка «вказані арабами столиці (*племінних союзів – примітка наша – О. Б.*) були економічними (торгівля та ремісництво) та політичними центрами» [290, с. 310]. За повідомленнями «Баварського географа» (пам'ятки IX ст.) бужани мали двісті тридцять міст, уличі – триста вісімнадцять, а волиняни – близько сімдесяти міст [290, с. 312].

Особливий правовий статус українські міста мали у Галицько-Волинській державі. Зауважимо, що частина міст в Русі-Україні будувалися як фортеці задля контролю кордонів та торговельних шляхів (особливо у часи князювання Володимира Великого), однак більшість із них були невеликими за чисельністю населення. Водночас саме у містах починають формуватися вічеві інститути. Наприклад, від народного віче залежало, бути чи не бути тому чи іншому синові-спадкоємцю князем, причому воля народного віче мала імперативний характер [107, с. 49-50]. Це свідчить насамперед про поширену практику місцевого самоуправління (наприклад, князь зобов'язувався дотримуватися справедливого судочинства, з містянами погоджувався розмір податків та питання щодо вступу до торговельних або військових союзів та ін.), про визнання міської громади колективним суб'єктом правовідносин, а відтак підтверджує реалізацію ідеї свободи за княжої доби.

Як зазначалося нами вище, магдебурзьке право як правовий інститут почало ширитися містами сучасної України, починаючи із XIV ст. Першими його отримали такі міста, як Вишкове, Хуст, Тячів, Сянок (перша половина XIV ст.), згодом – Львів, Кам'янець-Подільський (друга половина XIV ст.) тощо. Протягом наступних століть магдебурзьке право, адаптоване до місцевих умов та звичаїв, отримують міста Правобережної України (насамперед, Київ, Вінниця, Літин), а до кінця XVIII ст. (на основі вже гетьманських грамот та універсалів) – фактично усі міста Лівобережної України. За словами М. М. Кобилецького майже усі українські міста (!!!), що перебували у складі Галицько-Волинської держави, Королівства Польського, Великого князівства Литовського, а згодом – Гетьманщини, володіли

магдебурзьким правом. Станом на середину XVIII ст. їх кількість налічувала близько однієї тисячі міст [112, с. 470].

Універсальність норм магдебурзького права полягала у тому, що кожне місто як суб'єкт цього права могло вибудовувати власну правову систему, а надані привілеї (свободи) лише формували нормативне підґрунтя для використання власного міського права. О. С. Мельничук, цитуючи Г. Дж. Бермана, вказує, що «право міста на самоврядування не лише звільняло їх від феодалних повинностей, але й дозволяло городянам створювати автономний правовий простір, що характеризувався набагато вищим, порівняно з іншими правовими просторами, рівнем свободи» [174, с. 47]. Зауважимо, що після того, як наприкінці XVIII ст. українські землі були повністю інкорпорованими до складу російської імперії та ліквідовані національні правові інститути, окремі українські міста продовжували користуватися нормами магдебурзького права ще на початку XIX ст. Останнім із українських міст, де примусово ліквідовувалося магдебурзьке право, як інститут міського самоврядування, був Київ (1835 р.).

Магдебурзьке право було не лише першою історичною формою місцевого самоврядування [110, с. 361] та природним явищем історичного розвитку міст як у Європі, так і в Україні [8, с. 234], але й в умовах існування середньовічної держави розкривало зміст ідеї свободи. Його сутність полягала у формуванні системи управління містом на відмінних для епохи середньовіччя умовах: самоорганізація та самоуправління; особиста свобода для кожного містянина незалежно від соціального статусу; заборона свавілля щодо городян як з боку феодалів (князів та воєвод), так і з боку державних органів; заборона безпідставного арешту городянина та судового розгляду справи щодо нього поза межами міста. Відзначимо, що норми ЛС на загальнодержавному рівні гарантували права і свободи міського населення, підтверджуючи їх право на самоврядування (наприклад, арт. 7 розд. III Статуту 1529 р.) [235, с. 224].

Разом із цим корпоративна організація усередині міста (передусім, через наявність цехових корпорацій та гільдій) певним чином обмежувала свободу міського жителя: по-перше, реалізовувати свої особисті права та свободи кожний член такої громади міг з урахуванням прав і свобод колективного суб'єкта; по-

друге, на етапі становлення статуту магдебурзького права передбачали повну правоздатність для містян католицького віросповідання. Відтак православне українське населення міст позбавлялося права участі в управлінні містом, а також обмежувалися певні права і свободи (вибір місця проживання, право на ведення торгівлі і т. п.) [105, с.104]. Одночасно появу гасла на кшталт «міське повітря робить людину вільною» відносять саме до вказаної доби [47, с. 112].

Таким чином, магдебурзьке право, ставши частиною національної правової традиції, не лише гарантувало право міської громади на самоврядування із визначенням правового статусу кожної особи, але й стало продовженням розвитку ідеї свободи як складової українського права з домінуванням природно-правової парадигми.

Самостійною правовою системою, що почалася формуватися наприкінці XV – у XVI ст. ст. була система козацького звичаєвого права, основу якої складав новий, суто український різновид звичаєвого права – козацьке право, нормами якого регулювалися військово-адміністративні, особисті немайнові та майнові, земельні, кримінальні та інші суспільні відносини у козацькому середовищі [107, с. 108]. Ідеї справедливості, рівності, свободи та демократизму визнавалися стрижневими імперативами козацького права, визначали ціннісні орієнтири запорізьких козаків. За часів існування України-Гетьманщини згадані домінанти стали ідеологічним підґрунтям нормативної частини козацького права і якнайширше відобразилися у першому демократичному конституційному акті – «Пактах і Конституціях прав і вольностей Війська Запорозького» 1710 р. [198], де ключовими формулюваннями стали основоположні категорії прав людини, які Н. Карпачова небезпідставно називає природними цінностями [109]. За словами О. Л. Чорнобай константи на кшталт «Степ та воля – козацька доля», «Чия воля, того й сила» і т. п. пізніше дістали своє юридичне закріплення у Конституції Пилипа Орлика [278, с. 96].

Як зазначалося вище, зміст ідеї свободи нерозривно був пов'язаний із іншими загальними принципами, однак на переконання П. М. Саса центральне місце серед моральних імперативів запорізького козацтва належить категорії «колективна воля», що акумулювала у собі одночасно ідеї свободи, рівності, права вільного

обрання запорозької старшини, а також визнання інституційної першості козацької ради у системі політичного козацького устрою з превалюванням почуття станово-корпоративної єдності та пріоритетності спільного блага [223]. Відтак поняття свободи, особистої честі та гідності та інших подібних за сутністю варто одночасно розглядати як моральні, так і правові категорії.

Розглядаючи свободу як притаманну цінність кожної людини, січовики, на відміну від тогочасної практики офіційної влади, доволі широко застосовували тюремне ув'язнення як вид кримінального покарання з метою попередження злочинів. Тюремне ув'язнення передбачалося за такі злочини, як крадіжка, незаконна апеляція на рішення козацького суду, за неповернення викраденого майна, за переховування злодія, за перелюб тощо. Позбавлення свободи мало різні форми: утримання у кайданах під вартою у спеціальному приміщенні (шопі, хаті, в'язниці), або ж тримання на гарматі з закутою шиєю (наприклад, за неповернутий борг). О. П. Івановська вказує, що етимологія висловів на кшталт «молодіжні колодки» або «сільська колода» впливає із звичаю обмеження волі (свободи пересування) шляхом приковування до колоди. У випадку необхідності транспортування ув'язненого до іншого населеного пункту (села чи міста), робили похідну колодку на одну ногу, щоб злочинець не міг утекти [94, с. 105].

Таким чином, свобода беззаперечно уявлялася цінністю у середовищі українських козаків, однак у разі вчинення злочину особа невпинно позбавлялася цього блага.

2. 3. Генеза змісту ідеї рівності як принципу права у середньовічній Україні

Наразі одним із найважливіших загальноправових принципів і основоположною засадою існування правової держави та громадянського суспільства є принцип юридичної рівності, який за визначенням С. П. Погребняка «поєднує в собі вимоги формальної (принцип рівності перед законом; принцип рівності перед судом; принцип рівності прав і свобод людини і громадянина; принцип рівності обов'язків людини і громадянина) та фактичної, реальної

(принцип диференціації правового регулювання; принцип позитивної дискримінації) рівності» [205, с. 669].

М. І. Козюбра вказував, що у правовій сфері принцип формальної рівності уособлює основу формальної справедливості, що виражається у формулі *«до однакового слід ставитися однаково»*. Дослідник наголошував, що принцип формальної рівності доволі красномовно виявляється *«у процедурній справедливості, увага в якій зосереджується на процедурних правилах, спрямованих на досягнення справедливого результату. Найбільш розвинений вияв правила належної (справедливої) процедури знаходять у судочинстві»* [118, с. 143]. Т. О. Чепульченко називає принцип рівності однією з ключових засад сучасного державотворення і правоутворення [274, с. 117].

Протягом останніх декількох десятиліть правовий вимір рівності як ідеї та принципу пов'язаний насамперед із утворенням та функціонуванням низки міжнародних організацій, насамперед Організації Об'єднаних Націй (1945) [12], Ради Європи (1950) [2] та Європейського Суду з прав людини (1950) [4], а також із належною законодавчою регламентацією у вітчизняному законодавстві. Так, положення ст. 21 Конституції України засвідчують, що *«усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах»* [127], ідея рівності як загальноправового принципу закладена і у нормах поточного законодавства. Розвиток ідеї рівності у позитивному праві, на думку Н. І. Бокало, нині відбувається шляхом визнання принципу недискримінації, який *«забезпечує однакове ставлення до людей, незалежно від їхніх фізичних чи соціальних особливостей. Ідея рівності пов'язується також із ідеєю верховенства права, яка означає, що всі люди рівні перед законом як у своїх правах, так і у своїх обов'язках»* [41, с. 10].

Сучасне розуміння змісту принципу рівності є закономірним результатом історичного розвитку, оскільки зі зміною уявлень про право загалом еволюціонували й ідеї, що складатимуть основу принципу рівності. Дія принципу рівності має конкретно історичні межі та форми, а відтак із поступом суспільства вони розширювалися як у кількісному, так і у якісному відношенні [274, с. 118]. Так само і суспільні погляди щодо вимоги поводитися у однакових випадках однаковим чином з усіма членами соціуму у різних історичних епохах суттєво

відрізнялися [46, с. 31]. Відтак ідея рівності у відмінних історично-об'єктивних реаліях осмислювалася і проявлялася по-різному.

Учені-правники справедливо наголошують на тому, що ідея формальної рівності не була властивою для усіх суспільно-економічних формацій. Як важлива ознака формального права поняття «рівність» виникає порівняно недавно, а саме у період зародження буржуазно-капіталістичних відносин. Рівність у буржуазних суспільствах – це рівність суб'єктивних прав і можливостей, які охороняються законодавчими приписами. Коли ж йдеться про первинне утвердження і нормативне закріплення принципу формальної рівності, то беззаперечною уявляється теза про те, що це є «надбанням» доби буржуазних революцій і соціальних трансформацій, що відносяться до другої половини XVII – XVIII ст. Саме у цей період на європейському та північноамериканському континентах приймається демократичне законодавство, у якому вперше був сформульовані ідеї загальної рівності. Недарма гаслом Великої французької революції став девіз «Свобода, рівність, братерство», що уважалося передусім гаслом справедливого суспільства. Відтак розвиток суспільних відносин зумовив нагальну потребу закріплення вказаного принципу у вигляді юридичних норм.

Разом із тим правознавці виокремлюють певні етапи у розвитку поняття рівності як принципу – це періоди античності, середньовіччя та сучасності. За словами С. П. Погребняка «античне і середньовічне право, поза всяким сумнівом, були глибоко диференційованими нормативними системами зі значною кількістю стратифікаційних ознак (етнічне і соціальне походження, стать, релігійні переконання, майновий стан, місце проживання), а відтак античне і середньовічне право не знали загальної рівності» [201, с. 51].

Витоки власне поняття «правової рівності» науковці пов'язують переважно з давньоримським терміном «*paritas*» (з лат. – *рівність, однаковість*): «*Par in parem imperium non habet*» (рівний над рівним влади немає) [274, с. 117]. Водночас ще із прадавніх часів нам відомий принцип таліону (принцип рівної відплати), основу якого складали насамперед первісні уявлення про справедливість. Так, Н. І. Бокало робить висновок, що «історія формування та розвитку ідеї рівності в праві пов'язана із правилом таліону, яке виражалося в адекватності відплати однаково

заподіяну шкоду та було спрямоване проти нерівної правової оцінки рівноцінних ситуацій. Свій розвиток принцип таліону отримав у золотому правилі, яке запропонувало людині новий спосіб співвіднесення себе з іншим, уявляючи себе на місці іншого, та проявилось у визнанні всіх людей рівними між собою» [41, с. 10].

У сучасній правничій науці термін «рівність у праві» зустрічається у таких трактуваннях, як: принцип правової рівності, юридична (правова) рівність, фактична правова рівність, рівність прав і обов'язків, рівність правових статусів, рівність кримінальних правопорушень (злочинів) і покарань, що «конкретизуються і знаходять вираз у таких формах, як рівність перед законом, рівність прав і свобод, рівні можливості, рівний доступ» [266, с. 26]. При цьому власне термін «принцип» доволі часто випадає, оскільки поширеним стало міркування, згідно якого «правова рівність – це правовий принцип, що має ознаки юридичної аксіоми» [273, с. 174]. За словами Т. О. Чепульченко у правничій науці таке тлумачення поняття «правова рівність» стало традиційним, оскільки ґрунтується на «конструктивних особливостях правової рівності, що виражаються в його здатності виступати і провідною ідеєю правосвідомості, і основним положенням політики держави у правовій сфері, і, будучи закріпленим у нормативно-правових приписах, здійснювати реальний регулятивний вплив на поведінку людей. Узяті в сукупності, ці властивості правової рівності характеризують його як основоположний принцип права, що виступає і метою, і засобом, і результатом, і критерієм дії права» [274, с. 120]. Відтак категорія «правова рівність» цілковито відображає усі прояви рівності у праві.

Доба Середньовіччя характеризується різними формами та напрямками розвитку ідеї загальної рівності. З одного боку, ознаками, притаманними європейському феодальному праву, були казуальність норм, пріоритет приватного права, партикуляризм (існування традиційного права в окремих історичних областях держави), наявність канонічного права, підкреслена корпоративність та становість (правове становище, насамперед, залежало від приналежності за ієрархією до вищого або нижчого суспільного стану або корпорації з відповідною наявністю або відсутністю привілеїв). «Принцип нерівності у праві – докорінна риса західного феодального права: не рівні у правах король і герцог, герцог і граф,

граф і шевальє; нерівні лицар і селян, нерівні селяни фригольдер та копігольдер, серв та вілан; нерівні учень цеху, підмайстер і майстер» [100, с. 283]. Не викликає сумніву теза, що середньовічне (феодалне) право було диференційованим, на законодавчому рівні закріплювало і стану нерівність, і привілеї для вищих суспільних верств, а також пронизувалося принципами теологічного світогляду [122, с. 102].

З іншого боку, незважаючи на стану диференціацію, закріплення прав і свобод у правових актах надавало поштовх розвитку ідеї рівності як рівності власне перед законом [82, с. 351]. Ідеї рівності поширювалися на все більше коло осіб та суспільних відносин, порівняно з періодом античності. Станові відносини у феодальному суспільстві були правовими, оскільки відповідали тогочасному рівню розвитку права й культури [274, с. 119]. Відтак рівність – це цінність, яка формувалася еволюційно [121, с. 58]. Т. В. Чехович слушно наголошує, що «історія права являє собою еволюцію змісту, масштабу і ступеня саме правової рівності <...> і кожний тип права має власні принципи» [277, с. 17].

Таким чином, вже за розглядуваної доби почали формуватися та еволюціонувати ті ідеї, що у майбутньому стануть фундаментом загального принципу рівності – насамперед ідеї рівності перед законом і перед судом. Як зазначає В. Макарчук «нерівність у праві мала прогресивне значення. Тогочасне суспільство могло зберегти рівність у праві в одному-єдиному випадку – повернувшись до первісного комунізму, що панував у т. зв. людському стаді» [158, с. 6]. О. Колич, цитуючи С. Рабіновича, вказує, що генеза ідеї рівності міцно пов'язана із розумінням природи людини, а <...> рівність людей варто розглядати через призму природи людини, у поєднанні з природним правом та правами людини» [121, с. 60].

З давніх-давен ідея рівності була притаманна пращурам українців, і стала у наступні тисячоліття складовою ментальності української нації. Дослідники відзначають, що українському національному характеру притаманний індивідуалізм, поєднаний з ідеєю рівності, повагою до кожного індивіда та його свободи, а відтак гостре несприйняття деспотизму та абсолютної монархічної влади [31, с. 317; 150, с. 82].

Отже з часу становлення та розвитку давньоукраїнської держави – Русі-України ідеї рівності стають складовими національної правової традиції, що знайшли відображення як у нормах звичаєвого права, так і у положеннях тогочасного законодавства. Насамперед, це стосувалося ідеї справедливої рівності перед законом і перед судом.

До появи писаного права нормативним регулятором суспільних відносин передусім були норми звичаєвого права, які протягом усієї доби середньовіччя були одночасно і формою права, і формою буття загальнолюдських цінностей українського народу. Як зазначає А. В. Шевцова «право, яке було виражене низкою загальнозначимих принципів природного права, стало ціннісною основою для позитивного права княжої України. Тобто природне право стало первинним і визначальним стосовно писаного державного права, праукраїнського закону, що був похідним від нього» [284, с. 105]. Відтак такі природно-правові цінності, як справедливість, рівність, свобода і гуманізм поширювалися на усі сфери життєдіяльності людини, «однаково присутні в усіх сферах людського буття безвідносно до часу і простору. Природне право спрямоване найперше на захист людського життя від будь-яких зазіхань, на збереження унікальності кожного» [284, с. 117].

Ідеї рівності реалізовувалися через існування споконвічних звичаєво-правових інститутів – інститутів віча (перша літописна згадка датується кінцем IX ст., коли цей інститут набуває юридичного змісту) [94, с. 15], громадських (народних, вервних, а з кінця XIV ст. – копних) судів тощо.

Так, за визначенням В. М. Єрмолаєва, «віче було інститутом звичаєвого права на Русі, що означав народні збори для вирішення державних і місцевих справ <...> З розквітом міських центрів земель-князівств став непостійно діючим органом загальнодержавної і земської влади» [77, с. 6, 14]. Право на участь у вічових зборах мали усі особисто вільні мешканці громади (правоздатні) незалежно від соціального стану (за винятком жінок, неповнолітніх та осіб, що досягли повноліття, однак продовжували перебувати під батьківською опікою). Р. Лащенко, досліджуючи походження вічових інститутів на теренах України, зауважував, що «віче як вищий орган народної влади, було явищем загальним: як вислів народної

волі, воно зустрічається споконвіку в усіх українських землях» [150, с. 83]. Його компетенція була доволі широкою – від «посадження князя на стіл» (або ж його вигнання), укладення договорів князя із народом до вирішення питань війни і миру, управління і можливо навіть прийняття нормативних актів. За твердженням дослідника «законодавча діяльність віча виявлялася в обговоренні на народних зібраннях і в установленню законодавчих постанов, які мали, як закони, обов'язкову силу в державі <...> однак у найдавніші часи не мали широкого значення, оскільки люди правувалися майже виключно на підставі норм права звичаєвого» [150, с. 88]. Щодо можливостей прийняття нормативно-правових актів на віче О. П. Івановська зауважує, що «постанови віча були джерелом давнього права, що наближалось до законодавчих норм; однак такі норми не були законами у сучасному розумінні – вони мали лише характер пропозиції і могли бути змінені народом або самим князем» [94, с. 16]. Рішення на віче приймалися лише за умови одностайності, у окремих випадках – переважною більшістю голосів.

Іншим автохтонним звичаєво-правовим інститутом українського народу можна вважати громадський (народний, або ж вервний) суд – суд сільської територіальної громади, який на першопочатках утворення держави на теренах України був єдиним судовим органом до появи князівського суду. Його склад формували найавторитетніші члени громади («судні мужі», «добрі люди»), а головував староста, якого обирало товариство. Компетенція такого суду була доволі широкою – від розгляду кримінальних і цивільних проваджень до проведення попереднього слідства тощо. Існування протягом тривалого часу громадського суду сприяло формуванню у середовищі народу розуміння того, що він (народ) може реалізовувати власну волю «не лише через державу, а через інші суспільні інститути» [90, с. 140]. Відтак це сприяло поширенню у його середовищі ідей рівності перед законом і перед судом, справедливого судочинства та рівного доступу до правосуддя. У наступні епохи громадські суди із виробленими правовими ідеями та цінностями трансформувалися у копні суди, які функціонуватимуть протягом усієї середньовічної доби.

Ідея рівності перед законом і перед судом знаходила відображення і у новелах княжого законодавства – насамперед у Короткій і Просторовій редакціях РП, а також нормах Статутів князів Володимира [255] і Ярослава Мудрого [234].

Так, ст. 1 КП (ХІ ст.) визнавала *рівне право* кровної помсти для усіх особисто вільно людей незалежно від соціального стану: *«Якщо уб'є муж мужа, то помститися має брат за (вбивство) брата, син за батька або двоюрідний брат, або племінник з боку сестри...»* [221, с. 9]. За словами коментаторів РП вказана норма встановлювала «однаково високу кримінальну відповідальність за вбивство людини як найтяжчий злочин для усіх категорій вільного населення, а <...> потерпілі родичі вбитого вперше одержували правовий захист» [215, с. 14]. Подібні формулювання у цілому були збережені і у ПП (ХІІ ст.), однак через ускладнення суспільних відносин, продовження соціальної диференціації населення розмір покарання збільшувався удвічі за вбивство державних чиновників («княжого мужа», «княжого тіуна» тощо). Дослідники історії українського права звертають увагу на зміну формулювання щодо кола осіб, які наділялися таким правом – так дефініція «племінник з боку з сестри» замінюється на визначення «племінник з боку з брата». Така заміна виключала із тексту РП «найархаїчніший елемент, що зберігався ще із часів матріархату» [215, с. 49]. Водночас право на відшкодування (на отримання штрафу) рівним чином зберігалось за родичами убитого.

У світлі окресленої проблеми варто звернути увагу і на факт того, що усі правопорушники (злочинці) за доби Києво-Руської держави підлягали покаранню, а відтак були рівними перед законом. За вчинення злочину передбачалося покарання, зміст якого складала формула «відповідати мають усі вільні», що можемо вважати відображенням аспекту загальноправового принципу рівності. На це вказують усі положення кримінально-правового змісту як Короткої, так і Просторової редакцій РП (наприклад, ст. 2-15, 17-18 КП; ст. 3-17, 23-28 ПП). Закон мав однаково застосовуватися для усіх незалежно від їх правового чи соціального становища, виключення стосувалися лише залежних осіб (ці особливості детальніше будуть розглянуті у п. 3.2. – О. Б.).

Так, наприклад, норми, що стосувалися відповідальності за скоєння *крадіжки* (ст. 40 КП, ст. 41-43 ПП), передбачали однаково (рівну) відповідальність

для суб'єктів, що її вчинили. При кваліфікації протиправного діяння та призначенні штрафу за крадіжку передусім звертали увагу на предмет крадіжки (татби), місце скоєння правопорушення (відкрита територія чи закриті приміщення), чи була скоєна крадіжка одноособово або ж групою осіб і т. п.

Таким чином маємо підстави стверджувати, що метою нормотворчої діяльності князів був захист особистих (наприклад, ст. 1, 19-27 КП) і майнових прав (наприклад, ст. 13, 37, 40 КП; ст. 33-34, 40, 42, 43, 45 ПП) особи незалежно від її соціального статусу. Як вказують дослідники РП близько половини статей її Короткої та понад половина статей ПП вирішували питання захисту приватної власності, а відтак містили норми права, що встановлювали кримінальну відповідальність за кримінальні правопорушення (злочини) проти власності [78, с. 41]. Враховуючи феодальний характер права княжої доби, закон насамперед захищав права вищих прошарків населення (феодалів) посиленими санкціями, однак поза увагою законодавця не залишився і захист прав простого люду. Величина покарання (переважно, розмір штрафу) залежала від соціального стану потерпілого, а не правопорушника (злочинця).

Варто зазначити, що наявність станової нерівності є атрибутом середньовічного суспільства, а відтак і очевидним є факт, що за цієї доби формальної рівності не існувало (й не могло існувати). Вітчизняні дослідники одностайні у твердженнях, що за доби Русі-України ми не знаходимо взірців «нелюдського» ставлення до особи навіть за умови існування категорії особисто залежних осіб – холопів та челяді. На переконання В. О. Тімашова «навіть якщо права (суб'єктивні – *примітка наша О. Б.*) є класово обмеженими, але все одно вони розширюються від однієї суспільно-історичної формації до іншої» [246, с. 171].

Фактично до кінця XV – початку XVI ст. українське суспільство на відміну від класичних західноєвропейських середньовічних суспільств доволі важко назвати становим і чітко ієрархізованим, хоч і привілеї вищих суспільних станів починають оформлюватися де-факто. Так, існував поділ населення за ступенем правоздатності та свободи (вільні, напіввільні та особисто залежні челядь та холопи), однак за «соціальною структурою і правовим становищем населення Русі

поділялося на численні, строкаті групи, які ще не мали того замкненого характеру, що його пізніше матимуть суспільні стани у ВКЛ та Речі Посполитій» [170, с. 65]. Відзначимо, що частка залежного населення (насамперед, невільних) серед усього суспільства була доволі незначною.

Проводячи аналіз історико-правових джерел доби раннього середньовіччя маємо підстави стверджувати, що Русь-Україна, як держава загалом, і законодавець, зокрема, ніколи не окреслювали собі за мету здійснити юридичне оформлення станових груп населення з чітко визначеним правовим (або неправовим) статусом так зв. «замкнутого характеру». У цей період був можливим «перехід» з однієї верстви до іншої. Боярами і дружинниками могли стати «люди» – представники нижчих суспільних верств, причому «в дружинники могла потрапити будь-яка вільна людина (навіть звільнений холоп), а серед ізгоїв іноді траплялися навіть князі» [105, с. 50; 80, с. 59]. Відтак слушним уявляється твердження Я. Падоха, що представники усіх суспільних верств були рівними як перед законом, так і перед судом незважаючи соціальну нерівність [197, с. 41-42].

За доби Русі-України ідея рівності перед судом знаходила втілення у нормах процесуального права, які почали формуватися ще за додержавного періоду. Оскільки судовий процес мав змагальний характер, а відсутність гострих соціальних протиріч сприяла формуванню демократичності як ознаки судочинства [105, с. 76], то і сторони володіли процесуальною рівністю. Відтак судовий процес передбачав наявність двох конкуруючих сторін і незалежного від сторін суду [239, с. 405-406]. Принципи змагальності і рівності сторін у судовому процесі закріплювалися відповідними нормами РП (наприклад, ст. 20, 35, 36, 38, 39 ПП) [222].

Сторонами судового процесу могли бути як фізичні, так і юридичні особи (громада або церква), на яких покладался рівний обов'язок доводити власну правоту. На переконання дослідника історії українського права Я. Падоха сторони наділялися правом самостійного розпорядження належними їм матеріальними та процесуальними правами на власний розсуд, що сприяло утвердженню принципу справедливості. Статевої і класової нерівності, на переконання ученого, у ті часи не існувало, однак певні обмеження стосувалися лише жінок (не могли бути

свідками) та закупів (були частково обмежені у праві свідчити) [197, с. 42]. Разом із тим, за словами О. Беліченко, ідея рівності поширювалася надто і на невольне населення: «напіввольні закупи були зрівняні у правах з вільними, а холопи охоронялися від надмірного свавілля своїх панів. Жодна зі сторін не мала процесуальних переваг» [29, с. 13].

Реалізація ідеї рівності перед законом і судом знайшла відображення і у новелах Статутів князів Володимира [255] і Ярослава Мудрого [234, с. 37-40]. Їх прийняття стало можливим після визнання християнства офіційною релігією у 988 р., тому, за словами О. В. Мартинюка, «перед законодавцем постало завдання щодо врегулювання релігійних відносин у державі на новій нормативній базі, а також виникла необхідність адаптувати існуючі правові джерела згідно принципів християнської етики» [161, с. 31]. Г. Г. Демиденко обґрунтовує появу Церковних Статутів необхідністю врегулювання на законодавчому рівні «відносин владної і соціальної верхівки з общинниками-смердами, ізгоями, ремісниками, міщанами, посилення гарантій їх захисту, підвищення ролі суду у здійсненні правосуддя, демократизації процесуальних норм, недопущення свавільного зловживання владою» [69, с. 306].

У цьому зв'язку варто виокремити, на наш погляд, два основні аспекти, що мали безпосередній вплив на генезу ідеї рівності перед законом і перед судом у середовищі середньовічного українського суспільства.

По-перше, споконвічні уявлення українців про рівність доповнювалися вченням християнської церкви про рівність всіх людей перед Богом незалежно від їх соціального та майнового стану, етнічної або ж державної приналежності: *«Немає більше ні іудея, ні елліна; немає ані раба, ані вільного; немає чоловічого роду, ні жіночого, бо всі ви одно во Христі Ісусі»* (Галатів 3:28). Християнські догмати пропагували принцип еквіваленту – «рівним за рівне» із одночасним засудженням поділу людей на багатих і бідних. З часом ці моральні першооснови християнства увійдуть до народного побуту, будуть складатися у правовий звичай, окремі із них знайдуть нормативне закріплення у актах законодавства, а відтак стануть підґрунтям правової системи.

По-друге, у системі давньоукраїнського права з'являються нові склади кримінальних правопорушень (злочинів), об'єктом яких виступали церква, сім'я та мораль, а метою – рівний захист усіх християн від злочинних посягань. Держава намагалася не втручатися у релігійну сферу, тому церква застосовувала власні юрисдикційні механізми та виробила власну систему покарань, що суттєво відрізнялися від західноєвропейських чи візантійських. За доби Середньовіччя церква застосовувала ті правові норми, що склалися на місцевому ґрунті. «Церковне право було змушене пристосовуватись до умов сталого суспільного середовища» [161, с. 37], тому принципи призначення покарання цілком відповідали засадам світського законодавства.

Таким чином, доволі слушним уявляється твердження В. М. Єрмолаєва, який вказує, що «незважаючи на соціальну і майнову диференціацію населення Русі, законодавець прагнув утвердити начала рівноправності в державі, як вона розумілась у ті часи» [78, с. 40-41].

За доби, коли українські землі перебували у складі ВКЛ та Речі Посполитої відбувалося значне ускладнення суспільних відносин, суттєвих змін зазнавали політична, економічна, соціальна, культурна і правова сфери.

Правовий уклад українських князівств, що входили на правах автономії до складу ВКЛ, не змінювався протягом тривалого часу відповідно до проголошеної Великими князями правової формули: «ми старовину не рушим, а новизну не вводимо» [13, с. 35-36]. Разом із цим з'являються привілеї земські й обласні, однак принципи і норми права княжої доби домінували до середини XV ст., а у галузі судочинства – до середини XVI ст. Так, за твердженням О. В. Сокальської у вказаний період судочинство «залишалося руським за своїм характером, продовжуючи правові традиції РП <...> а загальні засади та процедура розгляду справ, у цілому, ґрунтувалися на нормах звичаєвого права» [229, с. 84]. Термін «старовина» де-факто і де-юре означав «правовий звичай», а поняттям «новизна» позначалося законодавство, яке доволі довго продовжувало відігравати роль допоміжного джерела права.

Як зазначалося вище, ускладнення суспільних відносин поступово призводило як до змін у державно-політичній організації (насамперед, зближення

ВКЛ та Польщі), так і у суспільно-правовій сферах. Суспільні верстви починають де-юре оформлюватися у стани, серед яких на вершині соціальної ієрархії опиняються магнати, а згодом – шляхта (із середини XVI ст.). З другої половини XV ст. починається процес кодифікації законодавства, результатом якої стало прийняття Судебника Казимира, а протягом XVI ст. – трьох редакцій ЛС. Ці процеси мали безпосередній вплив і на генезу ідей рівності, насамперед ідеї рівності перед законом і перед судом.

Для Судебника Казимира була характерною (принаймні, вона проголошувалася) ідея рівності представників усіх без виключення суспільних верств перед законом у випадку вчинення кримінального правопорушення (злочину). Так, арт. 7 вказував: *«Коли чийсь підданий впаде у злодійство, а його господарю буде відомо про це, він ділитиме зі зlodієм здобич, то якщо буде на те доказ відповідний, господар понесе кару нарівні зі зlodієм»* [241, с. 58]. Тобто, законодавець передбачив кримінальну відповідальність представника вищого суспільного стану («господаря», «пана») нарівні із виконавцем. На наш погляд, ця ідея була успадкована укладачами Судебника із попередньої доби і цілком відповідала принципам і нормам РП.

Видання ЛС ознаменувало початок домінування нормативно-правового акту (закону) як основної форми права, хоч і застосування правового звичаю санкціонувалося державою. Новели Статуту, захищаючи насамперед особисті та майнові права (привілеї) магнатів і шляхти, узаконювали станову нерівність. Розширення прав одних (феодалів) призводило до звуження прав інших (селян і простолюдинів), або ж взагалі їх втрату (кріпаків). Поява у 1569 р. нового державного утворення – Речі Посполитої сприяло поширенню на теренах України польських політичних, державних, економічних, соціальних та релігійних традицій, що загалом негативно позначилося насамперед на правовому становищі українського населення. Обсяг кримінальної репресії починає зростати, з'являються нові, не притаманні давньоукраїнській правовій традиції, види покарань.

Водночас варто зауважити, що цей процес був природною еволюцією середньовічної держави на шляху її переходу до станово-представницької монархії,

розбудовою системи органів державного управління та місцевого самоврядування на новій основі.

У світлі окресленої проблеми звертає увагу на себе текст преамбули до ЛС у редакції 1529 р.: *«Ми, Сигізмунд, <...> король польський і великий князь литовський, руський, пруський, жемайтійський, мазовецький та інших, маючи продуманий добрий намір <...> бажаючи обдарувати християнськими законами, всім прелатам, княжатам, панам хоруговним, вельможам, благородним лицарям, шляхті і всьому поспольству та їхнім підданим, якого б стану та походження вони не були, усі їхні права і привілеї церковні: як для осіб католицького, так і православного віросповідання, а також світські, що були ними отримані від світлої пам'яті королів і великих князів...»* [235, с. 207]. У «Посвяченні Статуту Жикгімонту Третьому» від 01 грудня 1588 р. підканцлер Лев Сапега, один із розробників і укладачів третьої редакції Литовського Статуту у зверненні до короля з нагоди прийняття закону вказує на те, що *«закон не бачить різниці між убогими та багатими»* [214, с. 20], а у арт. 1 розд. 1 цього ж Статуту йдеться про *«єдині права й артикули»* для усіх станів, *«починаючи від вищого стану аж до нижчого»* [237, с. 45]. Із наведеного можемо зробити такі висновки.

По-перше, протягом XVI ст. відбулося юридичне оформлення суспільних станів. Абсолютні права отримали шляхта і магнати, а відтак на офіційному рівні їх суб'єктивні права захищалися суворішими кримінально-правовими санкціями, аніж права інших прошарків населення. Так, І. Я. Терлюк, досліджуючи генезу судочинства за означеного періоду, вказує, що обсяг прав кожної із сторін судового процесу де-факто визначався її майновим та становим становищем [243, с. 127].

Одночасно із цим С. Ківалов, П. Музиченко та А. Паньков, аналізуючи положення третьої редакції ЛС, звертають увагу на «двоїсту сутність права як такого: з одного боку, норми Статуту закріплювали волю пануючої верстви населення, з іншого – намагалися забезпечити соціальний захист нижчих верств і досягти компромісу між усіма станами» [111, с. 525].

Неоднорідність суспільства, на переконання О. В. Сокальської, передбачала й диференціацію судочинства: *«кожна спільнота, виокремлена за становою, територіальною чи національно-конфесійною ознаками, претендувала на власну*

судову установу» [229, с. 27]. Цьому сприяла і доволі ускладнена система судоустрою як на теренах ВКЛ, так і Речі Посполитої. Поряд із центральними (великокнязівський, або господарський суд та його допоміжні органи, суд панів-ради, сеймовий суд) та місцевими (територіальні, копні, доменіальні, після реформи 1564-1566 рр. – земські, гродські й підкоморські у межах судових округів) судами існували й спеціальні суди. До них відносилися, наприклад, цехові, ярмаркові, церковні, третейські (полюбовні) суди та суди для іновірців (іногородців), насамперед для вірмен, євреїв та татар [113, с. 14]. Отже, ідея рівності реалізувалася шляхом поширення принципу західноєвропейського середньовічного (феодалного) права – «кожний має судитися собі рівним». Так, до ухвали Бельського сейму у 1564 р. магнати користувалися особливими судовими привілеями, а опісля – шляхта отримала виключне правове становище серед усього населення держави.

По-друге, формально закріплювалися положення щодо рівності усіх мешканців держави (як підданих, так і іноземців) перед законом і перед судом, акцентуючи увагу на єдності законодавства. У цьому зв'язку відзначимо твердження В. О. Тімашова, що «наявність суттєвих станових привілеїв і обмежень робили ці положення багато в чому декларативними та фіктивними, однак сам факт проголошення цього принципу мав прогресивне значення» [246, с. 172]. Істотним вбачається і твердження науковців, що положення усіх трьох редакцій ЛС спрямовувалися «на побудову демократичної правової держави <...> хоч демократія та інститути правової держави не були рівними для усіх, однак ці цінності прогресували і з досягненням певних умов економічного, політичного і соціального розвитку поступово мали поширюватися на усі суспільні стани ВКЛ» [111, с. 525]. Такі формулювання відповідали загалом вимогам епохи, оскільки з кінця XV ст. законодавство ВКЛ наповнюється ідеями Європейського Відродження, включаючи «поняття однакової відповідальності перед законом володаря, підданих і уряду» [229, с. 84].

Серед усієї сукупності судових органів, що діяли на теренах України протягом другої половини XIV – першої половини XVII ст. ідея рівності перед судом якнайширше реалізовувалася у діяльності копних, полюбовних й

третейських судів, оскільки їх компетенція базувалася передусім на звичаєво-правовій основі, була проявом судової влади громади [229, с. 27]. Правила судочинства, вироблені впродовж усього історичного періоду існування інституту копних судів, сформували цілісну систему т. зв. «копного права».

Громадські суди княжої доби, починаючи з XIV ст. пройшли певні етапи трансформації, а відтак перейшли на нову ступінь правового й державного розвитку. Копні суди за досліджуваного періоду набували таких ознак: по-перше, мали виключно сільський характер; по-друге, прослідковувався їх тісніший юридичний зв'язок із державою; по-третє, цінності й канони християнства ставали світоглядною основою їх функціонування. Сільські громади (верви) як територіальні округи для здійснення судочинства перетворювалися у копні округи, що, на переконання істориків-правників, було зумовлено встановленням виразніших меж між українськими селами [40, с. 3]. Виняткового ж значення інститут копного судочинства набув за періоду перебування етнічних українських земель у складі ВКЛ. Копні суди, за словами О. П. Івановської, «узгоджувалися з правовими уявленнями давнього люду про суд «скорий, правий та для всіх рівний», вони були публічними, проводилися у одному й тому ж місці» [94, с. 107].

У цьому зв'язку слушним видаються твердження Б. Р. Стецюка і О. О. Шевченка. На думку першого «копне право не дотримувалося характерного для феодалізму станового поділу суспільства, тому в деяких актах копного суду шляхтич, боярин і простий селянин виступали як рівноправні суб'єкти процесуальних правовідносин» [238, с. 76]. За твердженням другого дослідника участь у копі була одночасно і правом, і обов'язком, а тому учасниками копи були усі жителі незалежно від національностей (етнічної приналежності) та суспільних станів, що мешкали у межах копного округу. Оскільки рішення копних судів вносилися до спеціальних офіційних книг, ми маємо змогу стверджувати, що участь у копі окрім українців брали поляки, татари, євреї, литовці, які за соціальним становищем могли бути селянами, городянами, зем'янами, шляхтичами чи духовенством [106, с. 45].

Кодифікація права, що тривала протягом XVI ст. легалізувала та певним чином «упорядковувала» правовий статус копних судів, а відтак вони

продовжували залишатися самостійним органом правосуддя. Так, згідно арт. 6 «Про гоніння сліду при крадіжці будь-яких речей» розд. XIV Статуту 1566 р. вказувалося, що «... той потерпілий <...> згідно з давнім звичаєм гнав би слід <...> таке село або домівка, до якої слід приведе, мають той слід від тієї копи взяти і з села або з дому і з землі своєї того села слід відвести...» [236, с. 398-399]. Новели ж третьої редакції ЛС 1588 р. визнавали його (копний суд) самостійною судовою установою першої інстанції, однак передбачали взаємодію із урядовим судом у частині необхідної фіксації рішень копних судів у письмовій формі із відповідними записами в офіційних документах («урядових книгах») та присутності судових урядників у якості сторонніх спостерігачів за перебігом процесу [229, с. 45]. Так, наприклад, у арт. 9 «Про гоніння сліду у якій-небудь шкоді, спричиненій крадіжкою» розд. XIV Статуту 1588 р. вказувалося, що «...на Русі, і там, де здавна копи бували, там мають і тепер копи проводитися на старих коповищах, тим же звичаєм, як до цього бувало. А на тих теж місцях, де до цього копи не бувало, таким же порядком і способом копи збиратися і проводитися мають, як це на Русі збережено і зберігається» [237, с. 336-337].

Дослідниці історії українського судочинства XVI – початку XVII ст. С. Г. Ковальова та О. В. Сокальська звертають увагу на збереженні за литовсько-руського періоду таких інститутів звичаєвого права, як інститут полюбовних або приятельських судів. Уникаючи зайвої бюрократії та сплати судових мит (ймовірно – і юрисдикції копного суду – *примітка наша – О. Б.*), до них, як органу правосуддя зверталися переважно особи вищих суспільних станів, насамперед князі та шляхта, для розгляду цивільних та земельних спорів, а також справ про кримінальні злочини (за винятком тих кримінальних правопорушень, де санкціями передбачалися публічне покарання або смертна кара) [116, с. 69]. Ці судові інституції існували на тимчасовій основі, а полюбовними судьями «могли бути лише особи повнолітні, сумлінні, без фізичних вад, обізнані у праві і, як правило, того ж суспільного стану, що й сторони» [229, с. 46]. Отже, існування цих звичаєвих інституцій за доби пізнього середньовіччя забезпечувало реалізацію ідеї рівності перед судом однак для осіб привілейованих суспільних станів.

Таким чином, існування копних (громадських) судів сприяло, з одного боку, збереженню давньоукраїнської правової традиції у галузі судочинства, а з іншого – вони були доволі ефективними органами правосуддя насамперед для українського населення, переважна більшість якого проживала у селах. Вироблені копними судами протягом багатьох століть правила поведінки (копне право) не лише забезпечували доступ до правосуддя широким верствам населення незалежно від соціального статусу, а передусім культивували загальнолюдські цінності, особливе місце серед яких посідала ідея рівності усіх перед законом і судом.

Наразі доволі важливим для реалізації правової рівності є принцип недискримінації, а точніше заборона дискримінації як одного із найочевидніших порушень принципу рівності. Сучасна його інтерпретація, на переконання учених-правників означає заборону необґрунтованого відмінного ставлення до осіб, які перебувають у однаковій ситуації, чи однакового підходу до осіб, які знаходяться у різних ситуаціях [206, с. 674; 86, с. 72]. Відтак заборона дискримінації за ознакою статі означає впровадження стандартів гендерної рівності, а саме: «всі людські істоти мають свободу для розвитку своїх особистих здібностей та свободу вибору без обмежень, пов'язаних із жорстко закріпленими гендерними ролями. Тобто різна поведінка, прагнення та потреби жінок і чоловіків враховуються, оцінюються й підтримуються рівним чином» (Європейська Комісія, 2004) [53].

Західноєвропейське середньовічне право не знало, і не могло знати гендерної рівності як рівноправної участі суб'єктів незалежно від статі у різних сферах життєдіяльності суспільства, враховуючи об'єктивні умови та закономірності розвитку феодалізму [158, с. 6]. Водночас українському середньовічному праву, що було частиною європейського правового простору, була притаманна тенденція до рівноправності чоловіків і жінок. Вітчизняні історики права майже однастайні у твердженнях щодо високого правового становища жінки різних соціальних прошарків у середньовічній Україні [80; 106; 162 та ін.]. Така тенденція була поширеною не лише у приватно-правовій, а й у публічно-правовій сферах.

Так, із текстів історичних джерел (насамперед, літописів, правових пам'яток та літературних творів) за доби Русі-України нам відомо про активну внутрішньо- і зовнішньополітичну діяльність київської княгині Ольги, Інгігерди (дружини князя

Ярослава Мудрого), великої княгині Романової (дружина галицько-волинського князя Романа Мстиславича), а також дружин місцевих князів. Згодом, за періоду перебування українських земель у складі ВКЛ та Речі Посполитої представниці вищих суспільних станів (насамперед, православні шляхтянки) мали можливість сповна реалізовувати власний потенціал у громадсько-політичній, культурно-просвітницькій та меценатській діяльності. У цьому зв'язку ватро згадати такі імена, як: Анастасія Гольшанська-Заславська, донька київського воєводи Юрія Гольшанського (фундаторка Пересопницького Євангелія); Ганна Гойська (Гостська, фундаторка Почаївського монастиря і друкарні при ньому); Єлизавета (Галшка) Острозька (засновниця Острозької академії); княгиня Софія Михайлівна Чарторийська (засновниця Рохманівської друкарні); Галшка Гулевичівна (Єлизавета Василівна Гулевич, фундаторка київської братської школи); Раїна Вишневецька (Раїна Могилянка, засновниця Ладанського, Лубенсько-Мгарського та Прилуцько-Густинського монастирів) та багато інших представниць старовинних українських (руських) родів.

Відзначимо і той факт, що українська жінка за вказаного періоду мала можливість реалізувати і право на освіту. За словами українського історика О. П. Кривошия неосвіченість і неписьменність серед жінок вищих і навіть середніх суспільних верств за доби пізнього середньовіччя зустрічалася доволі нечасто, а окремі представниці шляхетського стану (наприклад, княгиня Ганна Корецька, княжні Анастасія Гольшанська, Софія Чарторийська тощо) мали вищу освіту, що за тих часів вважалося звичною справою [130, с. 39].

У приватно-правовій сфері ідея рівноправності чоловіка і жінки (насамперед, у межах одного суспільного стану) набувала ще більшого поширення. Відзначимо, що звичаєво-правові та законодавчі норми досліджуваного періоду закріплювали правосуб'єктний статус жінки із належними рівнями правоздатності, дієздатності та деліктоздатності. Особисті та майнові права і свободи жінок відповідних суспільних станів були тотожними із аналогічними правами і свободами чоловіків того ж стану, а у деяких випадках діапазон прав жінок був навіть більшим. Зміст цього твердження розкривається залежно від сфери суспільних відносин:

- у цивільно-правових відносинах жінки виступали самостійним суб'єктом правовідносин, їх майнові права жодним чином не обмежувалися законодавцем. За досліджуваного періоду особисто вільна жінка будь-якого соціального стану могла набувати майнових прав під час одруження (через інститути посагу та віна), через укладення правочинів (угод купівлі-продажу, застави, дарування, позики і т. п.), або шляхом успадкування майна (як після смерті чоловіка, так і після смерті батька або матері) [162, с. 114-117];

- у шлюбно-сімейних відносинах особисті права жінки набували ознак рівноправності із правами чоловіків у питаннях укладення і розірвання шлюбу. Звичаєві і законодавчі норми визначали особистий характер стосунків подружжя: вони ґрунтувалися насамперед на справедливості, духовності та моральності. Навіть норми опікунського права, що набули поширення у XVI ст. жодним чином не обмежували дієздатність жінки, а відтак набували лише формального характеру [162, с. 194];

- у кримінально-правових відносинах особисто вільна жінка будь-якого соціального стану визнавалася загальним суб'єктом кримінального правопорушення (злочину) у віці, з якого така відповідальність наставала; покарання за вчинення суспільно небезпечного винного діяння не залежало від статі (з XVI ст. – залежало від соціального стану злочинця). Одночасно особисті та майнові права чоловіків і жінок захищалися звичаєвими та законодавчими нормами, причому новели ЛС надавали пріоритет щодо захисту особистих прав жінки порівняно із чоловіком. За її вбивство, образу або ж нанесення тілесних ушкоджень з винної особи стягувалася компенсація вдвічі більша («совито»), ніж за аналогічні діяння, заподіяні чоловіку того ж соціального стану [165, с. 68-69]. Кримінально-правове становище жінки за доби пізнього середньовіччя визначалося її соціальним, релігійним, а у окремих випадках і сімейним статусом. Наявність цих статусів було відмінною особливістю середньовічної епохи, однак жодним чином не впливало розвиток ідеї рівноправності чоловіків і жінок.

Зауважимо, що наприкінці XVI – початку XVII ст. українські письменники-полемісти (Клірик Острозький, Стефан Зизаній, Мелетій Смотрицький, Іван Вишенський, Іов Борецький, Захарія Копистенський) на науковому рівні

намагалися обґрунтувати концепцію всеохоплюючої рівності прав чоловіків та жінок незалежно від правового і соціального становища, беручи за основу ідею рівності усіх християн перед Богом. На їх переконання на усіх без винятку повинен поширюватися єдиний закон, незалежно від матеріальних ресурсів, розумових здібностей, освіти тощо [121, с. 60].

Водночас учені-правники слушно зауважують, що тенденція до рівноправності чоловіка і жінки в українських землях має глибоке історичне коріння, а одним із чинників називають високий духовний рівень нашого народу. Українське звичаєве право протягом IX – першої половини XVII ст., яке ґрунтувалося на принципі рівності для кожної одиниці соціуму, культивувало ідеї справедливості, демократизму, гідності й добра та сформувало як правову аксіому «поважне ставлення до дівчини, матері, жінки-матері, матері-вдови» [162, с. 198].

Якнайповніше ідеї рівності на українських просторах за доби середньовіччя реалізовувалася на теренах Запорізької Січі, де вони набували майже абсолютних ознак і стали першоосновою формування принципу рівності разом із справедливістю, свободою та демократизмом. Козацтво як окремий суспільний стан, що почало формуватися на зламі XV – XVI ст. протягом декількох століть стало об'єднуючим центром боротьби українського народу за політичні, національні, економічні, соціальні та культурні права.

У світлі досліджуваної проблеми можемо виокреми два головних аспекти реалізації змісту принципу рівності, що склався у середовищі запорізького козацтва і визначав військову-політичну та правову організацію Запорізької Січі.

По-перше, усі суб'єкти (козаки) на теренах Січі визнавалися формально рівними суб'єктами за своїм правовим статусом, мали однаковий обсяг прав і обов'язків незалежно від національного, релігійного чи соціального походження, а також майнового стану.

Національний склад запорожців був різноманітним та доволі строкатим – від українців (переважна більшість), білорусів чи поляків до греків, московитів чи татар. Соціальну основу козацтва становили представники усіх без винятку суспільних прошарків – від заможних шляхтичів до невільних селян, а також тих, хто перебував «поза законом» і підлягав кримінальному переслідуванню за

рішенням офіційної влади. Головною умовою прийняття до козацького стану та вступу на військову службу було визнання чоловіками козацьких звичаїв («прав і вольностей») та сповідання православної віри. Так, за словами Л. В. Худояр «запорозьке січове козацтво як соціальний рух створило фактично новий вимір правових відносин, відмінний від принципів і норм феодального права» [266, с. 64].

Водночас варто зауважити, що козацтво як новий соціальний стан, що оформився таким протягом першої половини XVII ст. не уникнув майнової диференціації. У його середовищі почали виокремлюватися заможні козаки, козацька біднота («голота» і «сірома»), а також привілейована верства – реєстрове козацтво, що користувалося широкими привілеями (звільненням від сплати податків, можливістю займатися торгівлею та промислами, наявністю права самостійної юрисдикції тощо), наданими офіційною польською владою. Остання, використовуючи принцип «розділяй і владарюй», вносила певний розбрат у середовище козаків.

Однак ці спроби польського уряду можна вважати вдалими лише частково. По-перше, реєстровці протягом кінця XVI – першої третини XVII ст. брали активну участь у козацько-селянських повстаннях на теренах України, а відтак відстоювали інтереси усього українського народу в боротьбі проти національно-політичного та соціально-економічного гніту. Козацтво стало невід’ємною частиною українського суспільства та виражало інтереси усього українського народу. По-друге, такі переваги, на переконання сучасних дослідників, «служували реалізації принципу справедливості шляхом зменшення існуючої фактичної нерівності з метою забезпечення нормальних умов життя всіх січовиків, а тому не можуть вважатися проявом правової нерівності» [266, с. 75].

Усі правовідносини (як публічні, так і приватно-правові) козацької спільноти вибудовувалися на принципі рівності. Про це свідчить організація роботи органів публічної влади й управління, а фактично козацького самоврядування Запорізької Січі: кожний член козацької спільноти мав рівне право голосу (рівні політичні права) на загальній (або військовій) раді, насамперед при обранні козацької старшини – кошового отамана, військового судді, військового писаря, військового осавула, курінних отаманів. Ці самі правила застосовувалися при обранні

військових службовців на нижчі посади – булавничого, хорунжого, підписаря, бунчужного, гармаша та т. п. Це дає підстави зробити висновок про становлення інституту загального виборчого права (у об'єктивному і суб'єктивному змісті) на теренах середньовічної України на засадах рівності. Згодом цей принцип козацького права, разом із ідеалами справедливості та свободи, буде відображений у «Пактах і Конституціях прав і вольностей Війська Запорозького» (Конституції Пилипа Орлика) 1710 р. [198]. Власне і рішення, прийняті на радах, були обов'язковими для усіх.

Принцип рівності став визначальним і при військово-адміністративній та територіальній організації на Січі. Так, уся її територія була поділена на тридцять вісім рівних між собою січових куренів, які вважалися одночасно і самоврядними, і автономними одиницями. Аналогічні засади були визначальними при формуванні паланкової організації запорожців. Отже, засади рівності стали основою політичної, військової та адміністративної організації на Січі.

По-друге, рівність перед законом і перед судом фактично можна вважати логічним продовженням реалізації принципу рівності щодо основ політико-військової організації та правового статусу запорізьких козаків. Формою втілення ідей рівності на Січі було козацьке звичаєве право – система усних принципів і норм, які регулювали суспільні відносини у козацькому середовищі та засновані на загальнолюдських і християнських цінностях українського народу щодо свободи, рівності та справедливості. Козацьке звичаєве право регулювало увесь спектр суспільних відносин – від правил ведення воєнних дій до повсякденної організації життєдіяльності козацької громади.

Принцип рівності перед законом реалізовувався у праві власності на землю, щодо можливостей займатися торгівлею і промислами, при укладенні договорів поміж козаками, а також існуванням рівних умов та підстав притягнення до юридичної (насамперед, кримінальної) відповідальності. У цьому зв'язку слушним уявляється твердження дослідників, що «реалізації принципу рівності у праві Запорозької Січі багато в чому сприяв інститут «побратимства», в основі якого лежали морально-етичні принципи ранньохристиянських громад – взаємовиручка,

рівноправність та спільна відповідальність (кругова порука), спільна власність тощо» [266, с. 68].

Щодо реалізації принципу рівності усіх перед судом, на наш погляд, заслуговує уваги цитата відомого українського вченого Д. І. Яворницького: «Запорізькі судді не дозволяли собі свавілля, допускаючи «тяганину справ» <...> незначна кількість запорізького товариства і суто народний устрій його, і цілковита доступність будь-якого члена козацької громади до вищих начальників (*вищих посадових осіб – примітка наша О. Б.*) робили суд у Запоріжжі простим, швидким і правим у повному та точному розумінні цих слів. Ображений і кривдник словесно викладали перед суддями сутність своєї справи, словесно вислуховували їхнє рішення і тут же припиняли свої чвари і непорозуміння, причому, перед суддями були однаково рівні – і простий козак, і знатний товариш» [302, с. 189]. У той же час суддівські повноваження могли виконувати як уся військова старшина (кошовий отаман, суддя, писар, осавул, курінні отамани і т. п.), так і весь Кіш керуючись насамперед нормами козацького звичаєвого права та здоровим глуздом. Відтак формально усі без винятку січовики-запорожці вважалися носіями судової влади.

Таким чином, культивування та реалізація ідей справедливості, свободи, рівності та демократизму запорізьким козацтвом сприяли збереженню правових цінностей українського народу та формуванню протягом другої половини XVII ст. самобутньої правової системи України-Гетьманщини.

2. 4. Реалізація гуманістичних ідей у середньовічному праві

Ідея гуманізму традиційно відноситься до основоположних принципів права, яка за визначенням сучасних правників «у концентрованому вигляді уособлює сутність права в усі часи його існування, а також вказує на основні суспільні вимоги до права як до раціонального, об'єктивного і єдиного правильного критерію у взаємовідносинах між людьми та їх групами, а також між суспільством та державою» [85, с. 166]. М. В. Громовчук та Д. М. Белов гуманізм позначають наскрізним та найфундаментальнішим принципом права, що означає «визнання цінності людини, повагу до її гідності, забезпечення необхідних умов і можливості

дотримання її прав і свобод, прагнення до її благ як до мети суспільного прогресу» [66, с. 59].

У етимологічному значенні гуманізм (з лат. *homo* – людина, *humanus* – людський, людяний) – це система світоглядних орієнтацій, центром яких є людина, її самість, високе призначення та право на вільну самореалізацію [261, с. 134]. На переконання С. П. Погребняка у найузагальнішому вигляді гуманізм – це одночасно філософський, моральний (етичний) і природно-правовий принцип, що надає людині статус абсолютної цінності та реалізується насамперед у царині природного права [203, с. 33-35].

О. В. Грищук, формулюючи визначення гуманізму як основоположного принципу права, звертає увагу передусім на систему світоглядних соціально-правових цінностей, а людську гідність, що виявляється у основних правах і свободах людини, називає його антропологічною основою. Дослідниця, називаючи гуманізм ідеологією розвитку нинішнього суспільства, небезпідставно звертає увагу на його ціннісну основу. Так, підґрунтям сучасних соціальних понять та інститутів (наприклад, «права людини», «громадянське суспільство», «правова держава» тощо) є принцип гуманізму. Науковиця наголошує, що «сутністю гуманізму у всі часи залишається людина, її потреби та інтереси, що розглядаються крізь призму самоцінності людського життя; гуманізм є тією культурологічною детермінантою, яка визначає основні соціальні цінності, а отже, основні принципи і норми, за якими функціонує суспільство» [65, с. 77].

Аналіз генези людських цивілізацій показує вектор історичного руху до «гуманістичної складової права». Відтак гуманізм як ідея про правову цінність людини є невіддільною від базових правових ідей та цінностей – справедливості, свободи та рівності. Формування гуманістичної природи права відбувалося протягом багатьох століть – «від статусу «людина поза правом» до утвердження людиномірного права, орієнтованого на визнання за прагненнями, інтересами, потребами людини керівної ролі у визначенні сутності та природи права» [32, с. 14-15; 80, с. 111]. За словами О. В. Грищук «визначення природи принципу гуманізму через розкриття його історико-культурних особливостей, філософської, аксіологічної та антропологічної сутності є тим засобом, за допомогою якого

можна подолати сучасну кризу духовності, наростаюче відчуження людини і суспільства» [65, с. 77-78]. З плином часу гуманістичні ідеї безпосередньо вплинули на формування цілісної системи західної традиції правових цінностей (із людиною як соціальною цінністю, центром системи) і стали одним із основоположних принципів сучасного права.

Коріння принципів права, за словами М. І. Козюбри, варто шукати у релігії, насамперед у божественних заповідях, оскільки саме вони більшим чи меншим чином стали фундаментом усіх правових систем [119, с. 144]. Епоха Середньовіччя у загальноєвропейському вимірі стала періодом домінування християнської релігії, де остання навіть стала формою суспільної свідомості. Власне християнське тлумачення людяності стало першоосновою європейського гуманізму, а моральні норми і чесноти, ґрунтуючись на євангельських заповідях, мали відображати усепощення, любов і співчуття до ближнього, людське милосердя [65, с. 78-79].

В Україні християнство стало офіційною релігією наприкінці X ст. і справило неабиякий вплив на подальший розвиток гуманістичних ідей. Однак, на наш погляд, не лише християнська ідеологія із системою моральних принципів та настанов вплинула на становлення і розвиток гуманістичних ідей на українських теренах. Гуманістичні ідеї на початкових етапах суспільного поступу зароджувалися як моральні категорії, насамперед у розумінні протистояння між Добром і Злом, Білобогом і Чорнобогом. За словами А. К. Бичко підґрунтя українського етнонаціонального характеру формувалося протягом багатьох століть існуванням автохтонної ще з часів трипільської доби землеробської культури і виробило в українців «специфічне «екзистенційно-межове» світовідчуття – гостро емоційне переживання сьогоденності життя, життєлюбність, лірично-пісенне сприйняття природного та соціального оточення, пріоритет «серця» над «головою». Тим-то світоглядні орієнтації української ментальності є екзистенційно-кордоцентричними з превалюванням індивідуалістичного начала над колективістським» [31, с. 313, 317-318]. Відтак означені характеристики впливали і на формування «своєрідного» антропоцентризму у світогляді українців.

Провідні вітчизняні правники одностайні у твердженнях, що основу норм звичаєвого права складали природно-правові ідеї з їх надпотужним гуманістичним

виміром [61; 91; 106; 120; 179; 284; 294]. Так, на переконання М. І. Мірошніченко «за своїми родовими та історично-ментальними характеристиками українське право завжди виявляло гуманістичні ознаки, а правова система у доктринальному аспекті за своїми стилевими правовими характеристиками завжди тяжіла до людиновимірної типу національних правових систем» [179, с. 350]. Навіть поява збірників писаного права, передусім РП, не скасовувала застосування норм звичаєвого права. За словами О. О. Шевченка «специфіка розвитку українського права полягала у тому, що воно у багатьох випадках існувало і застосовувалося за відсутності української держави» [106, с. 8, с. 62].

За означеного періоду проблема людської особистості у світлі розвитку гуманістичних ідей була предметом дискусій багатьох мислителів. У часи Русі-України про неї згадують, наприклад, митрополит Іларіон, князь Володимир Мономах у «Повчанні дітям», а також Кирило Туровський у «Слові до розслабленого». Останній із згаданих мислителів звертаючись до людини, вказує, що саме для неї «Бог створив землю й небо, заради неї світить сонце» [31, с. 320]. Після початку домінування ідей Ренесансу на теренах європейського континенту, вони ще більшого поширення набувають і в Україні, особливо у XVI столітті. Відомі українські філософи, на кшталт Ю. Дрогобича, С. Оріховського-Роксолана, Ш. Шимоновича, С. Зизанія, М. Смотрицького, І. Борецького, І. Вишенського, К. Саковича намагалися вирішити проблему цінності людини у світлі філософсько-правового дискурсу, визначити її місце у суспільних відносинах періоду пізнього середньовіччя.

Учені слушно наголошують, що за означеної доби українські землі перебували в орбіті загальноєвропейського культурного і правового розвитку [284, с. 111]. На переконання Х. Хвойницької саме у другій половині XVI ст. тогочасна влада намагалася реалізувати т. зв. «концепцію громадянського гуманізму». Це проявлялося у проведенні судової реформи, удосконаленні положень ЛС, впровадження місцевого самоврядування шляхом поширення магдебурзького права. Авторка зазначає, що усі ці трансформації цілком відповідали «традиціям українського народу, його ментальності, духу й характеру, способу життя, а відтак солідаризувалися з його природним правом» [262, с. 127]. А. В. Шевцова,

проводячи аналіз впливу норм магдебурзького права на становлення людини як суб'єкта права, вказує, що «це право сприяло розвитку української міської культури за європейським взірцем, а вона була, у свою чергу, середовищем формування городянина, людини міського типу, що стверджувала себе як суб'єкта права» [284, с. 111]. Відтак окремі ідеї ренесансного гуманізму знайшли відображення у законодавчих актах розглядуваного періоду.

Дослідження закономірностей генезису гуманістичних ідей як першооснови становлення та розвитку загальноправового принципу гуманізму передбачає аналіз норм середньовічного права, що були чинними на теренах України протягом IX – першої половини XVII століть. Їх розгляд дасть змогу дослідити практичну реалізацію ідей гуманізму, а також пізнати сутність і зміст самого права.

Прояв та правовий зміст принципу гуманізму традиційно вивчають шляхом дослідження відповідних норм та інститутів кримінального права. Насамперед, це стосується інституту покарання шляхом аналізу принципів його призначення залежно від тяжкості вчиненого злочину. Як зазначають учені-правники «прояв гуманізму у кримінально-правовій площині завжди сприймається з погляду існування чи відсутності у кримінальному законі такої міри покарання за вчинення злочину як смертна кара» [300, с. 38].

У цьому зв'язку варто наголосити на т. зв. «двоїстій природі» принципу гуманізму: він одночасно має бути покладений не лише в основу покарання (інакше – задля забезпечення кримінально-правової охорони прав суб'єкта кримінального правопорушення), але й має стати підґрунтям для забезпечення охорони прав потерпілої сторони (насамперед особи, яка стала жертвою такого кримінального правопорушення). Отже, реалізація принципу гуманізму у кримінально-правовій політиці будь-якої держави має бути спрямована для забезпечення прав та законних інтересів усіх учасників кримінально-правових відносин. Подібного балансу досягнути завжди важко, однак приклади з історії вітчизняного кримінального права дають певні уявлення щодо можливостей впровадження такої політики. Навіть наявність доволі жорстоких покарань, які з'явилися у системі вітчизняного кримінального права протягом XVI ст. стало результатом відповідної

законотворчої діяльності насамперед для охорони життя та здоров'я людини, її честі та гідності.

На наше переконання гуманістичні ідеї, які традиційно набували поширення у середовищі українського народу, вплинули насамперед на розвиток основних інститутів кримінального права. Серед останніх звернемо увагу на наступні.

1. По-перше, ідеї гуманізму за розглядуваного періоду мали безпосередній вплив на становлення та розвиток поняття індивідуальної (персональної) кримінальної відповідальності та на збільшення віку фізичної особи, з якого могла наставати кримінальна відповідальність. Із розвитком та зміцненням правових та державних інститутів у XI ст. починає удосконалюватися та мало-помалу закріплюватися поняття індивідуальної (персональної) кримінальної відповідальності. Окремі положення РП ще продовжували містити інформацію щодо пережитків інституту колективної відповідальності (передусім, «дикої віри», «потоків і пограбування»), однак у наступні сторіччя цей принцип суттєво видозмінюється. Протягом XVI ст. принцип індивідуальної (персональної) кримінальної відповідальності остаточно утвердився на законодавчому рівні. До того ж за доби Середньовіччя на українських теренах вперше формальну згадку про вік фізичної особи, яка могла нести кримінальну відповідальність ми зустрічаємо у положеннях ст. 1 Судебника Казимира. Згідної цієї статті від кримінальної відповідальності звільнялися фізичні особи (діти), яким на момент учинення кримінального правопорушення (злочину) не виповнилося семи років. Вже за 120 років опісля цього положеннями ЛС у редакції 1588 р. остаточно був закріплений вік кримінальної відповідальності для фізичної особи – 16 років [35, с. 12-13].

2. По-друге, гуманістичні ідеї, на наше переконання, мали істотний вплив на становлення у вітчизняному кримінальному праві інституту неосудності фізичної особи. Наразі чинний кримінальний закон дає чітке визначення поняттям осудності та неосудності, наголошуючи, що «суб'єктом кримінального правопорушення є фізична осудна особа» (ст. 18, 19 КК України) і вказує на юридичний та медичний критерії неосудності (формулу неосудності) [133].

За доби раннього середньовіччя законодавчі норми (насамперед, положення РП та Статутів про церковні суди) не містили відповідних положень. Однак,

враховуючи гуманістичний характер норм українського звичаєвого права, домінування природно-правових цінностей у суспільній свідомості та положення етичних норм християнства, можемо припустити, що сумніви стосовно психічної повноцінності фізичної особи враховувалися судом при призначенні покарання. Так, Євангеліє від Матвія містить згадку: «блаженні милостиві, бо помилувані вони будуть» (Мт, 5:7). Учені-правники слушного наголошують на тому, що філософсько-правове осмислення значущості людини в Русі-Україні безпосередньо впливало і на розуміння її соціальної цінності [80, с. 57; 293, с. 76-77]. Еволюцію відповідних ідей можемо прослідкувати, досліджуючи політико-правові джерела вказаної доби, а саме: «Слово про Закон і Благодать» першого митрополита слов'янського походження Іларіона, «Повчання» великого князя Володимира Мономаха, «Моління» Данила Заточника, творів-повчань Климента Смолятича та Кирила Туровського, збірки етично-морального характеру «Ізборник» та ін. [252].

Уперше законодавчі новели щодо категорії неосудності з'являються наприкінці XVI ст. із прийняттям третьої редакції ЛС. За словами Д. І. Любченка поняття неосудності за станом здоров'я у вітчизняному кримінальному праві кінця XVI – початку XVII ст. лише формувалося [157, с. 60]. Це стосувалося фізичних осіб із очевидними (хронічними) психічними захворюваннями або ж інших хворобливих розладів психіки («божевільні», «убогі», «блаженні», «з відсутнім здоровим глуздом»).

Досліджуючи генезу українського кримінального права за доби Середньовіччя у XV – першій половині XVII ст. Л. В. Подорога виокремлює три категорії фізичних осіб, які могли за вказаного періоду вважатися неосудними у зв'язку із розладом психічного здоров'я або тяжкого психічного захворювання і «залежно від деяких обставин, їм могли призначити різну міру покарання (або взагалі звільнити від відповідальності)» [210, с. 64-65]: по-перше, божевільний не притягався до кримінальної відповідальності у випадку, якщо вчинив діяння за підбуренням і намовлянням іншої особи (арт. 4, розд. I Статуту 1588 р.); по-друге, відсутність факту підбурення третьою особою не звільняла божевільного від відповідальності, однак покарання було доволі м'яким – наприклад, за умисне

вбивство санкція передбачала лише ув'язнення на термін до тринадцяти з половиною місяців (*для загального суб'єкту – кваліфікована смертна кара – примітка наша – О. Б.*); по-третє, для хворих осіб, однак із тимчасовим розладом психічної діяльності, передбачалось покарання на загальних підставах (арт. 35 розд. XI Статуту 1588 р.) [237, с. 195]. Отже, поява на законодавчому рівні поняття «неосудності за станом здоров'я» пов'язувалася, на наше переконання, з генезою правосвідомості законодавця: на її формування, з одного боку, мали вплив гуманістичні традиції, що сформувалися у середовищі українського народу ще за княжої доби (вплив природно-правової парадигми), а з іншого – комплекс ідей та уявлень європейського ренесансного гуманізму.

По-третє, особливий і певним чином визначальний вплив гуманістичні ідеї справили на генезу принципів призначення покарання і реалізації кримінальної відповідальності.

Призначення покарання – це застосування санкції кримінального закону, що полягає, по-перше, у обранні визначеної міри покарання щодо особи, визнаної винною у вчиненні кримінального правопорушення (злочину); по-друге, у передбаченому законом порядку позбавляє чи обмежує прав і свободи засудженого. Наразі загальні засади (принципи) призначення покарання закріплюються ч. 1 ст. 65 КК України [133]. С. В. Кудін зауважував, що призначення покарання є одним з етапів виконання вимог кримінального закону, оскільки особі, яка визнається винною у судовому порядку, призначається визначена міра покарання [137, с. 153].

За доби Русі-України дослідники звертають увагу на гуманізм, як один важливих принципів призначення покарання разом із такими принципами, як законність і демократизм. Наведені принципи призначення покарання не знаходили формального закріплення у текстах тогочасних нормативно-правових актів (насамперед, положеннях РП та Церковних Статутів), однак, враховуючи високий рівень розвитку правосвідомості та правової культури українського народу, впливали із сутності правових норм (як звичаєвих, так і законодавчих) і мали усвідомлюватися [140, с. 85; 162, с. 29].

Так, принцип гуманізму проявлявся у відсутності в системі покарань таких його різновидів, як: смертна кара, тілесні покарання, тюремне ув'язнення, а також покарань, пов'язаних із втратою честі. Українське суспільство княжої доби не сприймало тортур, жорстоких та нелюдських кар, оскільки вони суперечили як моральним настановам тогочасного суспільства, так і нормам українського звичаєвого права. У цей період, наприклад, на теренах середньовічних європейських держав у системі кримінальних покарань превалювали доволі суворі їх різновиди. У англійському праві тривалий час (аж до 1868 р.) найпоширенішим видом покарання була смертна кара через повішання (насамперед, за державну зраду та підпал), а у системі покарань зустрічаються такі, що мали характер публічного приниження (перебування біля ганебного стовпа) [3]. Французьке середньовічне право під кримінальним правопорушенням (злочином) із XII ст. розуміло «порушення миру», а покарання мало репресивний характер [295, с. 87].

Щодо смертної кари як виду кримінального покарання, то на переконання більшості істориків права ще Правда Ярослава виключила її з переліку можливих і застосовних видів покарання [76, с. 326]. Учені одностайні у твердженні, що навіть до епохи князювання Володимира Великого за нормами звичаєвого права коло осіб, до яких вона могла застосовуватися, було обмеженням: її насамперед зазнавали розбійники. Згодом Великий князь Володимир замінив смертну кару грошовим штрафом. О. П. Івановська звертає увагу на прагматизм такого рішення: виплати за рішенням суду можна було використати щонайперше на військові потреби, які потребували значних коштів. Дослідниця також зазначає, що «смертна кара була тимчасово поновлена за часів Ярослава Мудрого, однак після його смерті Ярославичі знову замінили смертну кару грошовим штрафом. Це було реакцією на зміни, що відбулися внаслідок посилення князівської великодержавної влади в роки правління Ізяслава Мстиславовича (1151–1154 рр.) та Ростислава Мстиславовича (1159–1167 рр.)» [94, с. 93-94].

Щодо права (звичаю) кровної помсти, то воно перестає застосовуватися із середини XI ст. Окремі дослідники припускають, що право (звичай) кривавої помсти продовжувало чинність у випадку завдання людині тілесних ушкоджень і у ситуаціях, коли скривджений не мав змоги помститися. У таких випадках

правопорушник мав сплатити на користь потерпілого як за образу, так і за лікування [94, с. 91]. Так само право Русі-України забороняло свавілля і самосуд, хоча його окремі елементи зустрічаються у положеннях ст. 40 Просторової Правди: *«Якщо кого-небудь вб'ють (за крадіжкою), в домі чи (взагалі) під час якої-небудь крадіжки, то хай вб'ють (його) як собаку; якщо дотримують до світанку, то вести (його) на княжий двір; якщо ж вб'ють його і люди бачили (його) уже зв'язаним, то сплачувати за те 12 гривень»* [222, с. 40]. Із наведеної норми випливає, що скарати злодія на смерть можна було лише за певних умов: якщо його буде затримано на місці скоєння кримінального правопорушення за темної пори доби і буде відсутня можливість його затримати. За словами О. П. Івановської «Руська Правда» кодифікувала давній звичай покарання самосудом «на гарячому» – в момент скоєння злочину, а осквернити руки вбивством людини, хай навіть і злочинця, при денному світлі вважалося образою Сварога та духів померлих предків» [94, с. 96].

У світлі окресленої проблеми варто звернути і на твердження окремих дослідників, які вказують, що «у церковному суді можна спостерігати застосування інквізиційного, розшукового процесу з активною роллю суду, із застосуванням тортур, з таємним і письмовим судочинством» [79, с. 127]. Ми не поділяємо таких поглядів.

На наше переконання, заслуговують уваги аргументи, наведені Ю. В. Гоцуляком та О. В. Мартинюком. Досліджуючи становлення права на судовий захист на українських теренах за доби раннього Середньовіччя, учені звертають увагу на такі аспекти. По-перше, базовими нормативними актами для здійснення власне церковного судочинства були насамперед положення Церковних Статутів князів Володимира (кінець X – початок XI ст.) та Ярослава Мудрого (від середини XI ст.). Покарання, що накладалися церквою (церковними судами) відповідали засадам звичаєвого права і світського законодавства, були доволі м'якими. У системі власне церковних покарань з'являються такі, як покута (спокутування гріха, єпитимія) та примусовий постриг у ченці – за об'єктивних причин невідомі раніше нашому праву. По-друге, на теренах середньовічної України не застосовувався інквізиційний слідчий процес. Християнство як нова релігія мала

пройти шлях утвердження у свідомості народу. Язичницькі традиції праукраїнців позначилися і на самому християнстві. По-третє, за словами дослідників, «високий духовний рівень українського народу сприяв тому, що у його середовищі протягом усієї історії утверджувалися поняття добра, справедливості, свободи, гуманності, демократизму та гідності. Ці принципи сформувалися ще задовго до прийняття християнства і відображалися у нормах звичаєвого права, а з прийняттям християнства стали основою правової системи» [59, с. 49-50].

За доби пізнього середньовіччя суди православної церкви призначували покарання на основі існуючих канонічних норм, розроблених ще за часів Русі-України. Так, із XV ст. на українських теренах набув поширення «Свиток Ярослава» – пізня редакція Церковного Статуту князя Ярослава Мудрого. Уперше вона згадується у грамоті 1443 р. власне як загальноприйнятий кодекс церковного (канонічного) права [103, с. 190]. Питання щодо застосування смертної кари як виду кримінального покарання відносилося до компетенції світських судів, навіть якщо вони стосувалися питань церкви і релігії (наприклад, арт. 5 розд. XII Статуту 1566 р.; арт. 9 розд. XII Статуту 1588 р.) [236, с. 387; 237, с. 312].

Таким чином, норми княжого законодавства ґрунтувалися на гуманістичних ідеях українського звичаєвого права, формуючи гуманну лінію розвитку не лише інституту покарання та реалізації кримінальної відповідальності, але й вітчизняного кримінального права доби раннього середньовіччя в цілому.

За періоду, коли українські землі перебували у складі ВКЛ (Литовсько-Руської держави), а із 1569 р. – Речі Посполитої змінювалася мета та система кримінальних покарань, що власне і впливало на розширення принципів призначення покарання для осіб, що скоїли кримінальне правопорушення (злочин). Зауважимо, що у правових джерелах XV–XVI ст. вони переважно набували формального закріплення.

За вказаної доби внаслідок рецепції норм із польського та німецького права у системі вітчизняного кримінального права з'являються проста і кваліфікована смертна кара, тілесні покарання, позбавлення честі для шляхтича як нові види кримінального покарання. Л. В. Подорога вбачає, що такі види смертної кари, як четвертування, смерть під тортурами та утоплення зустрічаються насамперед у

німецькому (Саксонське Зерцало XIV ст., Кароліна XVI ст.) та польському середньовічному праві (була відома як вид кримінального покарання ще з XII ст.) [9, с. 23].

Вітчизняне кримінальне право не знало смертної кари як виду кримінального покарання фактично до середини XV ст., принаймні про неї не згадується на сторінках тогочасних нормативних актів. Уперше відомості про неї (насамперед, про просту смертну кару) зустрічаються у п. 3 Хартії короля Казимира 1457 р. [87, с. 5], згодом – у новелах Судебника Казимира, у текстах Статутних земських грамотах Київській (1507 р., 1529 р.) та Волинській (1501 р., 1509 р.) землям, а пізніше – у текстах усіх трьох редакцій ЛС. Якщо у достатутний період існувала лише така форма смертної кари, як повішання [9, с. 23], то із виданням першої редакції Статуту у 1529 р. з'являються дві наявні її форми – проста і кваліфікована. Так, різновидами простої смертної кари було утоплення, повішання чи відсікання голови, кваліфікованої – четвертування, спалення, колесування, смерть під тортурами та ін. Зауважимо, що смертна кара як вид кримінального покарання формально проіснувала в Україні аж до 22 лютого 2000 р., коли був ухвалений Закон, який відміняв смертну кару і натомість запровадив довічне ув'язнення [218]. Тілесні ж покарання переважно застосовувалися до простолюдинів і передбачали відсікання носа або вуха, відрубування руки, побиття батогами та ін.

Аналіз нормативних положень вищезгаданих правових джерел дає підстави стверджувати про існування двох суперечливих принципів призначення покарання: з одного боку – воно мало бути суворим і жорстким, а з іншого – застосовуватися із гуманізмом («із милосердям»).

Так, у новелах Судебника Казимира ми можемо зустріти формулювання на кшталт «стратити на шибениці» (ст. 1), «для злодія милість не потрібна» (ст. 12) [241] тощо, а у текстах Статуту – «покараний має бути без милосердя», «вчинити смертю суворою», «має втратити власне горло» та подібні, що може свідчити насамперед про суворість і жорсткість покарання. За висловом Я. Падоха «карне право цієї доби гострішає <...> стає більш безоглядним, прийнявши за основу принцип превентивності у формі відстрашення і пристосовуючи до неї всю карну політику під впливом щораз гострішого західного кримінального права» [196, с.

30]. На переконання Ю. В. Копик уже з другої половини XVI ст. уявлення законодавця щодо суворості кримінального закону стає невіддільним власне від поняття «закону», а відтак у новелах ЛС (передусім, другої та третьої редакції) та тогочасних судових рішеннях ми маємо змогу побачити «строгість права посполитого». Дослідниця влучно помічає таку мету тогочасного покарання, як залякування, а відтак «фізичні та моральні заходи покарання здійснювалися публічно, часто в місцях найбільшого скупчення народу (на ринках, ярмарках, торгах та ін.)» [128, с. 108-109].

Щодо застосування покарання «із милосердям», то такі формулювання у текстах нормативно-правих актів зустрічаються доволі часто. У окремих випадках вони зазначалися безпосередньо, в інших – впливали із суті правової норми. Наприклад:

- у ст. 14 Судебника Казимира йдеться: *«якщо крадіжка вчинена вперше, то за першу татьбу виною карати злодія: якщо вкраде менше полтини, домашні речі, домашніми речами платити; якщо ж більше полтини, то віддавати до суду»* [241, с. 58]. У наведеній нормі про смертну кару не йдеться, а рішення щодо подальшої долі крадія має ухвалюватися судом;

- у артикулах другої редакції Статуту: наприклад, арт. 12 *«Якби кілька осіб зі шляхти були звинувачені у вбивстві одного шляхтича»* розд. XI *«... ті помічники його, щодо яких теж скаржник присягнув, що вони брали участь у вбивстві, хоча згідно з християнськими законами повинні всі бути страчені, але ми, пом'якивши такий суворий закон, про таких уставуємо, що ті всі помічники його <... > мають сто кін грошей платити...»* [236, с. 377];

- у артикулах третьої редакції Статуту: *«... суд подібності всякі має уважно розглядати і у справах сумнівних має більше схилитися до звільнення, ніж до покарання»* (арт. 3, розд. XIV); *«правосуддя має вчинятися згідно зі Статутом»* (арт. 4 розд. XIV); *«...якби спіймано злодія відкритого, і на той час без поличного буде спійманий, тоді такого злодія тричі на один день можна катувати (змушувати визнати вину – примітка наша – О. Б.), тільки не калічити»* (арт. 18 розд. XIV) та ін. [237, с. 331, с. 333, с. 340-341].

Аналіз законодавчих норм дає можливість припустити, що законодавець, укладаючи Статут, допускав призначення більш м'якого покарання, ніж передбаченого законом. Зауважимо, що спеціальні новели, на кшталт сучасних (наприклад, ст. 69 КК України), у тексті Статуту були відсутні. Цю ситуацію можна пояснити недосконалістю тогочасної юридичної техніки. За словами Т. В. Димитрієвої «перелік обставин чітко не було викладено окремою статтею та також окремо не визначено жодних пом'якшуючих та обтяжуючих обставин. Їх вплив на покарання визначався порівнянням: «...зухвалість, сміливість і сила нападу свідчать, за поняттями епохи, на меншу аморальність і зіпсованість, чим дія таємна, підступна й боязка» [71, с. 123].

Одночасно із цим можемо виокремити обставини, що впливали або могли вплинути на пом'якшення покарання. Такими, на наш погляд, могли бути: ступінь суспільної небезпеки; форма вини (умисел і необережність); індивідуальні характеристики суб'єкта кримінального правопорушення (вік особи, ступінь осудності, відсутність рецидиву); обсяг заподіяної шкоди об'єкту кримінального правопорушення; наявність чи відсутність речових доказів; особливість факультативних ознак об'єктивної сторони кримінального правопорушення (час і місце, обставини вчинення); соціальне становище винного і потерпілого (обсяг відповідальності осіб шляхетного походження завжди відрізнялася від простолюдинів); види співучасті та ін.

Практичне застосування принципу гуманізму зустрічається у матеріалах тогочасної судової практики. Так, у книзі Володимирського гродського суду з'явився запис № 26 від 05 квітня 1625 р. «Щодо зізнання Возного про те, що він викликав до суду Геліяша Булгака з помічниками, які вчинили розбійний напад на маєток князів Козиків» [15, с. 404–406]. Про заборону скалічення підозрюваної особи у вчиненні кримінального правопорушення йдеться і у матеріалах громадських (копних) судів початку XVII ст. (справа про чародійство від 04 грудня 1629 р.) [276, с. 209].

Вітчизняні дослідники звертають увагу на невизначеність, як характерну ознаку системи покарань вказаної доби. Доволі часто правові норми містили вказівку на вид покарання, однак не визначали його міру. Це, власне, і надавало

можливість суддям, розглядаючи те чи інше провадження, встановлювати міру покарання, керуючись як нормою закону, так і власною правосвідомістю [105, с. 153].

Дослідниця історії українського звичаєвого права О. П. Івановська висловлює твердження, що громада, на яку державою покладалися контролюючі функції, мала право змінювати міру покарання. Відтак, запобігаючи надмірній жорстокості покарань і керуючись принципами звичаєвого права, громада «обстоювала інтереси мікросоціуму та його життєдіяльності. Беручи до уваги ступінь корисності конкретного індивіда, саме громада визначала доречність застосування суворого покарання. Ідеалом права для неї була не рівність, а об'єктивні обставини й особистісні характеристики сторін злочину. Основним недоліком закону, на переконання народу, була його абстрактна форма, імперсональність» [94, с. 98].

Ю. В. Гоцуляк та О. В. Мартинюк звертають увагу на факт того, що рішення, які ухвалювалися суддями у громадських (за княжої доби), а згодом – копних судах були виявом «здорового глузду тих, хто його ухвалював і реалізовував» [59, с. 49]. Відтак, беручи до уваги високий рівень розвитку правосвідомості та правової культури нашого народу за досліджуваної доби, варто наголосити, що ухвалені рішення ґрунтувалися на засадах гуманізму, відповідали нормам і духу звичаєвого права, чинного законодавства та загалом відповідали прояву народної волі. Вітчизняні історики права звертають увагу на те, що копні суди доволі часто застосовували умовні покарання [104, с. 174].

Отже, навіть за умов збільшення обсягу кримінальної репресії внаслідок укладення законодавцем Судебника Казимира у середині XV ст. і ЛС у XVI ст. гуманістичні ідеї продовжували еволюціонувати і превалювати насамперед у середовищі українського народу. Дослідники відзначають дієвість гуманістичних ідей, вказуючи, що «у нормах статутних обласних грамот великих князів литовських, Судебнику Казимира, ЛС 1529 р. жорстоких покарань було обмаль на противагу другій та третій редакцій Статуту» [210]. Дієвість принципу гуманізму прослідковується у відсутності смертної кари як виду кримінального покарання для осіб, що не досягли повноліття, а також наявність кримінального покарання для

шляхтича за умисне убивство простолюдина. Зміст гуманістичних ідей прямо чи опосередковано ставав визначальним у практичній реалізації призначення покарання та виконання судового вироку. Правосвідомість суддів ґрунтувалася на уявленнях про справедливість, добро, рівність і гуманізм. А відтак і покарання (передусім, проста і кваліфікована смертна кара), передбачені нормами Статуту, на практиці реалізовувалися у значно пом'якшеному вигляді.

По-четверте, превалювання у середовищі українського народу гуманістичних ідей вплинуло і на становлення у вітчизняному кримінальному праві інституту помилування. Наразі згідно ч. 1 ст. 87 КК України «помилування здійснюється Президентом України стосовно індивідуально визначеної особи» [133].

Інститут помилування був відомий українцям із давніх-давен і мав назву «випрошування від смертної кари». За твердженням науковців, за доби раннього Середньовіччя звичай «випрошування від смертної кари» не фіксується у нормах писаного права, однак набув поширення на теренах етнічних українських земель і є «свідченням того, що він виник у відповідних економічно-соціальних умовах і, основне, що він був узаконений судами» [60, с. 126].

Звичай дозволяв благати про помилування, однак вже після оголошення вироку. Таке прохання з боку жінки (або ж дівчини, або ж удови) задовольнялося громадою за умови негайного одруження із засудженим. Пов'язана жінкою хустка на голову чи шию злочинця свідчила про її згоду на шлюб [162, с. 151]. Зауважимо, що згода чоловіка на укладення такого шлюбу була також обов'язковою умовою для одруження.

Щодо давності становлення та розвитку цього звичаю дослідники українського звичаєвого права звертають увагу на такий факт. Після вбивства у 945 р. київського князя Ігоря древляни чітко усвідомлювали, що княгиня Ольга, вдова загиблого, обов'язково помститься за його смерть. Задля запобігання помсти, вони запропонували Ользі взяти шлюб із їхнім князем Малом. Практики одруження жінки з кримінальним злочинцем, якого чекає кровна помста, зустрічаються також і у народному епосі [94, с. 127]. За доби пізнього середньовіччя (XVI – перша половина XVII ст.) схожі випадки зустрічаються доволі часто, про що свідчать

актові джерела [152, с. 128-129]. Учені-правники звертають увагу, що цей звичай на теренах України проіснував аж до XVIII ст. [60, с. 127].

Законодавче оформлення помилування як кримінально-правового інституту відноситься до XV – XVI ст. ст. Це право у обмеженому вигляді могли реалізовувати великий князь («Господар»), окремі органи державної влади («вряди»), суди та власне потерпілі від кримінального правопорушення (злочину). Великий князь («з ласки господарської») мав право помилувати осіб, що вчинили кримінальні правопорушення проти держави або ж військові кримінальні правопорушення; суд міг помилувати осіб, які вчинили кримінальні правопорушення проти правосуддя (наприклад, арт. 12 розд. I Статуту 1588 р.) [237, с. 54-55].

Потерпіла особа від кримінального правопорушення могла особисто реалізувати право на помилування, однак відмінивши лише ті покарання, що за характером не відносилися до публічних. Це відбувалося шляхом укладення мирової угоди («єднального листа») за участі суду і до оголошення від імені офіційної влади вироку (арт. 25 *«Хто б кого після суду або після єднання до суду позвав»*, арт. 54 *«Як сторони в суді за позовами поводитися мають, а суд би їм з голови нічого не судив»*, арт. 92 *«Про ктвалтівне вибиття із спокійного держання»* розд. IV Статуту 1588 р.) [237, с. 135; 161-162; 183-185]. Так само злочинця-гвалтівника могла врятувати від шибениці згвалтована дівчина, якщо публічно оголошувала про свій намір взяти з ним шлюб. Згідно арт. 12 розд. XI Статуту 1588 р. за настання таких умов гвалтівник звільнявся від покарання [237, с. 274].

Ю. В. Копик зауважує, що на відміну від кримінального права інших середньовічних держав, де відбувався інтенсивний процес обмеження особистої волі потерпілого, в українських землях Великого князівства Литовського його воля мала значення, іноді вирішальне, при призначенні покарання для злочинця. Власне процес примирення мав відбуватися за безпосередньої участі свідків, які зобов'язувалися підписати т. зв. «єднальний лист». Якщо ж санкція за вчинене кримінальне правопорушення (злочин) передбачала смертну кару, то винна особа самотійно зобов'язана була з'явитися до суду («перед врядом стати») і заявити про

примирення. Подеколи примирення не відміняло кримінальної відповідальності, однак пом'якшувало покарання [128, с. 135].

У світлі окресленої проблеми варто, на наш погляд, також звернути увагу на інші обставини, що звільняли особу від кримінальної відповідальності. Такими підставами були давність звернення до суду та давність виконання вироку. В першому випадку строк давності становив три роки, у окремих випадках – десять років (наприклад, арт. 32 *«Про строк давності на квалт або злодійський напад»* розд. XI Статуту 1566 р. [236, с. 384]; арт. 12 *«Про людину отчизну»* розд. XII Статуту 1588 р.) [237, с. 313]. Є. В. Шаломєєв та Л. В. Подорога звертають увагу на підстави, з настанням яких перебіг строку давності не починався [281, с. 135]. Такими підставами були: недосягнення повноліття, перебування на державній («господарській», земській) службі, перебування за межами держави, або ж наявність певної хвороби («пошесть морова») [210, с. 65]. У другому випадку давність виконання вироку становила десять років (арт. 91 *«Про замовчання давності земської про маєток нерухомий і про стягнення, судом призначені»* розд. IV Статуту 1588 р.) [237, с. 183]. Наявність відповідних норм у тогочасному законодавстві підтверджує факт превалювання гуманістичних ідей у середовищі українського суспільства за доби Середньовіччя.

По-п'яте, за досліджуваного періоду під особливою кримінально-правовою охороною перебували особисті та майнові права жінки, що свідчило про домінування у середовищі українського народу гуманістичних ідей.

У часи Русі-України за вбивство вільної жінки і чоловіка однаково сплачувався штраф (віра) у розмірі сорока гривень (ст. ст. 15, 17, 88 ПП) [222, с. 29, 34]. Окремі дослідники припускають, що життя дружин представників вищої князівської адміністрації (дружинників, тіунів, посадників та ін.) і бояр охоронялося подвійною вірою (вісімдесят гривень), а життя особисто залежних жінок (холопок, рабінь) «цінувалося» дорожче, ніж життя холопа (згідно ст. 16 ПП). Відтак це вказувало на «розвиток гуманістичних поглядів давньоукраїнського суспільства на роль жінки, у тому числі і рабині, у родині та суспільстві» [162, с. 171]. Так само право Русі-України (як світське, так і церковне) унормовувало міру покарання для злочинця за нанесення тілесних ушкоджень різного ступеня

тяжкості незалежно від статі потерпілого. Церква засуджувала побиття чоловіком дружини у виді шести років покути, дозволяючи дружині навіть розлучення. Норми звичаєвого права і княжого законодавства захищали права матері: «дітям волі не давати» [106, с. 19], стверджує українське прислів'я. Ст. 43 Статуту Ярослава Мудрого наголошувала на доволі серйозному покаранні для сина за побиття матері – постриг у ченці [234].

У період, коли українські землі перебували у складі ВКЛ та Речі Посполитої норми тогочасного права визнавали за жінкою перевагу у захисті її особи від кримінально-протиправних посягань. Так, згідно артикулів Статуту за вбивство жінки винний мав сплатити подвійну суму за правом т. зв. «подвійної винагороди» порівняно із аналогічним кримінальним правопорушенням (злочином) по відношенню до чоловіка тієї самої соціальної верстви (арт. 1 розд. XI Статуту 1529 р.; арт. 13 розд. XI Статуту 1566 р.; арт. 3, 6 розд. XIII Статуту 1588 р.) [235, с. 281; 236, с. 377-378; 237, с. 326].

Зауважимо, що у першій редакції Статуту йдеться, передусім, про сплату подвійної винагороди за убивство жінок-простолюдинок. О. В. Мартинюк, беручи до уваги висновки литовських дослідниць І. К. Лукшайте та І. М. Валіконіте, стверджує, що «законодавець, укладаючи Статут 1529 р., не згадував про подвійну винагороду за вбивство шляхтянки, ймовірно, через факт загальнозначущості та поширеності цієї норми. Звичаєве та писане право першочергово вказували на виняткову роль жінки як члена сім'ї, матері, а тому і посилено охороняли життя, здоров'я та честь жінки» [162, с. 164]. У нормах другої та третьої редакцій ЛС збільшується коло осіб жіночої статі різних соціальних станів та релігійних конфесій (насамперед, татарок-мусульманок), життя котрих охоронялося подвійним штрафом (арт. 6 розд. XII Статуту 1566 р. [236, с. 387-388]; арт. 10 розд. XII Статуту 1588 р. [237, с. 312-313]). Із загального кола жінок, стосовно яких діяло це правило, законодавець виключив повнолітніх неодружених жінок простого стану, а також жінок-шинкарок навіть шляхетського походження (арт. 3 розд. XI Статуту 1529 р. [235, с. 281]; арт. 1 розд. XII Статуту 1566 р. . [236, с. 386]; арт. 3 і 6 розд. XII Статуту 1588 р. [237, с. 309, 310]). Щодо перших, ймовірно, законодавець передбачав можливість їхнього одруження. Щодо інших О. В. Лабур

зазначає, що «окрема згадка про головщину шинкарки вірогідно пов'язана з тим, що в Україні було їх чимало» [147, с. 422], а вони передусім не могли вважатися добропорядними дружинами та матерями.

У світлі окресленої проблеми особливу увагу звертаємо на положення арт. 15 *«Якби хто вагітну жінку шляхтянку збив або конем потоптав і вбив»* розд. XI Статуту 1588 р.: *«якби хто, не будучи примушеним ніякою випадковістю <...> із зухвальства або сп'яніння свого, або умисно те вчинивши, жінку вагітну, шляхтянку, чи то й іншого стану, гарцюючи на коні, потоптав або чим-небудь збив і травмував так, що плід мертвий викинула, а сама живою залилася <...> має нав'язати за ту вину <...>, а якби обидва померли з його вини, то <...> смертю має бути покараний <...>, а головщина має бути виплачена згідно зі станом її»* [237, с. 276-277]. Отже, наприкінці XVI ст. з'являється спеціальна норма, яка захищає життя і здоров'я вагітних жінок.

Жінка мала пріоритет (порівняно із особами чоловічої статі) у захисті особистих прав у випадку нанесення їй тілесних ушкоджень різного ступеня тяжкості. Згідно артикулів ЛС поширеним різновидом кримінального покарання, що сплачувався на користь потерпілої за нанесення їй різного роду тілесних ушкоджень, була нав'язка. Під нею насамперед розумілась компенсація у визначеному грошовому еквіваленті на користь скривдженої особи за завдання їй фізичної та (або) моральної шкоди. Жінки мали право на отримання подвійного розміру нав'язки порівняно із чоловіками того ж соціального стану (наприклад, арт. 1, 5 розд. XI Статуту 1529 р.; арт. 13 розд. XI, арт. 1-3 розд. XII Статуту 1566 р.; арт. 3, 5-7 розд. XII Статуту 1588 р. та ін.) [235; 236; 237].

Зауважимо, що в умовах існування середньовічної держави, а відтак і станового поділу суспільства розмір нав'язки (сума грошового штрафу) залежав насамперед від соціального статусу жінки, потерпілої від кримінального правопорушення. У окремих випадках на виплату суми шляхетської нав'язки претендувати могли навіть жінки нехристиянського віросповідання – мусульманки та іудейки (арт. 7 і 10 розд. XII Статуту 1588 р.) [237, с. 311-313]. О. В. Мартинюк, досліджуючи нав'язку як інститут кримінального права середньовічного періоду, звертає увагу на «поступове розширення прав жінок, що не належали до осіб

шляхетського стану. Так, із виданням кожної нової редакції ЛС протягом XVI ст. збільшується коло жінок, які мали право на отримання нав'язки, а її розмір збільшується. Одночасно розмір шляхетської нав'язки залишався незмінним» [162, с. 177]. Цей факт, на наше переконання, свідчить насамперед про толерантність та гуманізм положень не лише Литовського Статуту, але й тогочасної правової системи у цілому.

За розглядуваного періоду законодавець не лише захищає особисті та майнові права осіб жіночої статі, але й з певною прихильністю ставиться до вагітної жінки-убивці. Так, згідно арт. 34 розд. XI Статуту 1588 р. [237, с. 289] жінка-злочинниця мала перебувати у в'язниці до пологів, а лише згодом мало розглядатися провадження щодо неї. За словами учених-правників «гуманне ставлення до вагітних жінок проявлялося у тому, що виконання суворого покарання відкладалося до народження дитини. <...> На відміну від західноєвропейського середньовічного релігійного догматизму та московського православ'я, у межах Литовсько-Руської держави та Речі Посполитої українське православ'я, зрощуючись з народними масами, проповідувало гуманістичні традиції християнства» [162, с. 177]. Кодифікація права на теренах ВКЛ ґрунтувалася на гуманістичних традиціях РП, що якнайбільш «яскраво відбилося на регулюванні правового становища жінки» [182, с. 176].

Таким чином, система писаного права ВКЛ не лише віддзеркалювала гуманістичні тенденції епохи європейського Відродження, але й була мабуть найпрогресивнішою у всій Європі. Водночас українське звичаєве право, залишаючись консервативним за змістом, завжди толерувало поважне ставлення до дівчини, матері, матері-удови. Це свідчило про високе правове становище жінки не лише у родині, але й у середньовічному суспільстві загалом.

По-шосте, складовою гуманістичної традиції загалом, і гуманізму як основоположного принципу права зокрема є інститут захисту честі та гідності людини. Він, як і будь-які інші правові інститути почав формуватися ще за додержавної доби у вигляді моральних настанов, а з розвитком державно-правових інституцій та прийняттям християнства набував ознак власне правового інституту. Пройшовши доволі тернистий шлях становлення і розвитку, право на честь та

гідність наразі є невідчужуваним абсолютним конституційним правом кожної людини.

О. Фаст звертає увагу, що честь і гідність людини як цілісні категорії «співвідносяться як об'єктивний та суб'єктивний аспект одного і того самого принципу: честь виступає суспільною оцінкою індивіда, а гідність – самооцінкою власних якостей, світогляду та поведінки». Відтак дослідник виокремлює такі складники вказаного правового інституту, як визнання цінності кожної людини як моральної особистості; особливе моральне ставлення людини до самої себе і ставлення до неї з боку суспільства, в якому визнається цінність особистості, усвідомлення індивідом свого суспільного значення й визнання цього значення з боку суспільства. Таким чином, передумовою виникнення інституту честі та гідності є визнання безумовної цінності особистості (індивіда) як самостійного суб'єкта права [257, с. 209].

Дослідники стверджують, що первісні уявлення про честь і гідність склалися ще за додержавного періоду, а сприйняття образу окремої людини відбувалося через призму сприйняття роду як цілісної одиниці. Відтак первісною формою захисту честі і гідності кожної одиниці суспільства було право кровної помсти, яке ще зустрічається на теренах Русі-України у IX – X ст. ст. Уявлення середньовічного суспільства про честь і гідність певним чином починають трансформуватися після прийняття християнства. Відтак поступово норми моралі стають підґрунтям правових норм. Ідеологія християнства починає звертати увагу на людину як особистість, як Створіння Боже, однак через призму канонів та правил християнської етики. Честь і гідність набувають значення не лише етичних, але й правових атрибутів, тому вони починають сприйматися суспільством і законодавцем як невід'ємні характеристики кожної особистості. Норми середньовічного права, враховуючи становий характер правової системи, по-різному захищали честь і гідність особи – за становою приналежністю, за гендерною ознакою, а також за віросповіданням.

За доби Русі-України набуває поширення законодавче закріплення юридичних норм щодо захисту честі й гідності особистості. Вони містилися у джерелах як світського права, так і церковного. РП знала кримінальні

правопорушення, об'єктом яких була честь людини, насамперед вільної. Так, кримінальна відповідальність наставала за заподіяння ударів палкою, батогом, жердиною, чашею, плоскою частиною меча або його піхвами; вибиття зуба або ж пошкодження чоловічої бороди чи вусів (наприклад, ст. 3, 4, 7, 8, 9 КП [221]; ст. ст. 23, 24, 25, 28, 67, 68 ПП [222]). Подібні діяння вважалися особливо образливими щодо потерпілого, а відтак законодавець їх деталізує [76, с. 328]. Санкції за подібні правопорушення були доволі суворими – штрафи від 1 до 12 гривень. А. В. Андрушко, проаналізувавши відповідні новели РП, дійшов висновку, що «злочини проти честі та гідності в Київській Русі вважалися більш небезпечними, аніж злочини проти здоров'я» [16, с. 59]. Схожі висновки робить також О. П. Івановська [94, с. 91].

Під особливим захистом у середньовічному суспільстві перебували честь і гідність жінок, навіть особисто залежних. Норми тогочасного права передбачали кримінальну відповідальність за образу честі жінки шляхом непристойної (у багатьох випадках – ганебної) дії або словом. Це стосувалося таких кримінальних правопорушень (злочинів), як: зґвалтування, розбещення, порушення цілісності одягу жінки, а також наклеп на жінку. Покарання за такі протиправні діяння у переважній більшості випадків накладалися церковною владою у виді грошового штрафу, церковної покути або постригу до чернечого стану (наприклад, ст. ст. 1-6, 8-9, 11-12, 14, 19, 30 Статуту Ярослава Мудрого) [234]. Дослідники звертають увагу, що норми церковного законодавства за часів Русі-України, захищаючи честь і гідність людини, уберегали також і суспільну мораль. До таких правопорушень відносили, передусім, перелюбство, двоєженство, образу дітьми своїх батьків, примушування дівчини до укладення шлюбу проти її волі, самовільне розлучення та інші [161, с. 32].

За литовсько-польської доби в українських землях тривалий час зберігали чинність норми українського звичаєвого права та законодавства княжого періоду. Однак прийняття ЛС у трьох редакціях протягом XVI ст. значно видозмінило сутність поняття «честь і гідність особи» та розширило механізм його захисту. У цей час формується соціальна концепція «станової честі», оскільки власне правова система набуває ознак станової. Формується і набуває завершеного вигляду

система права-привілею, а відтак це мало безпосередній вплив на середньовічне розуміння честі і гідності особистості, насамперед осіб шляхетського стану або походження. Зі становленням поняття «шляхетська честь» її образу законодавець відніс до категорії тяжких кримінальних правопорушень (злочинів). Н. П. Старченко з цього приводу слушно зауважує, що «для шляхтича честь уявлялася важливішою, ніж життя. Отримуючи за правом народження певну її квоту, він був зобов'язаний боронити її за найменших ознак урази для неї, а також примножувати – додаючи доброї слави собі та своєму роду» [233, с. 26].

Так, порівняно із періодом Правди, ЛС значно розширює коло кримінальних правопорушень, об'єктом яких була честь і гідність шляхтича (т. зв. «вільності шляхетські»). До них відносились: нанесення тілесних ушкоджень будь-яким предметом (палкою, кийком та ін.), висмикування волосся, нанесення ударів по обличчю рукою, посягання на особисту свободу та ін. (наприклад, арт. 27 розд. XI Статуту 1588 р.). Окрему увагу законодавець звертав на образу словом: знеславлення шляхтича перед монаршою особою, компрометація перед судом, зведення публічного наклепу та ін. (арт. 12 розд. III Статуту 1529 р. [235, с. 225-226]; арт. 18 розд. III Статуту 1566 р. [236, с. 285]; арт. 21-23 розд. III Статуту 1588 р. [237, с. 94-95]).

У контексті зазначеної проблеми варто зауважити, що честь і гідність людини простого стану захищали норми українського звичаєвого права та ЛС. Культ особистої свободи одиниці, який сформувався за часів Русі-України і проявлявся як у державному, так і в суспільному житті, у наступний період відтворював «високе почуття особистої гідності одиниці» [131, с. 27; 165, с. 66]. Зміна державних утворень не могла суттєво змінити світоглядні орієнтири суспільства. Соціальними цінностями українців продовжували залишатися ідеали свободи, рівності, справедливості, гідності особистості. Як слушно вказує Є. П. Шило «підходи до розуміння і пріоритетності принципів у кожному суспільстві можуть різнитися, оскільки це залежить від усталених моральних норм, звичаїв, стану життя, і саме головне це залежить від стану духовного та освітнього розвитку суспільства» [298, с. 378].

Як і за попередньої доби під особливою кримінально-правовою охороною перебували не лише особисті права, але й честь і гідність жінки, особливо шляхетського стану. Образа честі та гідності жінки відносилися до категорії особливо тяжких злочинів, а покаранням у переважній більшості випадків була смертна кара. До них відносили: зґвалтування (арт. 6 розд. VII Статуту 1529 р.; арт. 8 розд. XI Статуту 1566 р.; арт. 12 розд. XI Статуту 1588 р.), перелюбство та звідництво (арт. 30 і 31 розд. XIV Статуту 1588 р.), викрадення силоміць дівчини, жінки або вдови без їх згоди та згоди батьків (опікунів) з метою одруження (арт. 9 розд. XI Статуту 1566 р.; арт. 13 розд. XI Статуту 1588 р.), незаконне ув'язнення шляхтянки, найм представниками ісламського чи іудейського віросповідання до своїх дітей у годувальниці християнки (арт. 5 розд. XII Статуту 1566 р.; арт. 9 розд. XII Статуту 1588 р.), порушення цілісності одягу жінки, образа словом жінки (арт. 23 розд. III Статуту 1566 р.) та ін. Щодо насильницького викрадення дівчини задля одруження із нею О. В. Лабур зауважує, що «українське звичаєве право також знало викрадення жінок, але воно не характеризувало його як злочин проти честі та свободи» [147, с. 422]. Учена стверджує, що подібні діяння були доволі поширеним явищем за окресленої доби, а такий звичай (традиція) існував ще з часів Русі-України. Відтак соціальна практика повсякчас не враховувала зміст законодавчої норми.

Зауважимо, що взаємоповага була нормою життя тогочасного суспільства, а образа словом особи навіть нешляхетського походження передбачала сплату грошового штрафу [103, с. 197]. Подібні оцінки підтверджують і матеріали судової практики. Так, наприклад, у 1566 р. справу про зґвалтування селянки Оришки розглядав гродський суд у м. Луцьк і виніс покарання для гвалтівника (урядника Федора Кочановського) – смертна кара («горлом карати») із виплатою грошової компенсації («нав'язки згідно Статуту») на користь постраждалої та її матері (Мотруни) [270].

Висновки до Розділу 2

Аналіз процесу формування загальноправових принципів у середньовічній Україні впродовж IX – першої половини XVII ст. дає підстави зробити такі висновки.

1. Справедливість є провідною ідеєю права, його обов'язковим елементом. Зміст формальної справедливості криється у самому понятті «право», відтак категорії «право», «правда» та «справедливість» на всіх етапах розвитку людської цивілізації розглядаються у діалектичній єдності. Аналіз дефініції «українське право» дає підстави стверджувати, що поняття справедливості є ключовою категорією у її формулюванні, оскільки українському народу протягом його багатовікової історії притаманне розуміння права як категорії справедливості у поєднанні з ідеями правди, добра, людяності (гуманізму), рівності.

Справедливість як юридична категорія набуває атрибуту принципу шляхом втілення у правовій нормі, а її зміст набуває змін як у часі, так і в просторі. Витоки формування принципу справедливості як складової української правової традиції відноситься до IX ст. – часу формування давньоукраїнської держави Русі-України. Сутність принципу справедливості у середньовічній Україні була детерміновані формами (джерелами) права – правовим звичаєм (джерелом природної справедливості), нормативно-правовим договором (включаючи міжнародні договори) і нормативно-правовим актом (законом).

За об'єктивних причин розвитку середньовічної держави формального закріплення принципу справедливості не було, однак термінологічно він згадується на сторінках історико-правових джерел у формі правових ідей тогочасної правосвідомості. Вперше термін «справедливість» як правова категорія зустрічається у положеннях Судебника Казимира, а протягом другої половини XV ст. він набуває характеру уніфікованого правового поняття, особливо у галузі правосуддя. Про справедливість, як певним чином сформований принцип права йдеться у тексті Бельського привілею 1564 р. та третій редакції ЛС 1588 р. Водночас багатовекторність у розвитку права підтверджує тезу про те, що змістовне наповнення принципу справедливості в умовах розвитку інститутів середньовічної держави не завжди мало прогресивний характер.

2. Ідея свободи впливала із ментальних особливостей українського народу, у світогляді якого відображалися ставлення людини до навколишньої дійсності, формувалися переконання, ідеали, принципи буття та ціннісні орієнтації. За додержавного періоду ідея свободи стала однією із визначальних при формуванні інститутів родової та воєнної демократії, які згодом трансформувалися у інститути феодальної демократії (віча, громадських та копних судів). Норми українського звичаєвого права, маючи за основу природно-правові ідеї та цінності, протягом середньовічного періоду визначали обсяг свободи як для громади загалом, так і кожного члена суспільства зокрема.

Змістовне наповнення та нормативне закріплення ідеї свободи впродовж IX – першої половини XIV ст. ст. полягало у наступному: по-перше, статус свободи впливав на поділ населення та визначав ступінь правоздатності; по-друге, правові норми регламентували особисті, майнові та процесуальні права і свободи фізичних осіб усіх суспільних верств (включаючи іноземців), однак їх обсяг доволі часто залежав від соціального статусу; по-третє, відсутність прямого чи непрямого обмеження прав або встановлення привілеїв за ознаками релігійних переконань та за ознаками статі; по-четверте, відсутність у системі вітчизняного права видів кримінальних покарань, пов'язаних з обмеженням чи позбавленням особистої свободи.

Протягом другої половини XIV – першої половини XVII ст. розвиток ідеї свободи на українських теренах відбувався у різних правових системах – системах ВКЛ та Речі Посполитої, магдебурзького права та козацького звичаєвого права.

Предметна сутність та нормативна регламентація ідеї свободи як принципу права у правовій системі ВКЛ та Речі Посполитої характеризувалося такими ознаками: по-перше, у законодавчих актах ВКЛ термін «свобода» набуває змістовного наповнення; по-друге, статус свободи продовжував визначати обсяг правосуб'єктності особи залежно від її соціального становища: розширення обсягу суб'єктивної свободи для привілейованих станів суспільства невпинно призводило до її обмеження або втрати іншими суспільними верствами; по-третє, відсутність обмежень особистої свободи за статевою та релігійною ознаками; по-четверте, розвиток ідеї свободи вплинув на генезу окремих понять та інститутів

кримінального права (щодо суб'єкта кримінального правопорушення (злочину), щодо появи тюремного ув'язнення як виду кримінального покарання, а також виокремлення злочинів проти волі (свободи) людини залежно від родового та безпосереднього об'єкта кримінального правопорушення). Водночас норми ЛС не лише захищали особисті та майнові права вільної людини, але й гарантували мінімальний обсяг свободи для кожної одиниці тогочасного суспільства

Ідеї свободи шляхом визнання міської громади колективним суб'єктом правовідносин реалізовувалися у системі міського (магдебурзького) права, яка стала частиною національної правової традиції. Концепт свободи разом з ідеями рівності, справедливості та демократизму стали стрижневими імперативами козацького права, що почало формуватися наприкінці XV – у XVI ст. ст. і згодом стане нормативним підґрунтям національного права за доби України-Гетьманщини.

3. Ідеї, що наразі складають основу юридичного принципу рівності з поєднанням вимог формальної та фактичної рівності, почали формуватися на українських теренах за середньовічної доби. Правовим атрибутом становлення та розвитку ідеї рівності перед законом стало правило, що покарання має бути пропорційним винності особи незалежно від її правового та соціального становища і виражалось юридичною формулою: «за вчинення злочину відповідати мають усі вільні». Вперше на законодавчому рівні ідея рівності усіх перед законом була закріплена нормами Судебника Казимира, а впродовж XVI ст. ця домінанта набувала значення принципу із формальним закріпленням новелами ЛС. Проголошення цього принципу в умовах існування середньовічної держави мало прогресивне значення, однак станово-ієрархічна суспільна організація, що склалася у XV – XVI ст. ст. робила його зміст переважно декларативним.

За доби Русі-України ідея рівності перед судом реалізовувалася шляхом застосування норм процесуального права під час здійснення судочинства: процес мав змагальний характер, характеризувався демократичністю, а сторони володіли процесуальною рівністю. Вперше на законодавчому рівні ця ідея закріплювалася новелами ЛС, однак де-факто обсяг прав кожної сторони процесу визначався її соціальним та майновим становищем. Водночас ідея рівності перед судом

якнайповніше реалізовувалася у діяльності копних судів: вироблені цим правовим інститутом правила поведінки (копне право) не лише забезпечували доступ до правосуддя широким верствам населення незалежно від суспільного стану протягом усього середньовічного періоду, але й культивували загальнолюдські цінності, особливе місце серед яких посідала ідея рівності усіх перед законом і перед судом.

Впродовж означеного періоду українському середньовічному праву, що було частиною європейського правового простору, була притаманна тенденція до рівноправності чоловіків і жінок, яка набула поширення не лише у приватно-правовій, але й у публічно-правовій сферах. Якнайповніше ідеї рівності на українських просторах наприкінці XV – першій половині XVII ст. реалізовувалися на теренах Запорізької Січі, де вони набували майже абсолютних ознак і ставали першоосновою формування загальноправового принципу рівності. Його формою було козацьке звичаєве право – система усних принципів і норм, які регулювали суспільні відносини у козацькому середовищі (від правил ведення воєнних дій до повсякденної організації життєдіяльності козацької громади) та ґрунтувалися на загальнолюдських, християнських і національно-культурних ідеалах українського народу щодо свободи, рівності та справедливості.

4. Становлення гуманістичних ідей сягає сивої давнини і пов'язане із високими моральними стандартами, притаманними українському народу, які складуть основу норм українського звичаєвого права з їх надпотужним антропоцентричним та гуманістичним виміром. Поширення християнської ідеології за означеної доби поглибило розуміння уявлень українського етносу щодо людяності, співчуття, любові до ближнього, доброчинності, що позитивно вплинуло на реалізацію гуманістичних ідей у середньовічному українському праві.

За досліджуваного періоду гуманістичні ідеї якнайповніше реалізовувалися у галузі кримінального права, а їх зміст полягав у наступному: по-перше, вони мали безпосередній вплив на становлення та розвиток інститутів індивідуальної (персональної) кримінальної відповідальності, віку фізичної особи, з якого настає кримінальна відповідальність та неосудності фізичної особи; по-друге, мали визначальний вплив на генезис принципів призначення покарання і реалізації

кримінальної відповідальності; по-третє, позначилися на формуванні інституту обставин, що пом'якшують покарання; по-четверте, визначили вектор розвитку інститутів помилування («випрошування від смертної кари») та звільнення від кримінальної відповідальності через давність звернення до суду та давність виконання вироку. Ідеї гуманізму за середньовічної доби справили неабиякий вплив на формування інституту захисту честі і гідності людини, особливо жінки. Українське звичаєве право, залишаючись консервативним за змістом, протягом означеного періоду толерувало поважне ставлення до дівчини, матері, матері-удови.

РОЗДІЛ 3. ГЕНЕЗА ГАЛУЗЕВИХ ПРИНЦИПІВ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО ПРАВА В УКРАЇНІ ТА ЇХ ВПЛИВ НА ФОРМУВАННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ ПРАВОВОЇ ТРАДИЦІЇ

3. 1. Виникнення та розвиток принципів цивільного права

Загальні принципи права конкретизуються і знаходять відображення у галузевих принципах права – принципах, які за визначенням О. О. Уварової «притаманні певній галузі права, визначають її характер та напрями подальшого розвитку». Дослідниця зауважує, що специфікою галузевих принципів права є їх дія у межах однієї галузі права: «вони утворюються на основі загальних принципів права, розвивають і конкретизують їх зміст щодо суспільних відносин, які становлять предмет регулювання відповідної галузі права» [251, с. 42].

За досліджуваного періоду розвитку українського права галузі права у сучасному розумінні ще не сформувалися у виді самостійної сукупності норм права, які регулюють сферу однорідних суспільних відносин (за предметом правового регулювання) та не розмежовувалися за сукупністю способів і прийомів, за допомогою яких упорядковуються суспільні відносини означеного виду (за методом правового регулювання). Водночас процес становлення та розвитку правових інститутів, які у майбутньому сформують цілісні галузі права (насамперед, цивільного, кримінального, процесуального) відноситься власне до середньовічної доби. Відтак це підтверджує тезу про еволюційний шлях розвитку вітчизняного права.

Однією з найдавніших галузей національного права є галузь цивільного права, що регулює майнові та особисті немайнові відносини на засадах юридичної рівності та диспозитивності відносини власності, товарно-грошові відносини, підстави набуття і порядок реалізації та захисту цивільних прав і обов'язків фізичними та юридичними особами, з метою задоволення матеріальних та духовних потреб громадян. Сучасне цивільне законодавство (у ст. 3 ЦК України) закріплює загальні засади (принципи) цивільного законодавства: 1) неприпустимість свавільного втручання у сферу особистого життя фізичної особи; 2) неприпустимість позбавлення права власності, окрім випадків, передбачених

виключно законом; 3) свободу договору; 4) свободу підприємницької діяльності, не забороненої законом; 5) судовий захист будь-якого цивільного права та інтересу у разі його порушення; 6) справедливість, добросовісність та розумність [271].

Становлення і розвиток окремих із наведених вище принципів відноситься до періоду Середньовіччя. Зауважимо, що у межах галузі цивільного права за означеного періоду формувалися й окремі підгалузі – право власності, зобов’язальне право, спадкове право та шлюбно-сімейне право. Щодо останньої підгалузі, то норми шлюбно-сімейного права тривалий час були органічною частиною цивільного права і лише з плином часу сформують самостійну галузь – галузь сімейного права. Відтак за доцільне вбачаємо у межах вказаного підрозділу поряд із дослідженням еволюції загальних засад цивільного права (насамперед, принципів неприпустимості позбавлення права власності, окрім випадків, передбачених законом; свободи договору; свободи підприємницької діяльності, яка не заборонена законом) окремо зупинитися і на характеристиці принципів спадкового та шлюбно-сімейного права. Щодо генезису принципу судового захисту цивільного права та інтересу протягом IX – першої половини XVII ст., зауважимо, що власнику майна гарантувався судовий захист, а тому він мав право вимагати повернення втраченої речі у будь-який час.

Із прадавніх часів об’єктами майнових відносин були земля, будинок, речі, худоба, коштовності, гроші та ін., які традиційно вважаються предметом цивільно-правового регулювання, насамперед відносин власності та зобов’язально-договірних відносин. Зауважимо, що протягом розглядуваної доби аж до прийняття першої редакції Литовського Статуту норми цивільного права були розпорошені по різних писаних джерелах.

Наразі неприпустимість позбавлення права власності, крім випадків, передбачених законом є одним із конститутивних принципів сучасного цивільного права. Досліджуючи генезу принципів права, А. М. Колодій вказує на економічні фактори їх формування, зосереджуючи увагу на принципі приватної власності: «він поступово стає найважливішою ідеєю права; власність оголошується природним правом людини, джерелом його волі й рівності з іншими людьми. При цьому

органічний зв'язок між юридичною формою і власністю простежується протягом усієї історії їх існування» [123, с. 635].

Спеціального терміну, який би позначав право власності, у РП ми не знаходимо, однак право володіння вже відмежовувалося від права користування чи права розпорядження; речі поділялися на рухомі та нерухомі, із XI ст. виокремлюється інститут права власності на землю. У статтях ПП йдеться про князівське, боярське, монастирське, громадське, а також особисте землеволодіння. Відтак суб'єктами права власності були князь, князівські та земські бояри, дружинники, духовенство, селяни (смерди), купці, ремісники, закупи, а також територіальна громада у цілому. Щодо останньої, то її право власності на землю ґрунтувалося на природному праві [107, с. 52]. Доволі суворі покарання законодавець передбачив для злочинців за скоєння злочинів проти власності, об'єктами яких могли бути земля, дім, худоба, реманент, збіжжя, одяг, прикраси, зброя і т. п.

За періоду, коли українські землі перебували у складі ВКЛ та Речі Посполитої юридично оформилися відносини власності та зобов'язально-договірні відносини, а відтак і набував розвитку принцип неприпустимості позбавлення права власності. Він формально не закріплювався, але впливав із змісту тогочасних правових норм (насамперед, положень ЛС). В умовах існування середньовічної держави цей принцип мав визначальне значення щодо реалізації права власності на землю передусім феодалами (князями, боярами, магнатами та шляхтою). Зростання чисельної кількості феодалів протягом другої половини XIV – першої половини XVII ст. супроводжувалося утвердженням різних форм умовного землеволодіння, яке надавалося за несення військової служби на користь Великого князя, а відтак і регламентувалося певним колом зобов'язань. Поряд з умовним землеволодінням існувало і т. зв. вотчинне землеволодіння – привілейоване спадкове землеволодіння «замкнутого кола старої знаті» [105, с. 98-99]. Принцип неприпустимості позбавлення права власності, крім випадків, встановлених законом закріплювався як нормами українського звичаєвого права, так і законодавчими нормами – положеннями статутних земських грамот та привілеїв (у частині гарантування прав як окремих осіб, станів чи суспільних верств, так і прав цілих міст), Судебника

Казимира, Литовського Статуту у редакціях 1529 р., 1566 р., 1588 р. Так, наприклад, шляхті гарантувалося право на володіння землею, яку не можна було відібрати «без вини» задля захисту публічних інтересів. Де-факто шляхетська власність, насамперед земельна, вважалася недоторканною. Таким чином, правові гарантії щодо права власності, насамперед права власності на землю становили основу політичного існування середньовічної держави, що сприяло становленню та розвитку означеного принципу цивільного права.

За часів Русі-України, за визначенням О. О. Шевченка, «існування права приватної власності сприяло високому рівню розвитку зобов'язального права» [106, с. 20]. Норми РП містили положення про зобов'язання, що виникали із договорів купівлі-продажу, зберігання, застави, майнового та особистого найму, застави, позики, кредиту та ін. Дослідники звертають увагу, що право за означеного періоду було досить розвиненим, самобутнім і прогресивним порівняно із середньовічним західноєвропейським правом [107, с. 51]. Відтак це сприяло формуванню окремих елементів принципу свободи договору, хоча і у обмеженому вигляді. Наразі його зміст означає, що сторони мають вільну можливість укладати договори, встановлювати їх умови, визначати свої права та обов'язки у межах, визначених законом.

За об'єктивних умов існування середньовічної держави, поділу населення за становою ознакою зобов'язальне право ще не могло сформуватися як система цивільно-правових норм, які на принципах юридичної рівності регулюють майнові відносини у галузі товарообігу, а також майнові відносини по відшкодуванню заподіяної шкоди за участю громадян. У цьому зв'язку слушним видається твердження В. М. Єрмолаєва, що аналіз норм РП свідчить: майнові та особисті немайнові відносини засновувалися на *юридичній нерівності* (курсив наш – О. Б.) та майновій самотійності особисто вільних людей [76, с. 336].

Подібна тенденція спостерігалася протягом усього періоду Середньовіччя. Обсяг суб'єктивної свободи щодо укладення цивільно-правового договору обумовлювався: по-перше, колом суб'єктів права власності, ступенем їх правосуб'єктності; по-друге, об'єктами права власності.

Так, особисто вільні люди (особливо – представники вищих суспільних

прошарків) могли укласти будь-які цивільно-правові договори на основі вільного волевияву на узгоджених сторонами умовах. Сторони могли за власною згодою припиняти або змінювати чинність укладеного ними договору, не порушуючи при цьому права третіх осіб. Суб'єктивна свобода поширювалася на вибір сторонами форми договору (усна або письмова), його змісту, способів забезпечення договірних зобов'язань, а також визначення його умов (ціна, строк, умови виконання тощо). Принцип свободи укладення цивільно-правового договору не повинен був порушувати усталені звичаєві правила, або ж порушувати існуючу законодавчу норму.

Обсяг власне суб'єктивної свободи в укладенні цивільно-правового договору залежав від об'єкту договору. Це насамперед стосувалося договорів, об'єктом яких була земельна власність, оскільки правовий режим земельних володінь протягом другої половини XIV – першої половини XVII ст. був різноманітним. Шляхетські привілеї 1413 р. і 1457 р. дозволяли власникам нерухомого майна розпоряджатися ним на власний розсуд, однак із прийняттям першої редакції Статуту 1529 р. з'являються певні обмеження. Так, тогочасне феодальне право встановлювали певні обмеження щодо родових володінь («отчина»), вислужених або наданих у користування («держання») на певний час («до волі панської», «до живота»). Щодо придбаної земельної власності шляхом укладення купівлі-продажу право розпорядження не обмежувалося. Остаточні будь-які обмеження щодо шляхетської земельної власності були скасовані нормами третьої редакції ЛС у 1588 р. Представники непривілейованих суспільних верств могли реалізовувати суб'єктивну свободу при укладенні цивільно-правових договорів на своєму рівні за власних можливостей. Про це свідчать і матеріали судової практики XVI ст. [18, с. 280-281; 19, с. 51-54; 250, с. 95-96; 269].

Високий рівень розвитку товарно-грошових відносин в Русі-Україні позитивно впливав на підприємницьке середовище, а відтак сприяв формуванню основ принципу свободи підприємницької діяльності, яка не заборонена законом. Так, окремі категорії населення (насамперед купці, ремісники, лихварі та торговці) за розглядуваного періоду могли реалізовувати право на підприємницьку діяльність. Сучасні дослідники наголошують, що «купці належали до

привілейованих суспільних верств, організовувалися у корпорації, що спеціалізувалися на міжнародній торгівлі певними товарами переважно з Візантією та європейськими державами <...> У тогочасних великих давньоруських містах, передусім у Києві, Любечі, Володимирі-Волинському, Галичі та інших спеціально зводили торговельні двори через завелику кількість іноземних купців» [8, с. 226].

Зауважимо, що норми РП встановлювали відповідальність для підприємців у випадку неможливості виконання договірних зобов'язань. Це могло призвести до втрати підприємцем особистої свободи. Так, ст. ст. 54 і 55 ПП виокремлювали три різновиди банкрутства – без вини (форс-мажор), за наявності вини і т. зв. «злісне банкрутство». У першому випадку підприємець отримував відстрочку в сплаті боргу; у другому – його доля залежала від волі кредиторів, останні могли перетворити боржника у закупа або ж холопа; у третьому випадку залишки майна неспроможного боржника примусово продавалися на користь кредиторів, а сам він, як правило, перетворювався на холопа, втрачаючи «залишок» особистої свободи. З цього приводу В. В. Бонтлаб та А. А. Настюк припускають, що «князівське законодавство створювало умови, аби кредитору краще було б мати справу із закупом, аніж із холопом» [44, с. 26].

Із другої половини XIV ст. на українських теренах спостерігається певний економічний занепад, однак правила, що склалися за попередньої доби продовжували регулювати правовідносини як між торговцями, лихварями, ремісниками, так і поміж членами торговельних корпоративних гільдій (насамперед, купцями, банкірами, капітанами торговельних суден тощо). Привілеї економічного характеру, про які йшлося у текстах обласних земських грамот [181, с. 20], стосувалися насамперед дозволів на проведення ярмарків і торгів, а міські підприємці отримували право варити пиво і мед, торгувати заморськими товарами, відкривати шинки, лазні, кухні тощо. Учені-правники зауважують, що «купецьке середовище було з'єднане родинними і корпоративними зв'язками, основною формою такого об'єднання були гільдії, куди входили, як правило, купці з одного міста і з'єднані спільними професійними інтересами (спеціалізація на торгівлі однієї групи товарів). Вони мали власні статuti, забезпечували своїм членам монопольні умови в торгівлі, а також надавали за необхідності правовий захист»

[8, с. 233].

Розвитку підприємницької ініціативи за доби пізнього середньовіччя сприяло поширення на українських теренах норм магдебурзького права, а також протекціоністська політика держави. Наприкінці XV – на початку XVI ст. до підприємництва навіть долучалася шляхта, створюючи фільваркові господарства для виробництва товарного збіжжя. Цьому сприяв розвиток зовнішньої торгівлі, оскільки торгівля зерном дозволяла отримувати серйозні як на той час прибутки. Відтак усі наведені фактори сприяли формуванню та розвитку за середньовічного періоду основ принципу свободи підприємницької діяльності, яка не заборонена законом.

Спадкове право як підгалузь цивільного права, що регулює суспільні відносини, що виникають у зв'язку зі смертю фізичної особи (спадкодавця) та переходом її прав та обов'язків до інших осіб (спадкоємців) у порядку правонаступництва, побудована на певних засадах, а відтак містить систему власних принципів. Учені-правники наголошують, що «можливість визначити долю свого майна на випадок смерті є однією з найважливіших гарантій стабільності відносин власності» [146, с. 6]. Наразі принципи спадкового права не знайшли нормативного закріплення у нормах ЦК України (насамперед у шостій книзі «Спадкове право»), однак впливають з їх змісту та мають конститутивний характер.

На сьогодні серед учених-цивілістів немає одностайної думки щодо кола принципів спадкового права і за твердженням О. Є. Кухарева «окремі з них безмежно розширюють їх кількість, а деякі взагалі не визначають традиційних принципів» [145, с. 164].

Так, наприклад, деякі правники виокремлюють такі загальні засади, на яких здійснюється спадкування: свобода волевиявлення спадкодавця і спадкоємців (свобода спадкування); універсальність спадкового правонаступництва; послідовність (черговість) закликання до спадщини при спадкуванні за законом; рівність спадкових часток при спадкуванні (рівність спадкоємців) за законом; захист непрацездатних родичів і членів сім'ї заповідача; принцип сімейно-родинного характеру спадкування, а також принцип охорони спадщини від

протиправних посягань (охорони спадщини від будь-яких протиправних чи аморальних посягань) [230, с. 9-12].

На переконання Н. М. Оксанюк до категорії підгалузевих принципів спадкового права необхідно відносити «принципи свободи заповіту, свободи спадкування (свободи здійснення спадкових прав), універсальності спадкового правонаступництва та охорони спадщини від протиправних посягань, оскільки вони обумовлюють розвиток і функціонування усього спадкового права, визначають його специфіку як підгалузі цивільного права» [192, с. 154]. О. Є. Кухарєв зауважує, що до принципів спадкового права належать передусім: принцип універсального спадкового правонаступництва; принцип свободи заповіту та принцип соціальної справедливості. На його переконання «від принципів спадкового права слід відрізнити нормативні положення, які регулюють певний вид правовідносин у сфері спадкового права (наприклад, черговість закликання до спадкування спадкоємців за законом; рівність спадкових часток при спадкуванні за законом тощо), проте за своєю сутністю та функціональним призначенням не є принципами» [145, с. 166].

Усі вищенаведені принципи сучасного спадкового права мають власну історію становлення та розвитку, оскільки більшість із них почала формуватися на теренах сучасної України ще за доби Середньовіччя.

Одним із перших принципів, що почав з'являтися за доби раннього середньовіччя і визначав основи підгалузі був принцип універсального спадкового правонаступництва. Вчені-цивілісти вказують, що «правонаступництво, забезпечуючи стабільність майнового обороту після смерті власника майна, визначає динаміку, рух прав та обов'язків від спадкодавця до його спадкоємців, а відтак становить «серцевину» спадкування» [145, с. 165].

Зупинимось на характеристиці його змісту в історико-правовій площині.

По-перше, за доби Середньовіччя в Україні спадщина переходила від спадкодавців до спадкоємців безпосередньо і як єдине ціле. Відповідні положення ми знаходимо як у нормах звичаєвого права, так і у законодавчих актах – Договорах Русі з Візантією (IX – X ст.), РП (XI – XII ст.), статутних земських грамотах (XV – XVI ст.) та положеннях трьох редакцій ЛС (XVI ст.). На першопочатках розвитку

давньоукраїнського права і держави власність померлого переходила виключно до його родичів. О. П. Івановська вказує, що «тоді ж остаточно сформувалося звичаєве право спадку, який складався з дідизни (майна, нажитого дідом, успадкованого батьком), материзни (материнського віна), батьківської частини (майна, надбаного разом, сімейного)» [95, с. 71].

По-друге, спадщина (права та обов'язки) переходила до спадкоємців одномоментно з часу її відкриття та у тому нормативно визначеному складі, обсязі та вартісному обчисленні, які існували на момент відкриття спадщини. Відповідні підтвердження знаходимо, наприклад, у ст. 105 ПП щодо виконання спадкоємцями боргових зобов'язань померлого [222, с. 47]. У наступні століття це правило не лише зберігало чинність, але і закріплювалося як на законодавчому рівні, так і нормами звичаєвого права [160, с. 404]. Так, протягом XVI – першої половини XVII ст. спадкоємці як за заповітом, так і за законом мали сплачувати борги спадкодавця за умови отримання спадщини. Як вказує С. Г. Ковальова, хоч «ця норма не була закріплена у Статутах, але склалася у судовій практиці» [114, с. 5].

Серед визначальних принципів сучасного спадкового права особливе місце займає принцип свободи заповіту, який на переконання О. Є. Кухарєва «є основною, фундаментальною засадою спадкового права, що проявляється в усіх його інститутах». Дослідник наголошує, що принцип свободи заповіту «виходить за межі наданого особі права призначати спадкоємців і розділяти поміж ними спадщину, оскільки динаміка розвитку спадкового правовідношення визначається волевиявленням особи, вчиненим за життя в передбаченому законом порядку» [145, с. 165].

Вказаний принцип почав формуватися за доби раннього середньовіччя, оскільки першу згадку про існування власне інституту заповіту знаходимо у ст. 13 Договору Олега з греками від 911 р.: *«Хто помре із русичів, перебуваючи на службі у царя Грецького і не склавши заповіту («ряду», «договору» – примітка наша – О. Б.), а родичів у нього в Греції не буде, то майно має бути передане близьким родичам до Русі. Якщо ж він складе заповіт, то нехай той, кому (заповідач – примітка наша – О. Б.) написав (розпорядження – примітка наша – О. Б.) успадкувати майно, візьме заповітне і успадкує його»* [265, с. 6]. Аналізуючи

вказану норму, О. В. Мартинюк робить висновок, що вже на початку X ст. вітчизняне право «знало спадкування за заповітом, причому про заповіт йдеться як про письмовий акт, а державі заборонялося домагатися майна померлої особи. Закон вимагав передачі майна родичам померлого – дружині, синам або дочкам» [169, с. 175]. Згодом відповідні новели з'являться у ПП (наприклад, ст. 92) [222, с. 45].

У історико-правничій науці різняться погляди учених щодо обсягу свободи заповіту («ряду», «рукописання», «духівниці») за доби Русі-України. На переконання низки вітчизняних науковців (насамперед, М. Ф. Владимирського-Буданова [50, с. 472-473], М. С. Грушевського [67, с. 371], І. А. Шахрайчука [282, с. 11], О. І. Неліна [187, с. 18-19], С. Г. Ковальнової [114, с. 4] та ін.) свобода заповіту була обмеженою: спадкодавець зобов'язувався скласти заповіт виключно на користь найближчих родичів. Так, на думку І. А. Шахрайчука у розглядувану добу спадкування за заповітом не існувало де-факто, «тобто «ряд», про який мовиться у РП, насправді є лише розподілом майна поміж законними спадкоємцями» [282, с. 11]. На переконання С. Г. Ковальнової спадкування за заповітом за доби раннього середньовіччя «фактично дорівнювалось спадкуванню за законом, оскільки право дозволяло спадкодавцю передати майно виключно особам із кола спадкоємців за законом, розпорядження могли стосуватися лише розміру частки, яку отримувал кожен із синів» [114, с. 4].

Інша думка щодо свободи заповіту сформувалася у М. О. Максимейка [159, с. 18], В. С. Кульчицького та Б. Й. Тищика [143, с. 26]. Оскільки за доби Русі-України вже існувало поняття спадкування за заповітом (сформувався як правовий інститут), відтак і спадкодавець міг самостійно на власний розсуд вирішувати подальшу долю щодо свого майна. Власне М. О. Максимейко зауважував, що воля заповідача не була законодавчо обмеженою, тому вибір спадкоємців залежав виключно від його бажання: «як розподіляв він перед смертю своє майно, так по тому й бути» [159, с. 18].

Ми підтримуємо погляд першої групи дослідників, оскільки дійсно на ранніх етапах поступу давньоукраїнської державності принцип свободи заповіту набував дещо обмеженого вигляду порівняно із його сучасним розумінням. Однак, із

плином часу та еволюцією правових і державних інституцій, а особливо із прийняттям наприкінці X ст. християнства ситуація почала змінюватися у бік розширення суб'єктивної волі заповідача [36, с. 7].

Дослідники вказують, що справи щодо спадщини підлягали церковній компетенції і саме святенники могли виступати у ролі гаранта (поручителя) останньої волі померлого [162, с. 88]. Аргументом на користь такого твердження може бути юридична формула «нехай так і буде», яка зустрічається у РП (ст. 92 ПП): *«Якщо хто, помираючи, розділить своє майно дітям, то нехай так і буде; якщо ж (він) помре без заповіту, то (майно йде) всім дітям, а на помин душі самого (померлого) дати виділ»* [222, с. 45]. Зауважимо, що окремі дослідники називають подібну норму реципованою з візантійської Еклоги [275, с. 93], однак за змістом вона цілком відповідала нормам українського звичаєвого права.

Норми вітчизняного спадкового права княжої доби передбачали обмеження принципу свободи заповіту. Новели РП виключали можливість передачі майна чоловіка (батька) сторонній особі, яка не мала родинних зв'язків із померлим за наявності законних дітей та дружини. Це відповідало ознакам феодального спадкового права, оскільки майно чоловіка (батька) мало статус родового, а відтак і воля спадкодавця була дещо обмежена кровнородинними зв'язками. Так, М. С. Грушевський наголошував, що заповіт за досліджуваної доби не мав «своєї особливої сфери, оскільки коло спадкоємців було однаковим чи при заповіті, чи без нього. При цьому власник не так визначав спадкоємців, як тільки близьше розділяв своє майно між спадкоємцями, прийнятими звичаєм» [67, с. 371].

Разом із тим, давньоукраїнське спадкове право визнавало материзну – спадщину після матері. Так, на відміну від чоловіка (батька), майно жінки (дружини, матері-удови) не було родовим, а тому вона мала право вільно розпоряджатися ним. Згідно ст. 103 ПП мати мала право складати заповіт і самотійно визначати спадкоємця (спадкоємців): *«А до виділу матері дітям справи немає; кому ж (свій виділ) віддасть мати, той (його) і візьме; чи оддасть всім (своїм дітям), то всі (його) розділять (між собою); чи умре (мати) без заповітного розпорядження, то (її статки) взяти тому, у кого вона жила на дворі і хто її годував»* [222, с. 47].

Отже, за княжої доби (IX – середина XIV ст.) відбувалося становлення принципу свободи заповіту, однак у обмеженому вигляді: законодавець все ж надавав перевагу спадкуванню за законом. Водночас обсяг суб'єктивної волі жінки-заповідачки був більшим, ніж чоловіка-заповідача. Відтак ця тенденція позитивно впливала, з одного боку, на формування поваги до волі заповідача, обов'язковості її виконання; а з іншого – на правосвідомість законодавця і українського народу загалом [36, с. 8].

Основи принципу свободи заповіту, закладені нормами Руської Правди, продовжували існувати в Україні протягом наступних століть аж до прийняття трьох редакцій ЛС (арт. 17, розд. 1 Статуту 1529 р.; розділи VIII Статутів 1566 і 1588 рр.) [235, с. 213]. Вже на початку XVI ст. у текстах статутних земських грамот Київській землі від 1507 р. і 1529 р. знаходимо положення щодо розвитку принципу свободи заповіту: *«А хто покидає цей світ, у кого немає дітей, ні родичів, може залишити будь-кому свої статки: нам того не рушити»* [13, с. 33-36, с. 207-211]. Однак для вчинення заповіту щодо родових та вислужених земель на користь сторонніх осіб заповідач мав отримати згоду Великого князя [304, с. 167].

Дослідження новел Статуту дає підстави стверджувати про перевагу спадкування за заповітом перед спадкуванням за законом як батьківського (*«батьківщина»*), так і материнського (*«материзна»*) майна (наприклад, арт. 14, розд. V Статуту 1588 р.) [237, с. 203]. Відтак спостерігаємо розширення суб'єктивного волевияву заповідача при укладені заповіту.

Однак, враховуючи феодальний тип середньовічного права і держави, принцип свободи заповіту мав певні обмеження, і вони різнилися залежно від правового режиму майна (батьківське чи материнське; родове, вислужене чи набуте) та правового статусу окремих суспільних верств (наприклад, шляхта та простолюдини (*«посполиті»*)). Зупинимося на характеристиці цих обмежень або ж їх відсутності [36, с. 9].

По-перше, існували обмеження у спадкуванні батьківського майна (*«батьківщини»*), насамперед родових земель. Наприклад, арт. 14, 15 розд. V Статуту 1529 р. містили норму щодо свободи укладення заповіту (*«тестаменту»*) на користь будь-якої особи, однак із застереженням – це стосувалося об'єктів

рухомого майна та придбаної землі за договором купівлі-продажу [235, с. 239-240]. Щодо земель родових або вислужених («маєтки батьківські та материнські»), то перша редакція Статуту встановлювала певні обмеження: сторонні особи могли отримати від заповідача лише третину такого майна. Дві третини майна мали отримати «законні спадкоємці» – діти спадкодавця – сини та доньки (арт. 9 розд. III) [235, с. 225]. Згодом, із прийняттям наступних редакцій Литовського Статуту протягом другої половини XVI ст. погляди законодавця дещо видозмінюються у бік розширення обсягу свободи заповідача. Так, арт. 2 розд. VIII Статуту 1588 р. вказував, що власник купленого та вислуженого нерухомого майна (насамперед, землі) міг вільно ним розпоряджатися (у т. ч., укласти заповіт) за власним розсудом, а обмеження стосувалися виключно родових земель [237, с. 234-235].

По-друге, жінки мали право заповідати своє майно на користь будь-яких осіб – чи то фізичних (дітей, чоловіка, родичів, сторонніх осіб), чи юридичних (церкви). За словами О. В. Мартинюка у другій половині XVI ст. кількість записів нерухомого майна на користь церкви, вчинених жінками, значно збільшилася [162, с. 98] і це питання навіть увійшло до порядку денного Люблінського сейму 1554 р. [14; 51, с. 23-24]. Акти Литовської метрики XVI ст. свідчать і про вчинення testamentів дружинами на користь чоловіків [6, с. 102-106]. Отже, законодавчі положення підтверджувала і правозастовна практика.

По-третє, законодавець (арт. 5 розд. VIII Статуту 1566 р.; арт. 9 «*Кожний слуга путний і міщанин міст непривілейованих і теж людина проста, як тестамент чинити мають*» розд. VIII Статуту 1588 р.;) [236, с. 353; 237, с. 237] обмежив свободу заповіту для простолюдинів (наприклад, «путніх слуг» та городян, які мешкали у містах без магдебурзького права). Названі суспільні верстви за власним розсудом мали право розпорядження лише рухомим майном та третьою усіх нерухомостей. Такі обмеження відповідали принципам побудови феодально-ієрархічного суспільства, а відтак певні цивільні права (включаючи свободу заповіту) зазнавали обмежень щодо окремих осіб [72, с. 88].

По-четверте, законодавчі акти Литовсько-Руської держави та Речі Посполитої встановлювали перелік фізичних осіб, які не могли бути заповідачами власного майна. До них належали: челядь; неповнолітні; полонені; ченці; особи з

психічними розладами («люди божевільні»); позбавлені честі шляхтичі, а повнолітні сини, які не відокремилися від батьків (арт. 1 розд. VIII Статуту 1588 р.) [237, с. 234].

Варто наголосити, що за доби пізнього середньовіччя заповідач мав право у будь-який час змінити або скасувати вчинений ним заповіт, склавши новий (арт. 2 розд. VIII Статуту 1588 р.) [237, с. 234-235]. Відзначимо, що норма, відображена у третій редакції ЛС відповідає чинним положенням українського цивільного законодавства (ст. 1254 ЦК України) [271].

Наразі вчені-цивілісти серед принципів спадкового права виокремлюють принцип сімейно-родинного характеру спадкування, зміст якого становить правило врахування не лише дійсної, але і припустимої волі спадкодавця. Відтак за відсутності заповіту саме закон установлює коло спадкоємців і визначає порядок спадкування з урахуванням припустимої волі спадкодавця. Таким чином до спадкування закликаються найближчі до спадкодавця особи (або ж особа).

Витоки вказаного принципу на теренах сучасної України сягають доби раннього середньовіччя, оскільки ще за часів Русі-України саме законодавець визначав коло спадкоємців за законом залежно від ступеня родинного і сімейного споріднення. Відповідні положення знаходимо у нормах українського звичаєвого права, РП, Статутах князів Володимира і Ярослава Мудрого, а згодом – у нормах трьох редакцій ЛС. Як слушно зазначає С. Г. Ковальова «вихід майна з власності сім'ї за наявності живих спадкоємців був неможливий» [114, с. 5]. До кінця XVI ст. законодавчі норми закріплювали загальне правило: діти – законні спадкоємці майна своїх батьків. Як приклад, арт. 17 розд. III Статуту 1588 р. містив відповідні положення і мав назву: *«Після смерті батьків і матерів і інших кровних родичів і близьких, їхніх дітей і нащадків і близьких, і дідизни, спадку, вислуги і всілякого набуття не віддаляти, і про спадок на нас, Господаря, після бездітних»* [237, с. 92-93].

На наш погляд, принцип сімейно-родинного характеру спадкування має природне походження, а за умов існування середньовічної держави цілковито відповідав вимогам щодо ієрархічної (вертикальної) побудови суспільства. Власність безпосередньо визначала правовий статус особи в умовах існування

феодалного суспільства. Отож її втрата (наприклад, шляхом неотримання спадщини) незмінно призводила до «пониження» як соціального, так і правового статусу.

Із формуванням вищезгаданого принципу неодмінно пов'язувався і розвиток принципу черговості (послідовності) закликання до спадщини при спадкуванні за законом. За часів Русі-України нормативно визначених черг спадкоємців за законом не існувало (принаймні такі законодавчі положення не зустрічаються). Вперше спадкоємці за законом згадуються у Договорі Русі з Візантією 911 р. (насамперед, діти), а їх коло конкретизується згодом у ПП (ст. 90, 91, 95) [222, с. 45-46]. Так, спадкоємцями за законом могли бути діти (передусім, сини), у окремих випадках – доньки. Як зазначає С. Г. Ковальова, «українське право X – XII ст. регулювало відносини спадкування за законом за тими ж принципами, що і варварське право інших європейських народів» [114, с. 4].

Розширення кола спадкоємців за законом і поява «спадкових» черг відбувалося протягом XIII – початку XVI ст. Так, до першої черги відносили дітей (як синів, так і доньок) та удову померлого, а за їх відсутності – братів і сестер; наступну чергу становили племінники і племінниці померлого, а за їх відсутності – його двоюрідні брати і сестри. Дослідники історії середньовічного права наголошують, що розвиток інституту спадкування за законом, насамперед розширення кола спадкоємців і формування так званої «черговості» диктувалося «зростанням ролі військової служби, якою були зобов'язані всі землевласники Галицько-Волинської держави, а згодом Великого князівства Литовського на користь монарха як верховного сюзерена» [114, с. 5].

Кількісна черга спадкоємців за законом зберігалася протягом XVI – першої половини XVII ст. ЛС визнавав спадкоємцями за законом дітей, братів, сестер, батьків та інших родичів [186, с. 50; 155, с. 154-155], однак положення артикулів не були чіткими у з'ясуванні цього питання. Водночас із цим «множинність джерел спадкування за законом іноді спричиняла плутанину у черговості спадкування» [114, с. 6]. Про це свідчать актові джерела [156, с. 505].

За відсутності у спадкодавця законних спадкоємців (синів, доньок, їхніх нащадків і родичів) родове майно та набута власність переходили до близьких

родичів за чоловічою лінією. Відповідно жіноче майно, до якого входили «материзна» та власність, набута спадкодавицею за життя, повинно було перейти до тих спадкоємців, які вважалися найближчими родичами за жіночою лінією («...хто буде до материнського маєтку найближчий по материнській лінії тих померлих...») (арт. 17 розд. III Статуту 1588 р.) [237, с. 92-93].

У разі відсутності спадкоємців за законом і за заповітом, усунення їх від права на спадкування, або ж неприйняття ними спадщини, майно визнавалося відумерлим, а відтак переходило до держави («Господаря, великого князя і нащадків наших великих князів литовських, переходить і переходити буде»). Вперше на теренах ВКЛ така норма з'явилася у Статуті 1566 р. [103, с. 195]. На сьогодні це правило знайшло відображення у ст. 1277 ЦК України [271].

Середньовічне українське право не визнавало принципу рівності спадкових часток (рівність спадкоємців) при спадкуванні за законом у сучасному його розумінні. Це пояснювалося розрізненням успадкування батьківського і материнського майна законними спадкоємцями. Такий порядок склався ще з часів Русі та зберігався протягом усього середньовіччя.

Так, сини після смерті батька успадковували належне їм майно рівними частками. Донькам із батьківського майна виділялася четверта частина спадку у формі посагу (рівними частинами для усіх доньок, у т. ч. неодружених), тому посаг був одночасно як інститутом сімейного, так і спадкового права. Дослідивши актові джерела доби пізнього середньовіччя, Н. Мірза-Авакянц [177, с. 12] та Н. Старченко [232, с. 8-9] роблять висновок, що в українських землях ВКЛ та Речі Посполитої у окремих випадках спадкова частка доньок із батьківського майна перевищувала четверту частину, однак не могла бути меншою. Як приклад, актовий запис 1564 р. свідчить, що донька волинського шляхтича Петра Кірдей-Мильського отримала у власність родовий маєток батька [20, с. 73-76]. Ймовірно за відсутності синів найближчими спадкоємцями батьківського майна були доньки (донька).

Щодо успадкування материнського майна, то воно («материзна») ділилося рівними частками поміж усіма дітьми померлої незалежно від статі. Такий правовий режим застосовувався і щодо «віна» матері, яке могло входити до складу

материзни і щодо якого дотримувався принцип рівного розподілу між дітьми за умови відсутності інших розпоряджень з материнського боку. Так, у арт. 14 розд. V Статуту 1588 р. зазначалося: *«всяка маєтність материнська без розпорядження і заповіту слушного померлої, як майна нерухомого, так і рухомого, тобто грошей готівкових, золота, срібла, перлів, каміння дорогоцінного, шат і вбрання всякого, олова, міді, коней, возів, килимів, опон і інших всяких статків і домашнього посуду, також і внесення материного (віна – примітка наша – О. Б.), яке нікому не було б відписане, те все має йти в рівних частках між усіма дітьми, як синами, так і дочками (підкреслено нами – О. Б.)»* [237, с. 203].

Відзначимо, що норми українського звичаєвого права передбачали, що материнське майно, насамперед «віно» матері, має успадковуватися винятково доньками, а відтак переходити у спадщину виключно по жіночій лінії. У історико-правовій науці подібне твердження підтримують О. В. Лабур [148, с. 10], О. В. Мартинюк [162, с. 106], О. П. Івановська [95, с. 74], Н. Мірза-Авакянц [177, с. 29], О. О. Шевченко [106, с. 19, 31] та ін. Таким чином, принцип рівності спадкових часток (рівність спадкоємців) при спадкуванні за законом протягом IX – першої половини XVII ст. міг повною мірою реалізовуватися щодо успадкування материнського майна, а у окремих випадках – і щодо батьківського майна.

Сукупність ідей та положень, що формують і визначають зміст сімейного права, поєднуючи при цьому норми та інститути в єдине ціле, називається принципами або засадами сімейного права. На сьогодні вони закріплені як нормами Конституції України (наприклад, державна охорона сім'ї, дитинства, материнства, батьківства; рівність учасників сімейних відносин; недопустимість державного чи будь-якого іншого втручання в сімейне життя)[127], так і нормами СК України (одношлюбність; пріоритет сімейного виховання; регулювання сімейних відносин за домовленістю (договором) між їхніми учасниками; пріоритет захисту прав та інтересів дітей і непрацездатних членів сім'ї; свобода укладення та розірвання шлюбу тощо)[225].

Сімейне (шлюбно-сімейне, родинне) право традиційно відносять до найдревніших галузей права, а правила сімейного співжиття почали формуватися ще із доісторичних часів. Українці, будучи автохтонним населенням із давніх

часів, протягом століть виробляли власні правила родинного співіснування (стародавні звичаї), а з появою держави у IX ст. ці нормативи стали підґрунтям формування принципів сучасного сімейного права.

Тривалий час в Україні норми сімейного права формували підгалузь цивільного права і залишалися доволі консервативними. Однак, незважаючи на це, саме доба Середньовіччя була періодом становлення та розвитку українського права загалом, і принципів сімейного права зокрема. Неабиякий вплив на процес їх генези справило християнство, запроваджене наприкінці X ст. Як слушно зазначає М. І. Козюбра, «генезис принципів права пов'язаний не з нормативно-державним волевиявленням <...> вони (*принципи – примітка наша – О. Б.*), як і право, є продуктом людської діяльності. Їх становлення відбувалося у процесі взаємодії, комунікації між людьми, взаємоузгодження їхньої поведінки і взаємовідповідальності за неї разом зі становленням самого права, тобто «знизу», у межах єдиного цілісного процесу» [118, с. 418].

Одним із первинних принципів сімейного права, що почав формуватися за доби раннього середньовіччя на теренах України був принцип одношлюбності (моногамії). Традиційним явищем для дохристиянського періоду було багатоженство, а саме наявність у чоловіків декількох дружин. Про ці факти нам повідомляє літописець, вказуючи, що в'ятичі, сіверяни та радимичі мали по дві, а інколи й по три дружини. Загальновідомим є факт, що князь Володимир Великий до хрещення офіційно мав п'ять дружин та близько вісімсот наложниць [54, с. 160].

Так само за язичницької доби допускалися купівля, викрадення («умикання») і приведення нареченої. Ще протягом XI – XII ст. доісторичні форми шлюбу шляхом «умикання» зустрічалися в окремих місцинах Русі, однак вже у Київській та Переяславській землях стали анахронізмом та зберігалися виключно у формі весільного обряду [161, с. 34].

Опісля хрещення Русі у 988 р. вимога з боку держави щодо дотримання принципу одношлюбності набуває нормативного закріплення насамперед у приписах церковного законодавства. Можемо навести приклади ст. 2 і ст. 17 Статуту Ярослава Мудрого, згідно яких законною дружиною визнавалася лише одна, друга мала б понести покарання – постриг у черниці, а чоловік-багатоженець

заплатити штраф на користь держави і церкви. Щодо викрадення нареченої, то за княжої доби це діяння за ступенем суспільної небезпечності прирівнювалося до згвалтування [234, с. 37-40].

Водночас правники-історики зауважують, що принцип одношлюбності ще доволі тривалий час не віднаходив підтримки у середовищі українського суспільства [171, с. 179]. Держава і Церква всіляко намагалася боротися з цим анахронізмом, розглядаючи подібні діяння як посягання на публічний порядок та суспільну мораль. Чоловіків-багатоженців за певних випадків навіть прирівнювали до перелюбників, називаючи «блудниками» (як до речі і жінок – «блудницями»). Подібні новели знаходимо у Статутах князів Володимира [255, с. 35-36] і Ярослава Мудрого (наприклад, ст. 13, 15, 19, 20-28) [234, с. 37-40]. ЛС перелюбство відносив до особливо тяжких кримінальних правопорушень (злочинів) з підвищеним ступенем суспільної небезпечності, відтак і покарання було передбачене доволі суворе – смертна кара (арт. 30 розд. XIV Статуту 1588 р.) [237, с. 345-346].

Таким чином, протягом розглядуваної доби із IX ст. і до середини XVII ст. одношлюбність стає одним із базових підгалузевих принципів сімейного права, а жінка і чоловік одночасно могли перебувати лише в одному шлюбі як де-юре, так і де-факто. Аналогічний зміст цього принципу ми знаходимо і у сучасному законодавстві – ст. 25 СК України [225].

Еволюція принципу публічного оголошення факту шлюбу (публічності шлюбу) була пов'язана насамперед із формою здійснення шлюбу. За середньовічної доби в Україні превалював шлюбний ритуал весілля, який складався загалом із послідовних дій – змовин (сватання, або знайомство чоловіка із батьками майбутньої нареченої), оглядин (оцінки майнового стану парубка), заручин (публічного підтвердження своєї згоди тими, хто бере шлюб) і власне «весілля» (весільний акт), що «супроводжувалося традиційними обрядами, і знаменувало релігійне освячення шлюбного союзу» [94, с. 160-161].

Публічність шлюбу давала можливість, з одного боку, запобігти порушенням прав третіх осіб, оскільки кожна заінтересована особа мала можливість вказати на обставини, що унеможливають такий союз, з іншого – запобігала визнання його недійсним у майбутньому.

Із прийняттям християнства церкві надавалося виняткове право освячувати шлюбний союз шляхом проведення таїни вінчання. Християнська церква з самого початку свого буття на теренах України жадала змінити народні (а фактично – язичницькі) обряди весілля, позаяк намагалася освячувати шлюб шляхом церковного вінчання, однак зустрічала значний опір населення. Р. М. Лащенко доречно мовив, що «при вивченні національного права не можна обминати і тих символічних дій і ритуалів, якими народ підкреслює ззовні ті або інші правні положення <...>, а без відбуття «весілля» в стародавній Україні молоді не допускалися до співжиття і церковний шлюб сам по собі вважався шлюбом «незаконним» [149, с. 39]. О. В. Головкін наголошує: «якщо весілля чомусь відкладалося, звичай не дозволяв вінчаним жити разом» [54, с. 161].

Із прийняттям ЛС законність шлюбу закріплювало церковне вінчання. Починаючи з XVI ст. укладання шлюбу остаточно підпало під контроль церкви, яка оголосила його таїною і через вінчання це дійство набувало юридичної чинності [212, с. 230]. Проте інститут громадського шлюбу, що ґрунтувався на народних весільних звичаях продовжував існувати паралельно із інститутом церковного вінчання. Іноді таїну вінчання проводили в один день із весіллям, хоча останнє могло тривати декілька днів.

О. В. Мартинюк, аналізуючи актові джерела XVI ст., вказує на наявність численних скарг вищого православного духовництва щодо того, що «багато людей на Русі мешкає без законного шлюбу з невінчаними дружинами» [167, с. 109]. Дійсно згідно норм канонічного права такі шлюби повинні були б вважатися недійсними («незаконними»), однак простий люд та почасти і представники вищих суспільних станів вважали їх легітимними. Дослідниця українського звичаєвого права О. П. Івановська слушно вказує, що «поряд із шлюбами «вінчаними» визнавалися й «невінчані», але здійснені згідно зі звичаєвими нормами та з дотриманням весільного ритуалу; всі права членів сім'ї, створеної внаслідок такого шлюбу, визнавалися так само, як і після церковного шлюбу» [94, с. 161]. П. П. Захарченко, досліджуючи українську національну правову традицію, вказує на існування ліберального правила, успадкованого ще з язичницьких (дохристиянських) часів, за яким шлюб міг бути не лише вінчаним [89, с. 145].

Отже, за доби Середньовіччя в Україні на засадах «компромісу» співіснували два відмінні погляди на шлюб та форму його здійснення: церква (як православна, так і католицька, а після 1596 р. – і греко-католицька) розуміла його як неосяжну для людини божественну таїну, відтак єдиною його законною формою визнавала виключно церковне вінчання. Українське звичаєве право навпаки століттями виробило погляд на шлюб як на угоду, що укладається публічно і за вільної згоди наречених.

Власне, принцип свободи і добровільності укладення та розірвання шлюбу юридично оформився на теренах України також за доби Середньовіччя. На сьогодні цей принцип є беззаперечною імперативною вимогою, оскільки згідно ст. 23 СК України «шлюб ґрунтується на вільній згоді чоловіка та жінки. Примушування жінки та чоловіка до шлюбу не допускається» [225]. Учені-правники слушно наголошують, що принцип свободи і добровільності укладення шлюбу та добровільність його розірвання впливає із морально-етичних засад, яким повинен підпорядковуватися шлюб. «Свобода і добровільність укладення шлюбу межує зі свободою та добровільністю його розірвання: як неможливо примушувати людей укладати шлюб, так неможливо примушувати їх до продовження шлюбного життя» [224, с. 22].

Як у додержавну добу, так і у часи княжої держави юридично було закріплено право кожного на свободу волевиявлення (як чоловіка, так і жінки) під час одруження за умови досягнення шлюбного віку. Так, згідно ст. 29 Статуту Ярослава Мудрого батьки мали понести покарання через примусовий шлюб їхньої доньки [234, с. 37-40].

Щодо отримання майбутніми нареченими батьківського благословення, то в історико-правовій науці з цього питання відсутня однастайність. Окреме дослідження співвідношення принципу вільної згоди наречених та дозволу батьків на укладення шлюбу в Україні у X – XIX ст. провела В. І. Озель. Дослідниця робить висновок, що доволі часто, порушуючи принцип добровільності, «сім'ї створювалися за домовленістю батьків. Влада батьків над дітьми в питанні вибору майбутнього подружжя підтримувалася як з боку звичаєвого права, так і норм

церковного права» [191, с. 19]. Відтак батьківське благословення, на її переконання, було необхідною умовою для укладення шлюбу.

Однак подібні твердження викликають певні вагання, оскільки за доби раннього середньовіччя християнство ще не стало домінантою суспільної свідомості, всеосяжний вплив на неї мали норми звичаєвого права. На наш погляд, саме звичаєво-правові норми передусім вимагали висловлення вільної згоди нареченими взяти шлюб. Літописець у «Повісті минулих літ» згадує про право вільного вибору нареченого (*ще до запровадження християнства – примітка наша О. Б.*) полоцькою княжною Рогнедою: «за Володимира – не хочу, а хочу за Ярополка» [199, с. 124-125]. Наречений міг отримати відмову з боку дівчини під час сватання, батьки ж на змовинах лише домовлялися про день весілля, розмір посагу та віна. Такі домовленості називалися «рядом» (договором), і могли укладатися як в усній, так і у письмовій формі. Подібну думку у історико-правовій науці підтримують, наприклад [107, с. 54; 162, с. 194; 106, с. 19]. Таким чином, отримання майбутніми нареченими батьківського благословення була складовою української шлюбно-сімейної правової традиції, однак безпосередньо не впливала на розвиток принципу свободи і добровільності укладення шлюбу.

За доби пізнього середньовіччя вперше на законодавчому рівні особисте право вільного волевияву щодо обрання наречених було закріплено у першій редакції ЛС (арт. 15, розд. IV): «...за княгинями, пані удовами, князівнами, панянками і дівицями збережемо їхні вольності і силою без їхньої згоди ні за кого їх не повинні видавати; але кожна з них за порадою своїх друзів має вільно вийти за того, за кого схоче» [235, с. 232]. Із аналізу наведеної норми ми можемо зробити такі висновки. По-перше, законодавець вказує на «збереження їх вольностей» (стосовно наречених), що свідчить про застосування цього правила у достатутний період; по-друге, дія цієї норми у наступних редакціях ЛС була поширена і на «всякого іншого стану жіночої статі, як людей вільних» (арт. 31 розд. III Статуту 1566 р.; арт. 39 розд. III Статуту 1588 р.) [237, с. 107]; по-третє, до кінця XVI ст. принцип свободи і добровільності укладення шлюбу остаточно набув законодавчого закріплення, не вступаючи при цьому «у конфлікт» із нормами звичаєвого права і права канонічного. Польський історик Йосип Роле (Антоній I)

зауважував, що «дівчата самі собі обирали чоловіків на власний розсуд, не звертаючи уваги на поради інших» [17, с. 271].

Кожне суб'єктивне право особи може за певних обставин обмежуватися. Це стосувалося і свободи наречених на укладення шлюбу. Так, ЛС містив новели щодо дівчат, які взяли шлюб «без батьківської і материнської згоди»; а також сиріт, які уклали шлюб без згоди родичів-опікунів. У такому разі згадані особи могли позбавлятися майнових прав – права на отримання посагу і права на успадкування майна (арт. 11-12 розд. IV Статуту 1529 р. [235, с. 231-232]; арт. 7-8 розд. V Статуту 1566 р. [236, с. 330-331]; арт. 8-9 розд. V Статуту 1588 р. [237, с. 200-201]). Те ж саме загрожувало шляхтянці у випадку одруження з людиною «стану простого» (арт. 11 розд. V Статуту 1566 р. [236, с. 332-333]; арт. 12 розд. V Статуту 1588 р. [237, с. 203]). Однак, на переконання правників-істориків, «законність таких шлюбів, якщо вони здійснювались де-факто, не підлягала сумніву» [162, с. 54].

У досліджуваній період суб'єктивна свобода щодо волевиявлення при укладенні шлюбу обмежувалася за національною і релігійною ознакою. Такі обмеження з'явилися після прийняття християнства і встановлювалися насамперед церквою. За княжої доби не віталися шлюби християн з іновірцями, нехрещеними особами та особами, відлученими від церкви (наприклад, ст. 19 Статуту князя Ярослава Мудрого). У межах ВКЛ та Речі Посполитій подібну заборону зустрічаємо у тексті окружної королівської грамоти від 07 грудня 1548 р. [162, с. 57]. Щодо шлюбів поміж осіб різних суспільних станів, то за доби Середньовіччя такі не віталися, однак і формальної заборони на їх укладення не було.

Так само кривне і духовне споріднення з погляду церкви було також перепорою для укладення шлюбу. Із прийняттям християнства у вітчизняному шлюбно-сімейному праві починає формуватися і юридично закріплюватися принцип заборони інцесту (кровозмішення), тобто заборони укладення шлюбу поміж родичами. Давньоукраїнське право забороняло шлюби не лише поміж кривними родичами, але і поміж свояками (наприклад, між кумом та кумою, між хрещеним батьком (матір'ю) і похресницею (похресником). Натомість святенники відмовлялися проводити таїну вінчання і для тих, хто був родичами до шостого ступеню споріднення. Норми Статуту князя Ярослава Мудрого передбачали доволі

суворі санкції – штрафи аж до сорока гривень та церковну покуту [161, с. 35]. Наприкінці XVI ст. під заборону потрапили шлюби поміж кривними родичами аж до восьмого ступеню спорідненості та до шостого ступеню свояцтва. Укладення таких шлюбів передбачало їх недійсність, майно такого подружжя підлягало конфіскації, а діти, народжені у такому шлюбі, визнавалися байстрюками (арт. 22 *«Аби ніхто споріднених собі по крові до подружнього життя не брав»* розд. V Статуту 1588 р.) [237, с. 207-208]. На переконання О. Левицького, суспільство у ті часи «не зважало на спорідненість, що виникала із свояцтва <...> на таке сприйняття впливала практика католицької і греко-католицької церков, де подібні шлюби не заборонялися» [153, с. 45].

Щодо принципу свободи і добровільності розірвання шлюбу, природно, що він впливав із свободи і добровільності укладення шлюбу. Тут ми так само спостерігаємо певні протиріччя між нормами звичаєвого права і приписами церковного права щодо природи розірвання шлюбу. Канони християнства за доби Середньовіччя єдиною підставою для припинення шлюбу вважали смерть одного з подружжя, а перелюбство – єдиною підставою для його розірвання (Євангеліє від Матвія, Мв., 19.3; 19.6; 19.9) [189, с. 32-33].

Однак норми українського звичаєвого права і законодавчі положення досліджуваного періоду містили значний перелік підстав для розірвання шлюбу. Це насамперед такі [168, с. 105-111]: за обопільною згодою чоловіка і дружини (самовільне розірвання шлюбу заборонялося); через перелюбство (розглядалося як кримінальне правопорушення); через фізіологічні причини, передусім на прохання хворого, якого сімейне життя лише обтяжувало; внаслідок безвісної відсутності (як правило, протягом трьох років); внаслідок вчинення кримінального правопорушення (злочину), де об'єктом посягання було життя і здоров'я іншого з подружжя (найчастіше – замах на вбивство); унаслідок приховування інформації щодо власного суспільного стану (як правило, приховування холопства (кріпацтва)); через зміну віросповідання або ж постриг у ченці одного із подружжя.

У тогочасних юридичних документах акти щодо розірвання шлюбу іменувалися «розлука», «развод», «розлучення», «розпуст», «розпустний лист», «розлука», «звільнення з малжонства» та інші (наприклад, акт від 1581 р. *«Про*

розлучення Януша Глинського перед гродським урядом» або ж акт від 1594 р. «Запис Яна Волицького про те, що через хворобу його дружини Федори Головинської і згідно її бажання, він назавжди звільняє її від шлюбного союзу із ним») [20, с. 332, 454].

У світлі окресленої проблеми варто зазначити, що українське суспільство ще із прадавніх часів не сприйняло загальноєвропейський середньовічний принцип «святості і нерозривності шлюбу» та санкціонувало компроміс між вченням християнської церкви і потребами реального життя, а відтак і полегшувало можливість розлучення. І навпаки – у Франції, до прикладу, можливість розірвати шлюб за певних підстав виникла лише з прийняттям Цивільного кодексу 1804 р. [100, с. 415-416], а на теренах Великої Британії до 1836 р. зберігався виключно церковний шлюб, а його припинення шляхом розлучення було встановлено лише у 1857 р. із прийняттям Акту про розлучення [5; 295, с. 152]. Відомий англійський дослідник Лоуренс Стоун у передмові до власного видання зауважував, що «фактично, до того, як розлучення було легалізовано у 1857 році, Англія була єдиною протестантською країною у світі, де практично не було можливості для розлучення на підставі подружньої зради, дезертирства або жорстокості» [11, с. 3].

Відносини в українській родині завжди ґрунтувалися на моральних та духовних пріоритетах, тому ще за архаїчних часів були сформовані умови для розвитку принципу рівноправності учасників сімейних відносин. Наразі принцип рівності учасників сімейних відносин є не лише галузевим принципом (ч. 5, 6 ст. 7 СК України) [225], але і конституційним (ст. 21 Конституції України) [127] і означає, що учасник сімейних правовідносин не може мати переваг (обмежень) за ознаками статі, раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, етнічного та соціального походження, матеріального стану, місця проживання, за мовними та іншими ознаками. Відтак жінка й чоловік мають рівні права і обов'язки у сімейних відносинах, шлюбі та сім'ї. Однак принцип рівності учасників сімейних відносин не можна абсолютизувати (як і інші принципи), оскільки рівність прав учасників сімейних відносин не означає їх цілковитої однаковості, оскільки у окремих випадках все ж враховуються біологічні, статеві особливості чоловіка та жінки.

Атрибутом вітчизняного сімейного права у світлі формування принципу рівності учасників сімейних відносин є насамперед характер особистих стосунків між подружжям. Як зазначалося вище, відносини в українській сім'ї (родині) традиційно ґрунтувалися на принципах духовності, моральності, гуманізму, справедливості та демократизму, а відтак це позитивно впливало на характер особистих стосунків між чоловіком та дружиною, батьками і дітьми.

Тривалий час у науковій літературі (насамперед, імперської та радянської доби) панувала думка про подібність (фактично – однаковість) особистих майнових та немайнових відносин в українській та «великоруській» родині за середньовічного періоду, наголошуючи при цьому про існування безмежної влади батька у сім'ї. Псевдонауковці, розглядаючи два окремих етноси як «один народ», наголошували, що нібито ще із архаїчних часів на теренах Русі сформувалася сім'я так званого «деспотичного типу». Відтак особисті та майнові інтереси дружини, дітей (навіть повнолітніх) перебували у абсолютній залежності від волі чоловіка (батька). Згодом, близько XVI ст. ці «моральні настанови» стали підґрунтям т. зв. «домострою» – сукупності приписів щодо «правильної» поведінки у родині («сім'ї»).

Вперше ще за імперської доби подібні твердження намагалися спростувати учені київської історико-правової школи (т. зв. школа істориків західно-руського права) – М. Д. Іванішев, М. Ф. Владимирський-Буданов, Ф. І. Леонтович, М. О. Максимейко та ін.

Сучасні наукові дослідження у галузі історії українського права остаточно спростували такі твердження [наприклад, 177, с. 4-6; 106, с. 19; 49, с. 23]. Як вказує П. П. Захарченко, «сучасна російська історіографія наполегливо, але бездоказово, пов'язує (*правову та державну спадщину Русі – примітка наша – О. Б.*) її з долею Московського царства та Російської імперії, які, мовляв, і стали правонаступниками руських політико-правових традицій» [89, с. 145]. О. В. Мартинюк робить висновок, що особисті відносини між подружжям на теренах України формувалися, переважно, під впливом двох факторів. «Першим з них був комплекс уявлень та моральних настанов, що сформувався у середовищі українського народу під впливом звичаїв та традицій язичницької епохи, другий –

норм та канонів християнської етики. Починаючи з X ст., ці дві традиції інтегрувалися. Внаслідок цього утворилася самобутня національна культура і національний характер українців, які, в свою чергу, мали помітний вплив як на характер особистих стосунків подружжя, так і на еволюцію поглядів про шлюб та сім'ю» [162, с. 114]. Світоч української філософії М. В. Попович наголошував: «просто можемо констатувати факт, що, як і в Римі, північно-Східна («московська зона») зберегла сім'ю деспотичного типу <...> Сімейний деспотизм відбився і у владних відносинах у суспільстві, які завжди будувалися за моделлю сім'ї (цар осмислюється як «батько», а піддані – як «діти») [213, с. 46].

Українська фольклорна традиція зберегла доволі значну кількість прислів'їв та приказок, що передають характер взаємних стосунків у родині: «чоловік і жінка – одна спілка», «без сім'ї не знайдеш щастя на землі» тощо. Досліджуючи актові джерела XVI ст. Н. Мірза-Авакянц наголошувала, що «тогочасна українка була повноправний член громадянства (*суспільства – примітка наша – О. Б.*), про охорону якого з боку фізичного, морального та матеріального закон дбав так само, як і про чоловіка <...> товариш, а не рабиня в подружнім житті, завжди самотійна, з яскравою індивідуальністю, з своєю власною волею, яка може вести однаково і до гарного, і до лихого, але ніколи не буває пригнічена та винищена» [177, с. 45].

Беззаперечно, головою української родини був чоловік-батько, однак і жінка, передусім жінка-матір ніколи не була «безправним суб'єктом». Усі важливі рішення у родині як правило приймалися за обопільною згодою, а випадку смерті чоловіка-батька головою родини ставала жінка-удова (або ж повнолітній син, який ще не встиг одружитися). Відповідні новели містяться як у РП, так і у ЛС. О. П. Івановська слушно вказує, що «жінка мала представляти родинні інтереси на громадських сходах, поки старший син не досягне повноліття. Коли ж жінка одружувалася вдруге, громада призначала опікуном її дітей родича померлого чоловіка» [94, с. 187]. Відтак можемо стверджувати, що протягом IX – першої половини XVII ст. на теренах України були сформовані передумови для формування і розвитку принципу рівності учасників сімейних відносин.

Одним із важливих принципів сучасного сімейного права є принцип регулювання сімейних відносин за домовленістю (договором), і з часу набуття

чинності СК України (з 01 січня 2004 р.) вважається однією із принципово нових засад сімейного права (ч. 2 ст. 7 СК України). Наразі подружжя має право укласти шлюбний договір, договори щодо умов і порядку надання утримання одне одному (ст. 78 СК України) або ж припинення права на утримання (ст. 89 СК України). Так само батьки можуть укласти договори щодо здійснення ними батьківських прав та виконання обов'язків (ч. 4 ст. 157 СК України), щодо визначення місця проживання дитини у випадку розірвання шлюбу, щодо порядку участі у забезпеченні умов життя дитини того з батьків, хто буде проживати окремо (ч. 1 ст. 109 СК України) тощо [225].

У сучасній Україні за останніх понад двадцять років договірне регулювання сімейних відносин не набуло широкого застосування, оскільки переважна більшість українців розглядає цей інститут як «щось неприйнятне і невласиве» нашої правосвідомості. Однак передумови для становлення вказаного принципу на теренах України склалися доволі давно – ще за доби Середньовіччя.

Українці, як і інші народи, завжди по-особливому ставилися до весілля – порядку, за яким відбувалось одруження. Як зазначалося вище, весілля – це ретельно розроблений народом протягом тривалого часу комплекс послідовних дій – змовин (сватання), оглядин, заручин і власне весільний акт.

На переконання В. І. Озель ще за дохристиянської доби укладення шлюбу розглядалося «у вигляді певного договору, що укладався або між родичами наречених, або між нареченим і батьком дівчини» [190, с. 41]. Навіть після того, як християнство стало державною релігією і церква отримала виключне право санкціонувати шлюбно-сімейні відносини, хай там що українці продовжували укладати шлюби згідно норм звичаєвого права. Одним із таких інститутів був інститут шлюбного договору.

Предметом шлюбного договору під час змовин та заручин були: по-перше, дата весілля; по-друге, розмір посагу нареченої та величина «віна» зі сторони нареченого. На переконання дослідників, «результати змовин, зазвичай, оформлювались усними або письмовими договірними зобов'язаннями, в яких контрагентами були з однієї сторони – наречений, а з іншої – батько нареченої (коли його не було в живих – то мати, брати або опікуни)» [167, с. 107]. За доби

раннього середньовіччя шлюбні договори називалися «рядом» («рядним записом», «змовними листами») і укладалися в усній формі, про що міститься згадка у ст. 35 Статуту Ярослава Мудрого [234, с. 39]. Укладення шлюбного договору супроводжувалося належними символічними діями: наприклад, розрізання сиру символізувало досягнення між сторонами згоди щодо його істотних умов. Разом із тим відмова нареченого укласти шлюб із нареченою розглядалася, з одного боку, як порушення умов виконання договору (матеріальний аспект), а з іншого – як образа гідності дівчини (моральний, або духовний аспект). Дослідники звертають увагу на той факт, що моральні збитки перевищували матеріальні утрати і це свідчить насамперед про погляд на шлюб як сімейний союз чоловіка і жінки, а також чималу повагу українців до людської гідності усякого індивіда, особливо дівчини [167, с. 107].

Згідно норм українського звичаєвого права шлюбна угода (договір) набувала чинності із моменту вручення нареченою рушників або хусток на сватанні. «Значення рушників, вручених нареченою сватам, – зауважує О. П. Івановська, – відзначається у одному з рішень суду: «рушники – суть знаки договору про шлюб» [94, с. 185]. «Подавання рушників набувало законності лише у випадку, коли наречена вручала їх сватам (старостам) добровільно і власноруч. Якщо ж наречений скаржився до суду через відмову нареченої брати з ним шлюб, судді досить часто керувалися нормами звичаєвого права» – зауважує О. В. Мартинюк [162, с. 52]. О. П. Івановська наголошує, що «суд міг відмовити у позові нареченому через те, що рушники сватам подавала не сама наречена, а її мати. Якщо, наприклад, рушники вручалися за відсутності нареченої, то мати і свати, таким чином, порушували правову норму» [94, с. 185]. Отже, українське звичаєве право сформувало дуальний погляд на природу шлюбу: з одного боку – це союз (насамперед, етико-духовний) чоловіка і жінки, а з іншого – це договір, який укладається публічно за вільного вибору контрагента (нареченого і нареченої), а відтак може змінюватися.

За доби пізнього середньовіччя інститут шлюбного договору еволюціонував. Про це свідчать норми ЛС, які детально регламентували порядок оформлення «вінових записів» та визначення його розміру. Особливої популярності шлюбні

договори набували у середовищі привілейованих верств суспільства (магнатів, шляхти) і почали називатися «змовними листами» (XIV – XVI ст.), а з XVII ст. – «шлюбними інтерцизами». Відповідні записи, починаючи приблизно із XV ст., укладалися переважно у письмовій формі та вносилися до актових книг [20, с. 78, 122]. У випадку невиконання зобов'язань за такими договорами правомочна сторона мала право звернутися із позовом до відповідного суду і вимагати від іншої сторони сплатити неустойку. Якщо ж кредитор певним чином ухилявся від сплати штрафу (неустойки), гродський уряд надсилав їй так званий «нагадуваний лист» [20, с. 209].

Таким чином, держава протягом розглядуваного періоду санкціонувала інститут шлюбного договору (всупереч вченню церкви про шлюб і сім'ю), а відтак маємо підставити стверджувати про формування у системі вітчизняного шлюбно-сімейного права принципу регулювання сімейних відносин за домовленістю (договором).

3. 2. Особливості генези принципів кримінального права

Кримінальне право як галузь права традиційно визначають як сукупність правових норм, які регулюють суспільні відносини, що виникають із факту вчинення кримінального правопорушення. Нормами кримінального права насамперед встановлюються засади кримінальної відповідальності, види кримінальних правопорушень та покарання за їх вчинення.

Принципи права мають виняткове значення для кожної галузі, а особливо для галузі кримінального права. Дослідники вказують, що «формування кримінальної політики, процес законодавчої діяльності, правозастосовна практика мають відтворювати основний зміст та сутність керівних ідей, принципів кримінального права, відповідати їм. Принципи не лише вказують шляхи розвитку законодавства, але й стримують його в певних межах, забезпечують стабільність, послідовність, єдність правових приписів. Суди мають орієнтуватися на принципи у своїй правозастосовній діяльності, приймати рішення відповідно до «духу» вимог кримінально-правової політики» [132, с. 27-28].

У сучасній науці кримінального права не існує єдиного підходу щодо класифікації та визначення системи принципів кримінального права, а також критеріїв відбору суто кримінально-правових принципів [132, с. 28-33; 74, с. 69-72; 242, с. 66; 193, с. 1]. Однак учені одностайно виокремлюють групу принципів, які відносять до галузевих (спеціальних), називаючи їх «найсуттєвішими для кримінального права» [132, с. 27-28]. До них відносять насамперед: принцип законодавчого визначення кримінального правопорушення; принцип особистої (персональної) відповідальності; принцип винної відповідальності; принцип диференціації та індивідуалізації кримінальної відповідальності та покарання; принцип невідворотності кримінальної відповідальності, принцип економії кримінальної репресії тощо. У цьому зв'язку варто також згадати і про принцип презумпції невинуватості, який одночасно є принципом кримінального права та принципом правосуддя. Його аналіз буде проводитися у п. 3. 3.

Кожний із вище перелічених принципів пройшов тривалий етап свого становлення та розвитку від сивої давнини і до сьогодення. Так, О. С. Олійник зауважує, що «кожна держава пройшла свій шлях, довгий чи короткий, і сформувала власну систему кримінального права взагалі та систему кримінально-правових принципів зокрема» [194, с. 82].

Отже, у світлі окреслених у дисертаційному дослідженні завдань зупинимосся на аналізі процесу становлення та розвитку галузевих принципів кримінального права в Україні протягом IX – першої половини XVII ст. у хронологічній послідовності – від появи першої праукраїнської держави – Русі-України із IX – до середини XIV ст.; а також періоду перебування українських земель у складі ВКЛ (Литовсько-Руської держави) та Речі Посполитої – з другої половини XIV – до середини XVII ст.

Одним із базових галузевих принципів сучасного кримінального права дослідники називають принцип законодавчого визначення кримінального правопорушення, який виражається латинською формулою «*nullum crimen, sine lege*» – немає злочину без вказівки на те в законі. Принцип законодавчого визначення кримінального правопорушення полягає в тому, що лише КК України визначає, які суспільно небезпечні діяння є кримінальними правопорушеннями та

відповідно які покарання застосовуються до осіб, що їх учинили. Кримінальна протиправність діяння, а також його караність та інші кримінально-правові наслідки визначаються тільки нормами КК України, при тому що застосування закону про кримінальну відповідальність за аналогією заборонено (ст. 1-3, 11 КК України) [133].

За доби утворення княжої держави на теренах України під терміном «кримінальне правопорушення» («злочин») розумілася «образа» («обіда»), яка включала у себе фізичну, моральну чи матеріальну шкоду, що наносилася потерпілій особі. Поняття «кримінального правопорушення (злочину) та «цивільного правопорушення» (делікту) не розмежовувалися, відтак злочином вважалася будь-яке протиправне діяння. Так, П. П. Музиченко вказував, що «багато звичаєвих норм, які регулювали відносини людей за родоплемінного ладу в Україні, були перенесені у цивілізоване суспільство» [183, с. 44].

Протягом X – XII ст. поняття кримінального правопорушення (злочину) стало більш ємним, тому вже РП під вказаним поняттям розуміла не лише «образу», а й будь-яке порушення закону. За твердженням О. О. Шевченка, «під «образою» розуміли порушення громадського спокою, у якій би формі воно не відбувалося» [106, с. 21]. Є. В. Шаломєєв доходить до висновку, що «спричинення будь-якої шкоди особі (при невиконанні умов договору або при заподіянні делікту) розглядалось як злочин і винний мав понести за його вчинення відповідне покарання – відшкодувати збитки потерпілому, сплатити приватну винагороду» [280, с. 132]. Я. Падох вказує, що за доби утворення давньоукраїнської державності «образа» має «вже значення злочину в публічно-правовому розумінні, і наслідком «образи» є насамперед державна (публічна) кара» [196, с. 15].

Отже, поняття кримінального правопорушення (злочину) не набуло формалізації у тогочасних правових джерелах, однак його зміст доволі чітко можемо визначити шляхом аналізу змісту тогочасних правових джерел – норм звичаєвого права, Договорів Русі з Візантією (860 р., 907 р., 911 р., 944 р., 971 р.), РП, Статутів князів Володимира Святославовича і Ярослава Мудрого, а також частково у реципованих джерелах права – візантійських Номоканоні, Екклосі, Прохіроні, болгарському Закону судного людем.

Починаючи із другої половини XIV і до середини XVII ст., коли українські землі знаходилися у складі ВКЛ та Речі Посполитої, у вітчизняному кримінальному праві продовжується еволюція поняття кримінального правопорушення (злочину). Під цим терміном почали розуміти порушення як чинних законодавчих норм, так і звичаєво-правових («виступ», «кривда», «школа», «вчинок», «злочинство» або «вина»). На думку вчених-правників, «різні терміни, що використовувалися для позначення злочину вказують на його різні сторони: збитки для приватної особи, порушення приватних прав або посягання на правопорядок» [107, с. 142].

Уперше в ЛС 1529 р. на теренах нашої держави проголошувався принцип єдності права, передусім кримінального. Так, згідно арт. 9 розд. I, що мав назву *«Всіх у Великому князівстві Литовському одним правом судити мають»*, зазначалося: *«Тож хочемо і встановлюємо і на віки вічні має бути збережено, що всі наші піддані, як убогі, так і багаті, якого б роду чи стану вони не були, однаково мають бути судимі цим писаним правом»* [235, с. 210]. Позаяк кримінальне право поставало єдиною узагальненою системою задля забезпечення ефективного правового регулювання. Так само це, на наш погляд, була перша наймасштабнішою спроба подолати юридичний партикуляризм, який панував на теренах України, починаючи із другої половини XIV ст. Дослідники зазначають, що з другої половини XV ст. «правові звичаї в кримінальному праві, порівняно з іншими галузями, починають найбільше поступатися нормативно-правовим актам» [107, с. 113].

У другій половині XVI ст. після прийняття другої (1566 р.) та третьої редакцій (1588 р.) ЛС ми все більше зустрічаємо термін «виступ» (злочинець став називатися «виступцем») для позначення кримінального правопорушення, що означало безумовну формалізацію даного поняття. Зауважимо, що вперше термін «виступ із права» ми зустрічаємо у Судебнику Казимира [241, с. 58].

На відміну від доби Русі-України у понятті кримінального правопорушення (злочину) все потужніше закріплюється формальний елемент, який міститься фактично в усіх різновидах протиправних діянь. Так, на переконання П. П. Музиченка, «під впливом соціально-економічного розвитку змінилося поняття злочину і замість «образи» під злочином стали розуміти шкоду або злочинство,

нанесене власнику чи громаді» [183, с. 91]. Подорога Л. В. зауважує, що «фактично «виступ», «вчинок», «образа спокою посполитого» – це загальні назви злочину як порушення норми права, а відтак ці терміни досить переконливо відображали суспільну небезпеку і шкідливість будь-якого злочину і віддзеркалювали, по суті, формальний елемент» [211, с. 36]. Отже, кожне злочинне діяння розглядалося як таке, що порушувало правову норму незалежно від об'єкту протиправного посягання.

Матеріальний елемент містився у кримінально караних діяннях, які посягали на фізичну особу, або ж її майнові права. Як зазначав С. В. Кудін, «матеріальний елемент у ЛС передавався терміном «кривда» (вбивство, поранення, крадіжка, розбій), що мав кілька спеціальних термінів: «кївалть» – посягання як на особу, так і на її майнові права, «шкода» – нанесення особі майнових збитків [140, с. 134]. При цьому термін «кривда» був «узагальнюючим, використовувався для позначення посягань на охоронювані нормами права інтереси особи» [211, с. 36]. Відтак він зустрічається повсякчас у листах-привілеях, жалуваних грамотах (наприклад, Жалувана грамота Казимира 1457 р.), Судебнику Казимира, ЛС та інших тогочасних джерелах права.

За доби пізнього середньовіччя, за твердженням сучасних правників-істориків «важливим чинником, який впливав на правосвідомість як усього суспільства загалом, так і законодавця зокрема, була релігія» [171, с. 177]. Природно, що кримінальне правопорушення в українському кримінальному праві починає визнаватися вчинком ганебним і аморальним, негожим і огидним, інакше – гріхом, який варто покутувати (каятися). Про такі діяння згадує законодавець у другій та третій редакції Статуту (арт. 16, розд. XI Статуту 1566 р.; арт. 7, 15, розд. XI Статуту 1588 р.): *«Уставуємо, якби хто, не будучи примушеним ніякою випадковістю <...> умисно те вчинивши, жінку вагітну, шляхтянку чи то й іншого стану, гарцюючи на коні, потоптав або чим-небудь збив і травмував так, що плід мертвий викинула, а сама живою зосталася <...> має такий з жалем чистосердечним, каючись перед Господом Богом, принести покаяння <...> біля дверей церковних на підвищенні, на лікоть від землі, для того зробленого, стояти і*

гріх свій перед людьми <...> відкрито визнавати і обіцяти у майбутньому пильно того остерігатися і не допускати...» [237, с. 276-277].

Отож, у кримінальному праві, починаючи з другої половини XIV і до середини XVII століть кримінальне правопорушення (злочин) починає розглядатися у світлі: по-перше, порушення норми звичаєвого або законодавчого права; по-друге, збільшення кількості суспільних відносин, що охоронялися тогочасним кримінальним правом (об'єктів кримінального правопорушення) – посягання на державну владу («Господаря»), християнську церкву, громадський спокій і суспільний мир; людину, її життя і здоров'я, свободу, честь і гідність, майнові права; а також права сім'ї та родини.

Особистий (персональний) характер кримінальної відповідальності у чинному КК України закріплено у ч. 1 ст. 18 КК, де вказано, що «суб'єктом кримінального правопорушення є фізична осудна особа, яка вчинила кримінальне правопорушення у віці, з якого може наставати кримінальна відповідальність» [133]. Відтак для дослідження процесу формування принципу особистої (персональної) відповідальності за доби Середньовіччя на теренах України нам необхідно з'ясувати насамперед еволюцію його складових. Такими, на наше переконання, є категорії: «суб'єкт кримінального правопорушення», «індивідуальна кримінальна відповідальність» та «вік фізичної особи, з якого наступала кримінальна відповідальність» [35, с. 6].

Рівень юридичної техніки доби Русі-України не дав можливості виробити спеціальний термін щодо поняття «суб'єкт кримінального правопорушення». Однак аналіз норм РП (наприклад, ст. 1, 17 КП; ст. 1, 46, 65, 116, 121 ПП) дає підстави стверджувати, що суб'єктами кримінального правопорушення (злочину) могли бути лише особисто вільні люди (фізичні особи); холопи (челядь) за свої діяння кримінальної відповідальності не несли. Так, ст. 17 КП вказувала: *«Якщо холоп вдарить вільного мужа і втче до хоромів, а господар не захоче його видати, то господарю холопа залишити та сплатити за нього 12 гривень штрафу; а тим, якщо де-небудь знайде холопа побитий ним муж, хай його б'є»* [221, с. 10].

У разі вчинення холопом протиправного діяння, відповідальність мав нести його господар (ст. 17 КП; ст. 46, 65 та 121 ПП). Так, до прикладу, у ст. 46 ПП

зазначалося: *«Якщо виявляться холопи крадіями – княжі, боярські чи церковні, - то їх князь штрафом не карає, оскільки вони не вільні, але хай їх господар сплачує подвійну винагороду потерпілому позивачу»* [222, с. 41]. Коментатори РП зауважують, що «холоп не є суб'єктом права: за свої дії він не відповідає перед законом, оскільки є залежною людиною, юридичну відповідальність за яку несе її власник» [215, с. 21].

С. В. Кудін зазначав, що «суб'єктами злочину у той період могли бути тільки вільні, які несли однакову відповідальність незалежно від соціального походження. Це свідчить про превалювання в давньоукраїнському суспільстві традиційного погляду на рівність усіх вільних, що впливало з розвитку відповідного ставлення суспільства та законодавця до відповідальності вільних на становлення у вітчизняному кримінальному праві суб'єкта злочину» [140, с. 61]. На переконання А. Й. Рогожина та В. Д. Гончаренка законодавець використовував термін «люди» для позначення усіх вільних [104, с. 44]. О. В. Мартинюк припускає, що «неправоздатність холопів впливала із норм звичаєвого права і була відома нашому народу ще з додержавного періоду. «У холопі і в роботі віри немає» – наголошує давньоукраїнське прислів'я, яке можна вважати однією з форм вираження норми вітчизняного звичаєвого права» [162, с. 21].

Норми РП не містили відомостей щодо спеціального суб'єкту кримінального правопорушення (злочину). Дослідники історії українського права зауважують, що «норми давньоукраїнського права не розрізняли суб'єктів злочину за соціальним станом і покарання застосовувалося до них однаково» [107, с. 57]. Інколи, за твердженням М. І. Колоса, «диспозиція виписувалася взагалі узагальнено: «Якщо ж ударить...» (ст. 6 КП; «Якщо уб'ють огнищанина...» (ст. 19 КП). В окремих статтях суб'єкт злочину позначався термінами, значення яких вказувало на спосіб вчинення злочину («зłodій» (татъ) – ст. 38 КП, ст. 77 ПП) або на належність порушника закону до певного народу («варяг», «колб'яг») ст. 11 КП)». Відтак, на переконання дослідника, «визначення у диспозиціях суб'єкта злочину давало можливість правозастосовувачам ідентифікувати його за статевими, соціальними, професійними чи іншими ознаками» [126, с. 103].

Так само вітчизняне право розглядуваної доби при характеристиці суб'єкту кримінального правопорушення не знало дискримінації за ознаками статі, хоч і деякі дослідники підтримують протилежний погляд. Так, на думку В. О. Меркулової «жінка розглядалася як спеціальний суб'єкт злочинів, якими спричинялася «образ» інтересам чоловіка, родинно-шлюбним відносинам, релігії...<>...у добу Київської Русі жінка мала безправне рабське становище в сім'ї, а чоловіки не обмежувалися в засобах покарання своїх дружин не лише за злочини, але й за будь-які незначні провini» [175, с. 15]. Протилежного погляду дотримується О. В. Мартинюк, переконливо доводячи, що «жінки в Україні X – середини XIV століть не розглядалися світською та церковною владою як спеціальний суб'єкт злочину, а обсяг кримінальної відповідальності жінки і чоловіка згідно норм РП був однаковим» [164, с. 174]. Дійсно, окремі законодавчі пам'ятки розглядуваної доби зосереджують увагу на жінці (саме за ознакою статі) як на суб'єкті кримінального правопорушення, однак чоловік за «власною природою» просто не міг бути таким – народження позашлюбної дитини, дітовбивство під час пологів, бійка поміж жінками та ін.

Щодо категорії неосудності, тобто такого стану психічного здоров'я людини, за якого вона не може усвідомлювати результати власних дій (насамперед, слабоумство), то правові джерела доби раннього середньовіччя (Руська Правда) не містять відповідних відомостей. Так, Ю. В. Шинкарьов, досліджуючи призначення покарання обмежено осудній особі, вказує, що «такого роду спеціальної засади призначення покарання у положеннях РП не виявлено. Текстуально відсутні норми, що якимось чином індивідуалізували б покарання за наявності певних психічних захворювань або відхилень» [299, с. 111]. Подібну думку висловлює і Т. М. Приходько [217, с. 159].

Аналіз положень РП дає підстави дійти до висновку, що законодавець під суб'єктом кримінального правопорушення розумів особисто вільну людину (фізичну особу), що вчинила протиправне діяння і позначав доволі часто абстрактними термінами на кшталт «усякий», «кожен», «хтось», а фактично – «повноправний вільний» (наприклад, ст. 3, 5, 12 КП, ст. 3, 7, 27, 41-42, 75-76 ПП). Таке сприйняття суб'єкту злочину відповідало історичним реаліям та вимогам

епохи раннього середньовіччя. Із плином часу зміст поняття «суб'єкт кримінального правопорушення (злочину)» наповниться новим значенням, і такі зміни будуть законодавчо закріплені протягом XVI ст.

Згідно положень ЛС суб'єктами кримінального правопорушення (злочину) могли бути лише фізичні особи:

– як піддані (мешканці) держави, до яких належали представники усіх без винятку станів і суспільних верств – князі, бояри, шляхта, городяни, селяни, чорне та біле духовництво незалежно від конфесії (арт. 1, розд. I Статутів 1529, 1566 і 1588 р.): *«Наперед, ми, Господар, обіцяємо і зобов'язуємося під тією ж присягою, яку вчинили усім обивателям усіх земель панства нашого, Великого князівства Литовського, що усіх княжат, панів-рад, духовних і світських, панів хоруговних, шляхту, міста і усіх підданих наших усіх станів, у цьому панстві нашому <...> починаючи від вищого стану аж до нижчого, цими єдиними правами і артикулами, у цьому ж Статуті нижче писаними і від нас даними, судити і вирішувати маємо»* [237, с. 45];

– іноземці (іноземні піддані) – як правило купці, посли, а також іноземці, що перебували на військовій службі у великого князя (арт. 17, розд. I Статуту 1566 р.; арт. 1, розд. I Статуту 1588 р.): *«Також чужоземці заграничники Великого князівства Литовського, приїжджі і яким-небудь іншим чином прибулі люди, цим же правом мають бути судимі, і в тих врядах, де хто завинив»* [236, с. 259-260; 237, с. 45], що вчинили кримінальне правопорушення (злочин) і досягли віку, з якого настає кримінальна відповідальність.

В. П. Самохвалов і О. Й. Вовк до суб'єктів правовідносин у Литовсько-Руській державі відносять апатридів (осіб без підданства), «до яких належали політичні емігранти, біженці, невільники, від яких відмовлялася влада їхньої держави» [107, с. 124]. Відтак можемо припустити, що і апатриди визнавалися суб'єктом кримінального правопорушення (злочину) і підлягали кримінальній відповідальності у разі вчинення протиправних діянь на теренах ВКЛ, а з 1569 р. – Речі Посполитої.

Із прийняттям ЛС у XVI ст. винні у скоєнні кримінального правопорушення, що належали до категорії особисто залежних осіб (колишні холопи, челядь), не

звільнялася від покарання. Відтак їхнє кримінально-правове становище істотно змінювалося (наприклад, арт. 1, 5 розд. XIII Статуту 1529 р.; арт. 25 XIV Статуту 1566 р.; арт. 9, 17 розд. XI Статуту 1588 р.): *«Якби який слуга, зі злим умислом пана свого вбив або поранив, такий має строго смертю покараний бути як зрадник – четвертуванням»* [237, с. 273]. Правоздатність особисто залежних осіб була обмежена тим, що за кримінальні правопорушення, об'єктом яких було їх життя і здоров'я, винуватець відповідав перед їх господарем (арт. 20, розд. XIII Статуту 1529 р.) [235, с. 295].

Норми ЛС уперше в історії вітчизняного кримінального права починають визначати поняття неосудності за станом здоров'я (недоумство, божевілья, безумство, шаленство, глупість). Так, на думку С. В. Кудіна, у вітчизняному кримінальному праві у XVI ст. «відбувається лише становлення поняття неосудності за станом здоров'я» [140, с. 137]. М. І. Колос вказує, що «у той час поняття «глупість» розуміли як вроджену або набуту внаслідок хвороби чи травми недоумкуватість людини, що супроводжувалася обмеженою можливістю здійснювати розумову діяльність, спрямовану на вирішення пізнавальних, емоційних та інших завдань, а терміном «божевілья» (шаленство) позначили всі види хронічних психічних хвороб або тимчасових гострих психічних розладів, які були відомі суспільству» [126, с. 158].

Звичайно, у ті часи для визначення стану неосудності за станом здоров'я не проводилися судово-психіатрична чи психолого-психіатрична експертизи. Відтак, на переконання О. В. Мартинюка, «божевільні, з одного боку, не несли відповідальності за вчинення деяких злочинів (арт. 105 розд. IV, арт. 35 розд. XI Статуту 1588 р. [237, с. 195, 289-290], з іншого – до «шалених» застосовувались досить суворі запобіжні заходи. Законодавець допускав у них наявність так званих «світлих періодів». Якщо божевільні у цей час вчиняли злочин, то відповідали досить суворо: їх могли навіть скарати «на горло» [163, с. 126].

Говорячи про принцип особистої (персональної) відповідальності, варто також зосередити увагу на становленні концепту індивідуальної кримінальної відповідальності на противагу поняттю колективної кримінальної відповідальності, що був характерним для суспільств, які перебували на етапі

переходу від родового ладу до утворення державності (колективна відповідальність роду, громади, відповідно жінки і дітей за чоловіка і батька тощо).

Аналіз положень РП дає підстави визнавати, що з XI ст. починає розвиватися та поволі закріплюватися домінанта індивідуальної кримінальної відповідальності. З цього приводу правник-історик А. Яковлів слушно зазначав, що «право публічне й карне не відділені ще від права приватного, цивільного, але вже помітне звільнення індивіду з-під опіки суспільних зв'язків» [303, с. 224-225].

Разом із тим новели РП ще містили відомості про пережитки інституту колективної відповідальності – інституту потоку і пограбування як найсуворішого виду кримінального покарання (ст. 7 (вбивство у розбої), ст. 35 (конокрадство) і ст. 83 (підпал) ПП) та інституту «дикої віри» (ст. 4 ПП).

У першому випадку за дії злочинця відповідала уся родина: майно злочинця підлягало конфіскації («пограбування»), а його разом із родиною (дружиною та дітьми) перетворювали на холопів та виганяли за межі громади («потік»): *«Якщо (хто) підпалить тік, то (видати) його на потік, а його майно для конфіскації; спочатку сплатить (потерпілому) збитки, а іншим при потоці розпоряджається князь. Так само (чинити), якщо хто-небудь підпалить двір»* (ст. 83 ПП) [222, с. 45].

У другому випадку «дика віра» розглядалася як виплата членами громади (верві) за вбивство, скоєне на її території, однак у тому випадку, коли особу вбивці громада не встановила (або неможливо було встановити), або ж громада не захотіла його видавати. Таким чином, родичам загиблого виплачувалася грошова компенсація – «головщина», що відповідала розміру віри – 40 гривень.

У наступні сторіччя концепт індивідуальної кримінальної відповідальності продовжував еволюціонувати. Положення статутних земських грамот, Судебника Казимира та трьох редакцій ЛС поступово закріплювало цю домінанту на законодавчому рівні.

Дружина злочинця переставала розглядатися як суб'єкт кримінального правопорушення (злочину), а відтак нести кримінальну відповідальність разом із чоловіком-злочинцем. Згідно норм Судебника Казимира дружина злодія не відповідала за протиправні дії власного чоловіка, якщо вона не знала про його злочинні наміри, або ж коли чоловіка затримали на місці злочину: *«злодій терпіти,*

а дружина і діти, і будинок їх невинуватий» [241, с. 57]. О. В. Мартинюк зауважує, що «за приховування предметів татби члени сім'ї відповідали менш суворо, ніж злодій: дружина і діти видавались у рахунок вартості вкраденої речі її господарю, а злодія чекала шибениця. Одночасно у ст. 4 зазначалося, що дружина і діти татя могли або відкупитися самі, або їх викупав пан» [163, с. 126]. Дослідник історії українського кримінального права М. І. Колос вказує, що «передбачивши у ст. 1 Судебника Казимира суворе покарання щодо членів сім'ї злодія, котрі знали про вчинену ним крадіжку, законодавець у ст. 6 виключив можливість притягнення до відповідальності дружини і дорослих дітей, які не знали про злочин, вчинений главою сім'ї. Цією нормою правопорушнику було заборонено розраховуватися за шкоду, завдану в результаті вчинення злочину, спільним сімейним майном або майном когось із членів сім'ї. Він зобов'язаний був компенсувати потерпілому його втрати лише часткою майна, що належала йому особисто у спільному господарстві» [126, с. 126]. Р. М. Лашенко справедливо відзначав, що «очевидно, в епоху Судебника думка про індивідуальну відповідальність за карний вчинок (кожного за себе) набрала вже більшої ваги і значіння в порівнянні з епохою Правди» [151, с. 215].

На початку XV ст., до прийняття першої редакції ЛС, генеза поняття персоналізації покарання віддзеркалюється у текстах у статутних земських грамотах (обласних привілеях). Прикладом можуть бути грамоти Київській землі 1507 р. та 1529 р.

Повністю засади індивідуальної кримінальної відповідальності було закріплено нормами ЛС (арт. 7 розд. I Статуту 1529 р.): *«Також ніхто не повинен бути покараний і засуджений за чиюсь провину, а тільки той, хто винуватий. А тому у відповідності до християнських прав, ніхто не повинен бути покараний, якщо його провину не буде встановлено судом, тобто ані дружина за злочин чоловіка свого, ані батько за злочин сина, ані син за батька, а також ніхто з родичів, ні слуга за пана»* [235, с. 209-210]. Це була одна із найпрогресивніших норм ЛС на початку XVI ст. Ідентичні положення ми зустрічаємо і в наступних редакціях – у арт. 14, розд. 1 Статуту 1566 р. та арт. 18 розд. I Статуту 1588 р. [236, с. 258;

237, с. 58]. М. І. Колос вважає, що «укладачі названого акту підтвердили факт запозичення ідеї цього принципу з теологічних джерел» [126, с. 161].

Правові джерела доби раннього середньовіччя не містять жодних вказівок щодо віку фізичної особи, з якого вона могла б нести кримінальну кримінальність. Так, норми Договорів Русі з Візантією від 860 р., 907 р., 911 р., 944 р. та 971 р., Короткої (XI ст.) та Просторової (кінець XI – початок XIII ст.) редакцій РП, Статутів князів Володимира і Ярослава Мудрого не містять відповідних положень. Подібне твердження підтримує і Ю. В. Шинкарьов, вказуючи, що «ніяких привілейованих правил призначення покарання, особі, яка не досягла певного віку, не встановлено» [299, с. 112-113].

С. В. Кудін, беручи за основу положення «Кормчих книг», вказує на те, що «якщо вб'є кого-небудь хлопець у віці семи років або божевільний, то вони за це не відповідають» [138, с. 15]. О. В. Мартинюк припускає, що «ймовірно, кримінально-правову відповідальність несла особа незалежно від статі, яка досягла на момент скоєння злочину семи-восьми років» [163, с. 126].

Останні дослідження з цього питання так само ґрунтуються на певних гіпотезах (припущеннях). Так, М. І. Колос стверджує, що «проведений системний аналіз диспозицій кримінально-правових положень (*Руської Правди* – примітка наша – О. Б.) дає підстави здогадуватись, що така відповідальність у Руській державі стосувалася людей, зрілих як за віком, так і за соціальним статусом» [126, с. 103]. Аналізуючи диспозицію ст. 1 КП, дослідник стверджує, що «за вбивство <...> мав нести відповідальність муж, що у перекладі зі слов'янської та церковнослов'янської мов означає «чоловік», «воїн», тобто зріла за віком і соціальним статусом особа чоловічої статі або одружений чоловік, а не отрок – малолітній хлопчик» [126, с. 103-104].

Вперше формальна згадка про вік для особи, яка має нести кримінальну відповідальність з'являється у ст. 1 Судебника Казимира. У ній зокрема зазначалося, що від кримінального покарання звільнялися діти, які молодше за сім років: «якщо будуть малі діти, менше семи років, то вони у тому невинні» [241, с. 57]. На наш погляд, вказане вікове обмеження пов'язувалося насамперед із впливом канонів християнської релігії, оскільки у розглядувану добу вплив її норм на

законодавця був беззаперечним, а кримінальне правопорушення (злочин) розглядалося як гріх.

Остаточне закріплення на законодавчому рівні віку, з якого наступала кримінальна відповідальність за розглядуваної доби відбувається у другій половині XVI ст., а саме – у другій та третій редакції ЛС. Так, якщо Статут 1566 р. (арт. 8 розд. XIV) встановлював вікову межу з чотирнадцятирічного віку (*«Якби трапилося, що шляхтич років шістнадцяти і не більше звинувачувався у злочинстві <...> тоді такому за молодістю років його не має бути поличено (покарано – прим. наша – О. Б.) як за злочинство <...> Так само треба розуміти і щодо простих людей, дітей неповнолітніх...»*) [236, с. 399-400], то Статут 1588 р. (арт. 11 розд. XIV) [237, с. 338] – вже з досягненням шістнадцяти років. Зауважимо, що юридична конструкція наведеної правової норми не зазнала конститутивних змін, трансформовано було лише вік – з чотирнадцяти років на шістнадцять. Такі зміни, на нашу упевненість, були пов'язані з превалюванням у середовищі українського народу гуманістичних переконань.

Сучасне українське кримінальне право визнає принцип винної відповідальності одним із найважливіших галузевих принципів. Його зміст насамперед полягає в тому, що особа несе кримінальну відповідальність за вчинене суспільно небезпечне діяння виключно у випадку, якщо в його діяннях (діях або бездіяльності) наявна вина. Так, згідно ст. 23 КК України виною є психічне ставлення особи до вчинюваної дії чи бездіяльності та її наслідків, виражене у формі умислу або необережності [133]. Заподіяння шкоди за відсутності вини (казус) не тягне за собою кримінальної відповідальності [21, с. 99]. Фахівці у галузі кримінального права слушно вказують, що принцип винної відповідальності «відтворює найважливіше положення, визначене у ст. 62 Конституції України. В ній йдеться про те, що особа вважається невинуватою у вчиненні кримінального правопорушення і не може бути піддана покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду» [132, с. 32].

За доби Середньовіччя принцип винної відповідальності пройшов доволі тривалий процес розвитку – від становлення його окремих елементів за періоду Русі-України і до суттєвої формалізації у нормах ЛС, що зберігали чинність (дещо

у видозміненому вигляді) на теренах України практично до середини XIX ст. Так, за висловом Я. Падеха «у добу РП карне право переходить поволі на позиції теорії провини і для наявності злочину вимагає вже до деякої міри привинности злочинця. Побіч свідомості злочинности вимагається також злого наміру, при чому є знане ступенювання злочинної волі і до нього пристосовується висота кари. Без наявности свідомости правопорушення немає злочину і кари (курсив наш – О. Б.), але РП знає випадки *praesumptio iuris* щодо існування цієї свідомости. Зла воля стає конечним складником злочину» [196, с. 15].

Вина, будучи обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони правопорушення, має дві форми – умисел і необережність. Окремі дослідники вказують, що «суб'єктивна сторона складу злочину в РП була недостатньо виражена. В ній не було відмінності між наміром і необережністю РП вводила свій принцип відповідальності, заснований на тому, чи був злочин вчинено, відкрито, в чесній сутичці, чи під час сварки» [75, с. 56].

З таким твердженням погоджуємося частково. Дійсно, за часів Русі суб'єктивна сторона правопорушення (злочину) лише починала формуватися, однак вже розрізняються прямий і непрямий умисел, виокремлюються злочини, скоєні з необережності. Так, наприклад, ст. 20 КП вказує: *«А якщо вб'ють огнищанина в розбої, а вбивцю (люди) не будуть шукати, то віру сплачує вервь, у якій знайдуть труп вбитого»* [221, с. 10]. Таким чином, вказана норма доволі чітко виокремлює прямий умисел, а законодавець зосереджує увагу на тяжкості вказаного злочину у формі посягання як на державний, так і суспільний устрій. Або інша норма – ст. 6 ПП: *«Якщо ж (хто) здійснив вбивство відкрито під час сварки або на піру, то тепер він сплачує разом з верв'ю, (оскільки і сам він) бере участь в общинних платежах (дикої) віри»* [222, с. 37].

У світлі досліджуваної проблеми розвитку суб'єктивної сторони як фундаменту формування принципу винної відповідальності варто також згадати ст. 54 («Якщо який-небудь купець зазнає аварії корабля») і ст. 55 («Про борг») ПП, у яких фактично йшлося про три види банкрутства – випадкове (без вини), необережне і злісне. Так, за словами О. В. Мартинюка, випадковим банкрутство визнавалося у випадку нещастя, коли товар знищено у результаті стихійного лиха,

аварії, пожежі або розбійного нападу. Такий купець отримував можливість відновити втрачене та розстрочку в платежі. Якщо ж купець проп'є або програє чужий товар – це банкрутство необережне, злісним визнавалося банкрутство у випадку, коли купець-боржник візьме для продажу товар у необізнаного приїжджого купця і не зможе з ним розрахуватися [170, с. 70-71].

О. О. Шевченко, проаналізувавши норми РП, правомірно зазначав, що у «тогочасному давньоукраїнському суспільстві розрізняли навмисно й ненавмисно вчинені злочини. Необережність у вчиненні злочину була пом'якшуючою обставиною, а тому і покарання було м'якшим, аніж за навмисно вчинений злочин. Убивство «в розбої» (ст. 20 КП, ст. 3, 7 ПП) уважалося навмисним, а тому застосовувалася найсуворіша міра покарання – «поток і пограбування», а вбивство «в сваде», «на пиру» уважалося таким, що вчинено з необережності, а тому каралося тільки стягненням штрафу» [107, с. 57].

Дослідник історії українського кримінального права І. Я. Терлюк наголошує на тому, що РП «свідчить про високий рівень тогочасної правової свідомості. Вона постійно має на увазі суб'єктивну сторону злочину – ставить питання про провину. Мотиви вбивства розрізняли, виходячи з особистих спонукань та зовнішніх обставин – убивство у змові або на бенкеті. Причому зазначалося, у яких випадках, за які вбивства відповідав сам злочинець, а коли відповідальність поширювалась на цілу громаду» [244, с. 8-9]. Подібні твердження у історико-правовій науці підтримують ряд дослідників [140, с. 61; 126, с. 132; 105, с. 73 та ін.].

Про мотив і мету як факультативні ознаки суб'єктивної сторони кримінального правопорушення (злочину) у тексті РП не йдеться, однак ми не можемо виключати їх значення у світлі дослідження процесу становлення принципу винної відповідальності. Відтак, на наш погляд, варто звернути увагу на позицію М. І. Колоса: «мотив і мета як ознаки, що характеризують процес інтелектуальної діяльності злочинця, хоч і не описувалися в диспозиції кримінально-правових положень, але враховувалися укладачами РП, а також у процесі застосування її норм органами, які здійснювали судочинство» [125, с. 133].

До середини XV ст. у межах усього ВКЛ не існувало єдиних законодавчих збірників, а відтак норми кримінального права не були систематизованими. У

першому кодифікованому акті зазначеної доби – Судебнику Казимира – усі кримінальні правопорушення (злочини) з погляду суб'єктивної сторони вважалися умисними, але «іноді суд міг не притягувати до кримінальної відповідальності, обмежившись призначенням матеріального відшкодування збитків потерпілому <...> суб'єктивна сторона усіх злочинів характеризується тільки корисним мотивом» [52, с. 171]. Процес подальшого розмежування умислу і необережності, включаючи розвиток принципу винної відповідальності, продовжився у XVI ст. і відобразився у новелах ЛС. На думку Ю. В. Копик, «ставлення суб'єкта злочину до вчиненого ним злочину і його наслідків були достатньо опрацьовані у статутному законодавстві» [128, с. 90].

Щодо формального визначення поняття «вини», то артикули Статуту його не містили. Однак аналіз змісту трьох редакцій Статутів дає підстави стверджувати, що законодавець чітко розрізняв форми вини – умисел і необережність. Так, наприклад, укладачі Статуту чітко розрізняли навмисне (наприклад, під час розбійного нападу, убивство дружиною чоловіка і навпаки, убивство пана і т. п.) і ненавмисне вбивство, а також вбивство з необережності. Про це йдеться, наприклад, у арт. 10, розд. XI; арт. 6, розд. XII Статуту 1566 р. [236, с. 375-376; 387-388]; арт. 27 розд. III; арт. 6, 15 розд. XI; арт. 10 розд. XII Статуту 1588 р. [237, с. 96-67; 271-272, 276-277; 312-313]. Для позначення форми вини укладачі Статуту використовували доволі усталену для тих часів юридичну термінологію на кшталт «зухвальство», «злий умисел», «вбивства ненавмисні», «випадкові», «ненавмисно», «знаючи», «розуміючи» тощо.

Аналізуючи положення Статутів щодо відображення суб'єктивної сторони кримінального правопорушення, Ю. В. Копик робить висновок, що свідчення бажання особи вчинити протиправне діяння міститься «у ряді диспозицій, в яких описувався характер діяння злочинця: таємно, приховано, з засідки та ін. Однозначно характеризувалися як умисні злочини проти державної влади та порядку управління. Часом намір підкреслений словами «гвалт», «гвалтовне», так як насилля тягне за собою навмисність вчинення діяння або законодавець вказує на інші обставини, які свідчать про намір вчинити злочин» [128, с. 91]. Дослідники історії українського права зауважують, що «ненавмисне вбивство, вчинене через

злочинну самовпевненість, злочинець карався ув'язненням та сплатою головщини» [107, с. 145]. І, навпаки – якщо вбивство було вчинено через недбалість, злочинець ніс покарання виключно через сплату головщини.

Щодо мотиву і мети кримінального правопорушення, то деякі дослідники зауважують, що вони безпосередньо не впливали на міру покарання [106, с. 35]. Інші вказують на зворотнє – мета була кваліфікуючою ознакою кримінального діяння, що вчинялося із прямим умислом. Так, на думку Ю. В. Копик, згідно арт. 8 розд. XI Статуту 1588 р. крадіжка чи грабіж «мали на меті заволодіння чужим майном, втеча до ворожої землі вважалась злочином, коли її метою було заподіяння шкоди Господарю і Речі Посполитій. Посилання на мету було не тільки доказом навмисності діяння, але й інколи є підставою для розмежування особливих видів злочинів» [128, с. 92-93].

Сучасна доктрина кримінального права серед важливих галузевих принципів виокремлює принцип невідворотності кримінальної відповідальності, принцип диференціації та індивідуалізації кримінальної відповідальності та покарання, а також принцип економії кримінальної репресії. Усі принципи галузі є взаємозалежними, доповнюють один одного і фактично перебувають у діалектичній єдності.

Насамперед принцип невідворотності кримінальної відповідальності полягає в тому, що кожна особа, яка вчинила кримінальне правопорушення, повинна бути притягнута до кримінальної відповідальності та понести відповідне покарання. Особа незалежно від кольору шкіри, раси, політичних, релігійних та інших переконань, гендерної приналежності, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками, не має привілеїв під час притягнення її до кримінальної відповідальності [21, с. 99].

Кримінальне право традиційно вважається найдавнішою галуззю права, оскільки охорона існуючих суспільних відносин завжди була серед пріоритетних функцій будь-якої держави за різних історичних періодів. Русь-Україна не була винятком. Існування кримінально-правових норм у формі звичаєвого права на теренах України дослідники фіксують ще з додержавної доби.

Із виникненням держави (IX ст.) поряд із іншими принципами права відбувається становлення принципу невідворотності кримінальної відповідальності, оскільки, як слушно зазначав Г. В. Демченко, «держави не може терпіти злочинців» [70, с. 167]. Відтак особа, яка вчиняла кримінальне правопорушення (злочин) обов'язково мала зазнати впливу адекватних заходів кримінально-правового характеру (покарання).

Правова система Русі-України містила власну систему кримінальних покарань, яка, з погляду сучасного дослідження, була доволі нескладною і автентичною. Учені-правники вказують, що «загальна система покарань була «досить простою і відносно м'якою», однак із розвитком феодалізму спостерігається виразніша залежність кваліфікації злочинів і визначення покарань від соціального стану як потерпілого, так і звинуваченого, а також різний підхід до захисту інтересів феодала і феодално-залежного населення» [105, с. 75].

Життя та здоров'я привілейованих суспільних верств захищалося суворішими санкціями, аніж простолюдинів. Покарання переважно диференціювалися залежно від суспільного становища потерпілої особи, і не залежали від суб'єкту правопорушення (за винятком холопів). З одного боку – це була певним чином характерна риса усіх правових систем середньовічної Європи, а з іншого – вітчизняне право княжої доби не знало смертної кари як різновиду кримінального права. Ця особливість суттєво вирізняла правову систему Русі-України від аналогічних систем інших європейських держав досліджуваного періоду. На теренах княжої України були відсутні такі види покарань, як смертна кара, тілесні покарання, тюремне ув'язнення. Це свідчить, на думку О. В. Мартинюка, «про відсутність у вітчизняному кримінальному праві такої мети покарання як залякування» [162, с. 128]. Стосовно смертної кари, то до правління князя Володимира Великого її застосуванню підлягали розбійники, однак згодом вона була замінена на грошовий штраф. З цього приводу О. О. Шевченка писав, що «причина скасування смертної кари полягала не лише в тому, що, як князь зізнався єпископам, він «боявся гріха», а в тому, що «військові потреби стали великі, і судові оплати знадобилися на зброю і коней» [106, с. 21].

За твердженням С. В. Кудіна правові пам'ятки Русі-України не містили норм, за якими «встановлювалася б відповідальність за злочинну бездіяльність, отже, караними були лише протизаконні дії. Вони знаходили своє втілення у вбивстві, спричиненні членопошкоджень, поранень, вчинені крадіжки, знищенні майна тощо» [140, с. 63-64].

Система покарань Русі-України містила такі його види.

По-перше, право кровної помсти, про яку йдеться у ст. 1 як КП, так і ПП: *«Якщо муж уб'є мужа, то мстить брат за (вбивство) брата, або батько, або син, або двоюрідний брат, або племінник з боку брата»* [222, с. 37]. Відзначимо, що це правило було скасовано ще у другій половині XI ст. і було замінене на грошовий штраф («виру»).

Корені цієї (певним чином, морально-етичної) норми варто шукати за доби родового ладу, а механізм реалізації цього інституту ґрунтувався на принципі таліону («око за око», «зуб за зуб»). Як вказують правники-історики «установлена норма не змушувала до помсти і давала змогу близьким покривдженого прийняти викуп. У цьому, як зазначають, була також меркантильна причина – якщо таких родичів у жертви не виявилось, то вбивця платив штраф (виру) на користь держави» [244, с. 7].

По-друге, потік і пограбування (згідно ст. ст. 7, 35, 83 ПП) – найсуворіше із покарань, що застосовувалося на теренах Русі-України. Так, на переконання законодавця три різновиди кримінальних правопорушень (злочинів) – вбивство у розбої; професійне конокрадство та підпал – мали найвищу ступінь суспільної небезпеки. Винні у скоєнні цих злочинів «позбавлялись усіх прав, їхнє майно підлягало конфіскації і надходило князеві (державі). Позбавленого всіх прав злочинця та його сім'ю виганяли з громади» [107, с. 64]. Заслуговує на увагу твердження І. А. Терлюка: «Для середньовічного суспільства це справді були найбільш небезпечні діяння, які об'єктивно були направлені проти багатьох людей, а значить, і проти суспільного інтересу» [244, с. 8].

По-третє, кримінальний штраф, який тривалий час був основним видом кримінального покарання. Грошове стягнення («вира») складалося з двох частин: одна частина вилучалася на користь держави (князя), друга – як компенсація за

заподіяний збиток потерпілій стороні. Розмір штрафу залежав від ступеню тяжкості кримінального правопорушення (злочину), соціального статусу потерпілого і міг становити: 80 гривень (подвійна вира) – за убивство державних службовців та службовців князівської адміністрації, 40 гривень (власне «вира») – за убивство вільної людини, 20 гривень (напіввира) – наприклад, за нанесення тяжких тілесних ушкоджень; а також 12, 3 і 1 гривня («уроки» і «продажі») – за нетяжкі злочини як проти особи, так і проти власності.

Детальне дослідження кримінального штрафу за нормами Руської Правди провів С. В. Кудін. На переконання науковця «кримінальний штраф застосовувався за вчинення злочинів як проти особи, так і її майна, то він мав всеохоплюючий характер. Він міг призначатись за вбивство (ст. ст. 1 КП і ПП), членопошкодження (ст. 5-6 КП, ст. 27 ПП), ображення честі (ст. 3, 4 КП, ст. 23, 24, 67 ПП), незаконний продаж у рабство закупа (ст. 61 ПП), крадіжку (ст. 13, 29, 31, 32 КП, ст. 35, 38, 41, 43, 69, 81 ПП), незаконне користування чужим майном (ст. 12 КП, ст. 33 ПП) тощо» [142, с. 142].

Варто відзначити, що у джерелах церковного права розглядуваної доби, насамперед у Статутах князів Володимира і Ярослава Мудрого, зустрічається такі види покарання, як піст і покута (єпитимія), примусовий постриг у чернецтво [264, с. 35-36, 37-40]. Це була не лише моральна відповідальність, але й юридична – «перед політичною владою в особі митрополита, єпископа чи великого князя» [69, с. 319]. Це стало можливим, насамперед, завдяки прийняттю християнства, а відтак з'явилися нові склади кримінальних правопорушень (злочинів): злочини проти сім'ї та моралі (наприклад, розпуста, перелюбство, згвалтування, самовільне розірвання шлюбу, багатоженство, народження позашлюбної дитини, а також всілякі сексуальні збочення) та злочини проти віри і церкви, об'єктом яких ставали церква, її майнові права, релігійні настанови та приписи. Отже, принцип невідворотності кримінальної відповідальності реалізовувався і щодо осіб, які перебували у лоні церковної юрисдикції, у випадку вчинення ними кримінального правопорушення (злочину).

Як зазначає О. В. Мартинюк, «інтеграція традицій язичництва та християнства <...> позитивно вплинула на розвиток інститутів вітчизняного права,

передусім кримінального. Християнська церква в Україні виробила власну систему покарань, які суттєво відрізнялися від покарань, застосованих у Візантії чи Середньовічній Європі <...> В українських землях церква не використовувала інквізиційний процес слідства. Відтак християнство, запозичене у Візантії, стало не візантійським, а виключно українським. Церковне право було змушене пристосовуватись до умов сталого суспільного середовища» [161, с. 36-37].

Тенденції щодо генези розвитку принципу невідворотності кримінальної відповідальності можемо спостерігати і у наступний період. Фундаментальні основи кримінально-правової політики, закладені за доби раннього Середньовіччя, відобразилися і у текстах нормативно-правових актів доби пізнього Середньовіччя, передусім, Судебнику Казимира та трьох редакціях ЛС. Дослідники слушно стверджують, що протягом XVI ст. «відбувалася систематизація і теоретичне обґрунтування публічно-кримінальних покарань. Вони були покликані витіснити форму покарань, яка домінувала у попередню епоху» [128, с. 104].

Покарання у другій половині XIV – першій половині XVII ст. у правових пам'ятках позначалося термінами «вина», «кара», «покута», «карання» і узагальнювало тогочасне його розуміння як примусового заходу, що застосовувався до особи, яка вчинила кримінальне правопорушення (злочин). Це «відплата» злочинцю за вчинене ним правопорушення, уповноваженим на це органом чи особою, який діє згідно закону чи звичаю і захищає інтереси суспільства та потерпілого» [128, с. 104]. Як справедливо відзначав Я. Падох «кара цієї доби – це комбінація композиційної системи і публічних кар, а водночас і засіб виховання і виправлення та покути за гріх» [196, с. 45].

Покарання завжди має мету (ціль). Такою протягом досліджуваного періоду стали: попередження кримінальних правопорушень (злочинів); захист прав потерпілої особи та відшкодування їй шкоди; поповнення бюджету (скарбниці) держави; завдання правопорушнику еквівалентного покарання залежно від тяжкості кримінального правопорушення (злочину); залякування; виправлення засудженого, покута (спокутування гріха) [166, с. 82]. Так, за словами Ю. В. Копик, «злочини попереджуються невідворотністю виконання покарання», а норми

Статутів і судові рішення доволі часто згадують превентивну мету покарання [128, с. 109].

Задля гарантування суспільної безпеки законодавець на офіційному рівні закріпив систему покарань, які, на відміну від княжої доби, були доволі численними. Зупинимось на їх стислій характеристиці за різновидами.

По-перше, смертна кара (проста і кваліфікована), яка була новим видом покарання. Вперше на законодавчому рівні цей вид покарання закріплюється нормами Судебника Казимира (наприклад, ст. ст. 1-2, 13–16, 18-19, 24) [241, с. 57-60]. Згодом смертна кара була закріплена нормами трьох редакцій ЛС (за першою редакцією вона передбачалася у двадцяти випадках, за другою – у шестидесяти, а за третьою – у ста випадках) [183, с. 101]. Проста смертна кара передбачала повішення, утоплення або ж відсікання голови (наприклад, арт. 10, 16 розд. XI Статуту 1566 р. [236, с. 358-359, 361]; арт. 6, 7 розд. XI Статуту 1588 р.) [237, с. 271-272], кваліфікована – спалення, закопування живцем у землю, четвертування, колесування, посадження на кіл (палю) тощо (наприклад, арт. 5, розд. VI Статуту 1529 р. [235, с. 244-245]; арт. 16, 17 розд. XI Статуту 1588 р. [237, с. 277-278]).

По-друге, вигнання злочинця («виволання») за межі держави (міста, села) і оголошення його поза законом. Для шляхтича це означало не лише позбавлення прав (привілеїв), але й позбавлення честі (наприклад, арт. 16 розд. XI Статуту 1566 р. [236, с. 361]; арт. 7 розд. XI Статуту 1588 р. [237, с. 276-277]).

По-третє, тілесні покарання (наприклад, побиття батогами, відрубання руки (рук), відсікання вуха, носа або яких-небудь інших органів), про які згадують норми Судебника Казимира (ст. 21) [241, с. 59] і ЛС (наприклад, арт. 14 розд. III Статуту 1529 р. [235, с. 226]; арт. 31 розд. XIV Статуту 1588 р. [237, с. 346]). Зазначимо, що тілесні покарання переважно застосовувались до простих людей («людей стану простого»).

По-четверте, кримінальний штраф у вигляді грошових стягнень на користь: держави, у т. ч. за вчинення протиправних діянь проти держави (наприклад, арт. 9 розд. VII Статуту 1529 р.) [235, с. 255]; судових органів («вряду») – наприклад, арт. 12 розд. IV Статуту 1566 р. [236, с. 300-301]; потерпілих осіб у вигляді приватної винагороди (передусім, головщини та нав'язки). Розмір штрафу залежав від

тяжкості кримінального правопорушення (злочину). На відміну від доби раннього середньовіччя кримінальний штраф уже не відігравав провідної ролі [142, с. 144].

По-п'яте, конфіскація майна, яке вилучалося у примусовому порядку на користь держави чи потерпілого. За словами Я. Падоха конфіскація майна виступала як самостійний вид покарання, інколи – як додатковий. Найчастіше «їх застосовувано кумулятивно з карою смерті і втрати честі» [196, с. 51]. Прикладів санкцій у вигляді конфіскації майна у текстах Статутів доволі багато. Наприклад, арт. 1, розд. II Статуту 1529 р. [235, с. 218]; арт. 1, 11, 14 розд. II Статуту 1566 р. [236, с. 266-267, 270-271]; арт. 3 розд. I Статуту 1588 р. [237, с. 46-47].

По-шосте, позбавлення волі (тюремне ув'язнення) двох різновидів – наземне і підземне терміном від шести тижнів до одного року. Вперше подібний вид покарання зустрічається у Судебнику Казимира (ст. 4) [241, с. 57], а у XVI ст. – стає одним з ключових і застосовується як основне, так і як додаткове покарання (наприклад, арт. 31 розд. IV Статуту 1588 р.) [237, с. 141-142]. За висловом Я. Падоха «кара ув'язненням могла бути легка і важка. Першу відбували в наземній частині вежі, т. зв. «горішній вежі», де містилася в'язниця, другу – в підземній, що називалася замкненням «в льоху вежі» [196, с. 49]. До покарання у вигляді тюремного ув'язнення, на переконання Ю. В. Копик, засуджували «за менш тяжкі, з точки зору законодавця, злочини проти державної влади, злочини проти судочинства, проти особи та ін.» [128, с. 120-121].

По-сьоме, кримінальне право розглядуваного періоду також передбачало такі види покарань, як зміщення з посади, публічне вибачення перед потерпілим, спокутування гріха та позбавлення спадкових прав. Ці види покарань застосовувалися як додаткові по відношенню до основних, які наведено вище.

Принцип диференціації та індивідуалізації кримінальної відповідальності та покарання обумовлений необхідністю дотримання відповідності покарання тяжкості вчиненого кримінального правопорушення, а кримінальна відповідальність та покарання не повинні носити зрівняльного характеру. За словами В. В. Бабаніної цей принцип «полягає в тому, що особа несе кримінальну відповідальність лише за те кримінальне правопорушення, яке вчинила вона

особисто, а якщо воно було вчинено у співучасті, то в об'ємі, пропорційному її ролі, діям та наслідкам у конкретному кримінальному правопорушенні» [21, с. 99].

Відтак при призначенні покарання суд має враховувати ступінь тяжкості вчиненого кримінального правопорушення, особистість винного, а також обставини, які або ж пом'якшують чи обтяжують відповідальність.

Історія вітчизняного кримінального права свідчить, що цей принцип (як і інші) пройшов тривалу еволюцію, а його становлення відноситься до епохи Середньовіччя.

Так, за часів Русі-України покарання та його диференціація залежало від ступеню тяжкості вчиненого кримінального правопорушення (злочину), особи злочинця (злодій чи розбійник) й потерпілого (його соціального стану). Кримінальна відповідальність та покарання (*про яке мова йшла вище – примітка О. Б.*) диференціювалося та індивідуалізувалося залежно від пом'якшуючих («вбивство на піру») та обтяжуючих обставин (наявність «злої волі», корисливих мотивів тощо).

РП знала інститут співучасті, однак «закон вимагав притягувати до однакової відповідальності всіх осіб, які брали участь у вчиненні злочину» [56, с. 289]. Так, наприклад, у статтях РП йдеться: про умисні тяжкі тілесні ушкодження (ст. ст. 5-7 КП; 27-28 ПП), середньої тяжкості (ст. ст. 2, 8, 9 КП; 23-24 ПП), легке тілесне ушкодження (приміром, ст. ст. 67-68 ПП). В. М. Єрмолаєв вказує, що «статті про умисні тілесні ушкодження, побої і мордування різняться між собою і залежно від предмета, засобу, з допомогою яких було здійснено злочинне діяння. Його кваліфікація враховує не лише ступінь тяжкості тілесних ушкоджень, а й ступінь «образи» потерпілого. Так, заподіяння ударів палкою, жердиною, плоскою частиною меча або його піхвами вважалося в Давній Русі особливо образливим для потерпілого і законодавець їх деталізує» [78, с. 39-40].

У наступну добу вітчизняної історії, починаючи із середини XV ст. законодавець, формально закріплюючи склади правопорушень у законодавчих актах, неухильно дотримувався вищезгаданого принципу. Доволі чітко починають вказуватися обставини, пом'якшувальні чи обтяжуючі, від яких залежало покарання. М. І. Колос, проаналізувавши положення Судебника Казимира, вказує,

що «вони позначалися категоріями, що використовуються в законотворчій і судовій практиці і донині, а саме: «вчинення крадіжки вперше»; «якщо до того крав», тобто неодноразово посягав на чужу власність; викрадення майна вартістю «нижче» чи «вище» визначеної законодавцем граничної суми» [126, с. 127].

Після прийняття ЛС зміст принципу диференціації та індивідуалізації кримінальної відповідальності та покарання поглибився. Так, судді при визначенні міри покарання мали враховувати:

ступінь суспільної небезпеки (злочини проти держави, проти шляхти, проти життя особи, проти сім'ї та моралі, проти церкви відносилися до найтяжчих);

розмір заподіяної шкоди; обставини, що виключали злочинність діяння (насамперед, необхідну оборону і крайню необхідність);

форми співучасті;

соціальне становище як злочинця, так і потерпілої особи (за умов феодалізму природно, що життя і здоров'я, честь і гідність, майнові права представників вищих соціальних верств, насамперед шляхти і магнатів, охоронялися суворішими санкціями);

стать злочинця і потерпілої особи (протягом другої половини XIV – першої половини XVII ст. за жінкою визнавався пріоритет у захисті її особи від злочинних посягань – за її вбивство, нанесення тілесних ушкоджень чи образу з винного стягувалася винагорода вдвічі більша («совито»), ніж за аналогічні діяння чоловіку) [162, с. 197];

за певних обставин і походження (Статут згадує байстрюків).

Окремо дослідники звертають увагу на такі обставини, як: час вчинення кримінального правопорушення (злочину) – під час збройного конфлікту, або ж під час судових засідань; місце вчинення – «перед господарем», «перед судом», «у церкві», «на торгу» [128, с. 131].

Щодо принципу економії кримінальної репресії, то він законодавчо не проголошувався, однак маємо достатньо підстав говорити про його становлення та розвиток у правовій системі України IX – першої половини XVII ст. Поява цього принципу певним чином зумовлюється самим фактом існування кримінально-правових відносин. Відтак законодавець із суцільної маси протиправних діянь до

сфери кримінально караних відносив лиш ті, які мали занадто високу ступінь суспільної небезпеки, грубо порушували приватні права і свободи, суспільні, державні інтереси, спричиняли їм істотну шкоду, або створювали реальну можливість спричинення цієї шкоди [132, с. 31]. Як зазначалося вище, обсяг кримінальної репресії застосовувався у межах тогочасної правозаконності, був конкретним, у добу пізнього середньовіччя – індивідуальним із врахуванням тяжкості вчиненого кримінального правопорушення (злочину), включають тяжкість наслідків і форми вини.

За доби Русі-України нормативно не було закріплено правило щодо призначення більш м'якого покарання, ніж було передбачено нормами звичаєвого і законодавчого права. На думку Ю. В. Шинкарьова, який досліджував спеціальні засади призначення покарання за РП, на її сторінках «ми не знайшли регламентації призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом. Вона містить перелік злочинів з абсолютно визначеними санкціями, випадків відхилення від них у менший бік не зафіксовано» [299, с. 112]. З цією тезою важко не погодитися. Однак, С. В. Кудін, проаналізувавши низку правових пам'яток вказаної доби, робить висновок, що принципи призначення покарання «формально не проголошувались, але, враховуючи значний рівень розвитку правової думки давньоукраїнського суспільства, мали усвідомлюватися <...> істотне значення при цьому мав відігравати вплив гуманістичних та демократичних поглядів давньоукраїнського суспільства, які і являли собою реалізацію цих поглядів, повинні були забезпечувати гуманне та демократичне ставлення до особи, повагу до її інтересів, сприяти забезпеченню відсутності свавільних дій» [140, с. 85]. Відтак можемо припустити, що за княжої доби тривав процес становлення та розвитку принципу економії кримінальної репресії.

У період чинності ЛС, на думку Ю. В. Копик, «широкий спектр покарань давав можливість судді, при застосуванні кримінально-правових норм, обрати саме те покарання, яке найбільш адекватно відповідало вчиненим діям у Великому князівстві Литовському» [128, с. 140]. С. В. Кудін згадує про два суперечливих принципів покарання, які зустрічаються у новелах Статуту: з одного боку злочинці

мають бути «покарані без милосердя», з іншого – покарання має бути застосоване «з милосердям» [140, с. 169].

На наше переконання, санкції норм кримінального права були жорсткішими, ніж покарання, застосовані на практиці. Правники-історики наголошують на тому, що жорстокість покарань була повністю несумісною з правосвідомістю українського народу [70, с. 271-273]. Деякі вказують, що у досліджуваний період «організація суспільного життя на українських землях ґрунтувалася на принципах духовності, моральності, гуманізму та справедливості» [81, с. 12].

3. 3. Становлення та розвиток принципів правосуддя

Принципи правосуддя – це основоположні засади, які визначають порядок здійснення судочинства у сучасній демократичній державі. Наразі вони отримали закріплення як на рівні міжнародно-правових актів (Загальної декларації прав людини 1948 р. [83], Міжнародному пакті про громадянські та політичні права 1966 р. [176], Європейській конвенції про захист прав і основоположних свобод 1950 р. [4] та ін.), так і на рівні національного законодавства. Ст. 8 Конституції України визначає, що в Україні «визнається і діє принцип верховенства права», а «звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України гарантується» [127]. Відтак, на переконання Я. Богів, «формування ефективної судової системи передбачає необхідність удосконалення нормативного регулювання різних сфер судоустрою та судочинства» [38, с. 31].

Ст. 129 Основного Закону основними засадами судочинства визначає: по-перше, «рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом»; по-друге, «забезпечення доведеності вини»; по-третє, «змагальність сторін та свобода в наданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості»; по-четверте, «підтримання публічного обвинувачення в суді прокурором»; по-п'яте, «забезпечення обвинуваченому права на захист»; по-шосте, «гласність судового процесу та його повне фіксування технічними засобами»; по-сьоме, «розумні строки розгляду справи судом»; по-восьме, «забезпечення права на апеляційний перегляд справи та у визначених законом випадках – на касаційне

оскарження судового рішення»; по-дев'яте, «обов'язковість судового рішення», при цьому законом можуть бути визначені також й інші засади судочинства [127]. Водночас судові рішення є обов'язковим для виконання, а держава забезпечує його виконання (ст. 129-1 Конституції України) [127].

Визначені у Конституції України фундаментальні засади судочинства конкретизуються у галузях процесуального права, насамперед, цивільному, кримінальному, господарському та адміністративному судочинстві. Так, законодавець у ст. 7 КПК України виокремлює такі засади кримінального провадження (двадцять дві позиції), як-то верховенство права і законність; повагу до людської гідності; забезпечення права на свободу та особисту недоторканність; недоторканність житла чи іншого володіння особи; таємницю спілкування; невтручання у приватне життя; недоторканність права власності; презумпція невинуватості та забезпечення доведеності вини; свобода від самовикриття та право не свідчити проти близьких родичів та членів сім'ї; заборона двічі притягувати до кримінальної відповідальності за одне і те саме правопорушення; забезпечення права на захист; публічність; диспозитивність; розумність строків та ін. [134]. Подібні принципи містяться у ЦПК України (ст. 2, дванадцять позицій) [272], КАС України (ч. 3 ст. 2, десять позицій) [117] та ГПК України (ст. 2, дванадцять позицій) [58]. Відзначимо твердження Я. Богів, яка, досліджуючи принципи правосуддя як основу функціонування судової системи, вказує, що наразі «загальновизнаного систематизованого переліку принципів правосуддя не наведено ні в теоретичних дослідженнях, ні в нормативно-правових актах, однак, вочевидь така потреба існує» [38, с. 31, 35].

Як зазначалося нами вище, усі принципи права мають історичний характер, а їх формування – це складний і багатогранний процес. Генеза суспільних, державних та правових інституцій протягом IX – першої половини XVII ст. сприяла становленню та розвитку судової системи, яка формувалася на національному автентичному ґрунті [90, с. 139]. Неабиякий вплив на формування судової системи загалом, і принципів правосуддя зокрема справило християнство. Поширення християнських ідей тривало століттями, однак його канони стали світоглядною основою для переважної більшості українців. Як вказує М. М. Бедрій «сільські

громадські суди мали на меті боротися зі злом, яке асоціювалося у них передусім із порушенням Божих заповідей (не вбий, не вкради) <...> Заступаючи на посаду копні судді складали присягу з християнським змістом» [28, с. 52-53].

За означеного періоду ще не існувало поділу системи права на галузі за предметом та методом правового регулювання (цивільне, сімейне, кримінальне тощо), за субординацією у правовому регулюванні (поділу на матеріальні та процесуальні галузі права), не розрізнялося цивільне або кримінальне судочинство, тому принципи правосуддя формувалися у лоні процесуального права як процедури реалізації норм матеріального права.

На сьогодні одним із визначальних принципів права, включаючи правосуддя, є принцип верховенства права, який закріплений на конституційному рівні (ч. 1 ст. 8 Конституції України). Зміст поняття «верховенство права» є доволі об'ємним [297] і включає: законність, правову визначеність, заборону свавілля, доступ до правосуддя, дотримання прав людини, рівність та недискримінацію. С. П. Погребняк, виокремлюючи два аспекти верховенства права – формальний і матеріальний, до першого відносить принцип законності, який є лише першим рівнем ідеї верховенства права [204, с. 8].

У світлі поставленого у даній роботі завдання за необхідне вбачаємо зупинитися на короткій характеристиці судової системи, яка існувала на українських просторах за вказаної доби. Функціонування системи судових органів сприяло процесу формування та розвитку принципів правосуддя загалом, і принципу законності зокрема протягом IX – першої половини XVII ст. на території середньовічної України.

Вже з часів утворення Русі-України починає функціонувати судова влада на основі вироблених ще за додержавного періоду правил. Їх основу складали насамперед норми українського звичаєвого права. Як вказує М. І. Сірий «судова влада, основним завданням якої є здійснення правосуддя, виникла разом з появою первісних форм права з огляду на об'єктивну потребу у розв'язанні правових конфліктів. За первісного суспільства вона належала всьому роду, племені й здійснювалася старійшинами як найавторитетнішими його членами» [226, с. 699].

Згодом відповідні положення звичаєвого права увійшли до середньовічних законодавчих збірників, насамперед РП та ЛС.

Протягом IX – першої половини XIV ст. на теренах України склалася відповідна судова система: усі суди поділялися на публічні (князівський, вічовий та громадські суди), приватні (вотчині) та духовні (церковні). Особливе місце серед вищезгаданих судів у IX – XIV ст. займав громадський (вервний) суд, а з XIV – копний суд. На переконання Ю. В. Гоцуляка та О. В. Мартинюка найпоширенішою та найавторитетнішою судовою інстанцією за вказаного періоду був громадський (вервний) суд, який можна вважати судом першої інстанції у системі т. зв. публічних судів [59, с. 48]. Незважаючи на те, що судові органи ще не набули самостійного характеру (як окрема гілка влади), основу їх функціонування складав принцип законності. Це підтверджується наявністю суддівських повноважень не лише у князів, намісників та волостителів, але й у громади. У системі органів державної влади починають розрізнятися посади, пов'язані із реалізацією судової влади – мечники, вірники, ябедники, металники, писці (за доби раннього середньовіччя); – вижі, дільчі, єдначі, возні, діцькі (за доби пізнього середньовіччя) та ін. [304, с. 6]. Процес виокремлення судово-адміністративних органів триватиме протягом усього періоду пізнього середньовіччя, на їх еволюцію впливатиме розвиток станової підсудності та поступове домінування писаного права. Водночас судова влада ще не набуде ознак самостійності відносно інших органів влади – законодавчих і виконавчих тощо. Інститут професійних суддів за означеного періоду ще не склався, хоч цей процес був започаткований судовою реформою 1564-1566 рр.

Дослідження генези принципів правосуддя у середньовічній Україні дає підстави стверджувати, що судові установи княжої доби продовжували функціонувати на українських теренах і у наступні століття. Так, наприклад, документи XV ст. (насамперед норми Судебника Казимира, акти Литовської метрики) містять вказівки на існування княжих, церковних та громадських судів у межах ВКЛ. Відзначимо, що принципи судочинства, сформовані за доби Русі-України та ґрунтовані на звичаєвому праві, панували аж до середини XVI ст. [37, с. 25].

Досліджуючи історію вітчизняного судоустрою та судочинства за доби пізнього середньовіччя, О. В. Сокальська пропонує класифікацію судових установ станом на початок XVI ст. за ознакою, по-перше, характеру репрезентації у них судової влади; по-друге, способу формування; по-третє, підсудності на:

1. Установи, в яких судові функції здійснювали представники великокняжої адміністрації (центральної та регіональної) – урядовий суд (суд великого князя, суддівські комісії великокняжих урядників, суд Пани-Ради та суди місцевих урядників: воєвод, старост, державців та їх намісників). Дослідниця наголошує, що ці установи представляли інтереси великого князя, судді призначалися господарем і розглядали справи щодо усіх станів тогочасного населення (за винятками, передбачених законом). Судові функції складали частину владних повноважень великокняжих намісників.

2. Установи, яким були підсудні окремі категорії населення та справ (міські, вотчинні, церковні суди, земські суди на Підляшші, суди окремих національностей). Правосуддя вони здійснювали на основі привілеїв, що санкціонували виключення із юрисдикції господарських урядників.

3. Звичаєві суди (копні, полюбовні й третейські), повноваження яких ґрунтувалися на міцній звичаєво-правовій основі та були проявом судової влади громади.

Учена зауважує, що вказані установи «складали систему органів суду Великого князівства Литовського у першій половині XVI ст., характерною ознакою якої стало поєднання в ній органів, що сформувалися на основі норм звичаєвого права, із судовими установами, запровадженими з ініціативи держави» [229, с. 28-29].

Упродовж другої половини XVI ст. судова система видозмінювалася, а після проведення судової реформи 1564-1566 р. р. набула нових ознак. Усі суди залежно від юрисдикції починають ділитися на вищі (Суд великого князя, Суд Панів-Ради, Суд великокнязівських урядників) та місцеві. Останні у свою чергу складалися з державних (земських, гродських, підкоморських) та недержавних (доменіальних, церковних, судів для міст із магдебурзьким правом, копних, третейських, а також судів для іновірців) судів.

Протягом другої половини XVI – першої половини XVII ст. помітне місце серед доволі розгалуженої системи судових органів продовжував відігравати копний суд, який справедливо вважається одним із знакових інститутів українського звичаєвого («копного») права. У його діяльності, який зберігав відносну незалежність від органів держави протягом тривалого часу, втілювалися демократичні ідеї українського народу.

До копного суду мали право звертатися усі мешканці незалежно від станової приналежності, а його підсудність поширювалася на усіх залежно від копного округу. М. М. Бедрій слушно зазначає: «копний суд був сильним та ефективним знаряддям правосуддя, оскільки громада була тим суспільним середовищем, у якому традиційно панували рівність та свобода, і на їхніх засадах сформувалося високе правове почуття народних мас, позбавлене правового нігілізму» [28, с. 106]. Занепад копного судочинства за середньовічної доби був пов'язаний насамперед із поширенням кріпацтва.

Зазначимо, що «кодифікація права, що тривала протягом XVI ст. легалізувала та певним чином «упорядковувала» правовий статус копних судів, а відтак вони продовжували залишатися самостійним органом правосуддя» [37, с. 25]. Норми третьої редакції (арт. 9 розд. XIV) ЛС 1588 р. формалізували правовий статус копного суду та визнали його самостійною судовою установою першої інстанції [237, с. 336-337].

Принцип законності став основою при призначенні судами кримінальних покарань для усіх мешканців держави. Його еволюцію можна простежити на основі дослідження положень ст. 2 Договору Русі із Візантією 944 р., ст. 38 Короткої та ст. 40 ПП: покарання для злочинця могло бути застосоване лише за вироком суду. Із виданням ЛС закріплювалися положення щодо: по-перше, за відсутності норми закону щодо тих або інших кримінальних правопорушень (злочинів) судді зобов'язані були брати до уваги норми звичаєвого права (наприклад, преамбула до розд. VI Статуту 1529 р. [235, с. 241-242]; арт. 54 розд. IV Статуту 1588 р.) [237, с. 161-162]; по-друге, особа могла бути визнаною винною виключно за вироком суду, а не за підозрою; по-третє, покарання призначалося у залежності від тяжкості скоєного злочину і лише після того, як вина підозрюваного буде доведена

(наприклад, арт. 1 розд. I Статуту 1529 р. [235, с. 195]; арт. 2, 4 розд. I Статутів 1566 р. і 1588 р.) [236, с. 253-255; 237, с. 45-46, 47-48]. О. В. Мартинюк звертає увагу, що «при застосуванні кримінального закону та при визначенні покарання суд повинен був керуватися такими основними принципами, як законність, справедливість, непідкупність та неупередженість» [162, с. 150]. Зазначимо, що положення другої та третьої редакцій Статуту містили зміст суддівської присяги: *«Я присягаю Пану Богу всемогутньому, в Трійці єдиному, що в цьому повіті згідно з Божою справедливістю і згідно з правом Статуту цього <...> згідно зі скаргами і відповідями сторін, а не згідно зі своїми переконаннями, нічого не додаючи і не виймаючи, буду судити»* (арт. 1 розд. IV Статутів 1566 р. і 1588 р.) [237, с. 114]. Поява тексту суддівської присяги була пов'язана, на наш погляд, із початком виокремлення суддівської влади від адміністрації та формуванням інституту професійних суддів.

Таким чином, наприкінці XVI – першої половини XVII ст. із виданням трьох редакцій ЛС були вироблені форми чіткої процесуальної взаємодії поміж різними судовими установами, що і склало основу законності як принципу правосуддя. Разом із тим зберігалися станові привілеї як одна із ознак середньовічної держави.

У IX ст., із появою давньоукраїнської державності почав формуватися принцип доступності до суду (доступу до правосуддя), який нерозривно був пов'язаний із розвитком права на судовий захист. Цей принцип, на переконання П. П. Захарченка і М. І. Мірошніченко, передбачає «нормативне закріплення й реальне забезпечення можливості безперешкодного звернення до суду за захистом своїх прав будь-якої людини незалежно від її соціального статусу» [90, с. 140].

Як вказувалося нами вище, диференціація тогочасного суспільства на окремі стани (хоч і не «замкнуті») за умов становлення інститутів середньовічної держави не могло сприяти формуванню єдиного судового органу для усіх мешканців. Ю. В. Гоцуляк та О. В. Мартинюк, досліджуючи становлення права на судовий захист за доби Русі-України доходять до висновку, що «юрисдикція публічних судів поширювалася на усе вільне населення держави, крім людей церковних» [59, с. 47]. Учені-правники слушно наголошують, що юрисдикція суду князя фактично поширювалася на категорію справ, де однією із сторін мав бути представник

тогочасного феодального істеблішменту. Право на судовий захист у вічевих судах могли реалізувати князь чи територіальна громада. Відтак пересічний мешканець держави, що належав до категорії особисто вільної людини, міг сповна реалізувати суб'єктивне право на судовий захист за княжої доби – у громадському суді, а, починаючи із XIV ст. – у копному суді. Суддями громадського, а згодом і копного суду були «авторитетні жителі громади з високими моральними якостями, які користувалися неподільною довірою зі сторони громади. Вони були знавцями норм звичаєвого права, а рішення, ухвалені ними, були зрозумілими для соціуму» [59, с. 50].

Таким чином, система судоустрою та судочинства, що склалася на теренах України за часів раннього середньовіччя, належним чином сприяла становленню та розвитку принципу доступності до правосуддя для усіх суспільних верств. Власне можливість кожної людини звертатися до суду за захистом своїх законних прав та інтересів є складовою принципу демократизму.

Протягом IX – першої половини XVII ст. на українських теренах відбувався процес становлення принципу публічності правосуддя. За умов існування середньовічної держави органи правосуддя ще не виокремилися у спеціальний апарат державного управління, суд не був відокремлений від адміністрації. На переконання дослідників за княжої доби публічний характер діяльності суду насамперед означав, що «весь хід процесу був можливий тільки за участю «людей», які потрібні були для поручительства, для послухництва і для збереження у пам'яті судового рішення» [79, с. 128].

До елементів принципу публічності правосуддя можна віднести оповіщення про початок роботи громадського (копного) суду. Потерпілий самостійно або через свої представників сповіщав громаду про час і місце зборів громади, а з XIV ст. – копи. Як вказує Б. Р. Стецюк «публічне оголошення про скоєння злочину називалося поволанням і походило зі звичаєвого права» [238, с. 75]. Оповіщення робилися або на торгах (ярмарках), або ж біля церкви. На переконання О. В. Єщенка у тих випадках, «коли обставини вимагали негайних дій, потерпілий міг, не чекаючи зборів копи, почати переслідування злочинця по гарячих слідах разом із сусідами» [79, с. 123].

За словами Б. Р. Стецюка якщо особа зверталася до суду у приватному порядку задля відновлення порушеного права, то «захист її інтересів переходив із розряду приватної справи у категорію справи суспільної» [239, с. 406]. Водночас П. П. Захарченко і М. І. Мірошніченко звертають увагу на організацію судового процесу у IX – XIV ст. ст., яка відповідала умовам третейського судочинства, що мало публічно-приватний характер. Відтак за вказаної доби домінувала практика договірного вирішення спорів із залученням третейських суддів, а його метою судочинства було «припинення ворожнечі чи розбрату шляхом досягнення примирення між сторонами конфлікту» [90, с. 140, 145]. Подібну практику ми зустрічаємо і у наступні століття, коли українські землі перебували у складі ВКЛ та Речі Посполитої, однак переважно для привілейованих суспільних верств [116, с. 68-72].

Розвиток принципу публічності правосуддя органічно поєднувався із генезою принципу гласності і відкритості судового процесу. Судові засідання – і як наслідок – судові рішення були відкритими, а відтак набували публічного розголосу. Усі повнолітні члени громади мали право бути присутніми під час судового розгляду, а сторони процесу наділялися правом у проведенні різноманітних процесуальних дій (наприклад, гоніння сліду).

У процесі розвитку вищезгаданих принципів правосуддя формувався і принцип вільної оцінки доказів судом. Так, на переконання сучасних дослідників «вільна оцінка доказів судом припускає повну незалежність усіх учасників суду від сторонньої думки осіб, що не беруть участі у процесі» [239, с. 406]. Відтак докази оцінюються на предмет їх достовірності виключно суддями на підставі правосвідомості та внутрішніх переконань останніх. У випадку виникнення певних сумнівів судді мали право звернутися до ордалій – божих суддів шляхом випробовування водою або залізом.

Належність доказів перевірялася судом – речових і особистих, прямих і непрямих і т. п. РП згадує речові докази, тобто представлення суду краденої речі, знайденої у злодія. У випадку нанесення потерпілому тілесних ушкоджень суду пред'являлися сліди побоїв, або ж втрата тих чи інших органів (зуба, ока, вуха,

пальця, руки і т. п.). Подібна практика була застосовна і у період, коли українські землі перебували у складі ВКЛ та Речі Посполитої.

Згідно норм звичаєвого права брати участь у копі могли усі повнолітні мешканці копного округу незалежно від станової приналежності, а також статі. Однак С. Г. Ковальова звертає увагу, що з часом із збільшенням кількості населення у копних округах (насамперед, селах) не усі особисто мали виходити на копу: копний суд знав судове представництво. «родина, двір, село могли виставити на копу виборних представників з найбільш почесних і поважних селян, «людей чесних, віри гідних» <... > Згодом встановлюється представництво по дві особи від села». Таким же був порядок представництва від городян [115, с. 102].

Гласність і відкритість судового процесу забезпечувалася вимогою щодо присутності сторонніх людей під час судового розгляду. Відповідні вимоги містять норми українського звичаєвого права, а також зустрічаються у новелах РП (ст. 77 ПП) [222, с. 33] та ЛС (наприклад, арт. 19 розд. XI; арт. 2 розд. XIII Статуту 1588 р.) [237, с. 278-279; 322-323]. С. Г. Ковальова акцентує увагу, що «сторонні особи відігравали в судовому процесі потрібну роль: як консультанти, як свідки і як наглядачі. Їх участь у процесі була пасивною, безпосередньо на хід процесу вони не впливали, однак присутність їх на суді надавала процесові характеру гласності, крім того, вони певною мірою компенсували некомпетентність і непрофесіоналізм суддів» [115, с. 143].

Як зазначалося нами вище, протягом IX – першої половини XVII ст. інститут професійних суддів ще остаточно не сформувався. Відтак, усі присутні на процесі особи у разі виникнення спору про право у майбутньому могли бути свідками, які в сукупності могли відтворити усі подробиці судового процесу. На переконання М. М. Бедрія «судовий розгляд у копному судочинстві відбувався гласно, відкрито і прозоро колегіальним складом суду, який обирався по кожній справі жителями копного округу» [28, с. 214]. Наявність громадського чинника як ознаки власне копного суду (обрання суддів мешканцями, присутність громади на засіданнях суду) сприяла утвердженню не лише принципу гласності, відкритості судового процесу, але й загалом принципу демократизму.

Серед загальних принципів судочинства доби раннього середньовіччя дослідники виокремлюють принцип змагальності сторін та свободи у наданні доказів [90, с. 140; 59, с. 47]. М. І. Мірошніченко справедливо відзначає, що однією із найсуттєвіших ознак українського середньовічного права (до XVI ст.) є змагальність процесу, в межах якого дві сторони – обвинувачений і обвинувач вважалися позивачами («суперниками») і мали рівні права. Дослідниця наголошує, що навіть в умовах поширення розшукового процесу самостійне значення зберігав суд, основу діяльності якого становив принцип змагальності [178, с. 154].

За доби Русі-України судовий процес набував ознак змагального, а тому характеризувався, на переконання Б. Р. Стецюка, «наявністю двох конкуруючих сторін, що володіли процесуальною рівністю, і незалежного від сторін суду». Дослідник звертає увагу на диспозитивний порядок процесу, а відтак він «відрізнявся надзвичайною гнучкістю» [239, с. 405-406]. Схожі ознаки судовий процес мав і за литовсько-польського періоду. За словами О. В. Сокальської приватно-правове начало процесу було властиве не лише цивільному, але й кримінальному судочинству. Відтак сформувався єдиний порядок провадження справ різних категорій, який зберігався до середини XVI ст. [229, с. 87]. Відзначимо, що після проведення судової реформи 1564-1566 рр. у вітчизняному судочинстві з'являються елементи розшукового процесу, що стають характерними для усіх судів на території держави. Дослідники історії вітчизняного судоустрою та судочинства відзначають, що «процес відокремлення кримінального судочинства від цивільного – як наслідок формування публічноправового погляду на злочин й утвердження публічного елемента в судочинстві – санкціонується Статутами 1566 р. і 1588 р.» [229, с. 89].

Кожна із сторін процесу, як позивач так і відповідач (*хоч формально сторони процесу вважалися позивачами – примітка наша – О. Б.*)¹, мала право відстоювати свою правоту, надавати суду необхідні докази, а тому обов'язком позивача було доведення висунутого обвинувачення, а відповідача – його спростування і

¹ Сторони процесу за часів Русі-України іменувалися «позивачами», однак у тексті дисертації нами використовується сучасна термінологія: для цивільного процесу – позивач і відповідач; для кримінального провадження – обвинувачений і потерпілий.

доведення власної невинуватості. Зі свого боку суд зобов'язувався забезпечити можливість сторонам процесу сповна розпоряджатися власними матеріальними та процесуальними правами, забезпечуючи, таким чином, змагальність сторін на засадах справедливості.

Жодна сторона під час судового розгляду не мала процесуальних переваг. На початку судового розгляду як позивач, так і відповідач мали присягнути, що зобов'язуються мовити лише правду. Відмова від присяги однією із сторін автоматично означала її винуватість. Зауважимо, що суб'єктами процесу могли бути виключно особисто вільні люди, залежні категорії осіб (челядь, холопи) не визнавалися суб'єктами правовідносин. Лише у виняткових випадках суд мав право брати до уваги свідчення холопів.

Складовою принципу змагальності є процесуальна рівноправність сторін, тому дві сторони «змагалися» на умовах рівності, реалізуючи при цьому однакові можливості щодо збирання і надання доказів [79, с. 127]. Щодо становлення та розвитку ідеї рівності перед законом і перед судом, то детально про це йдеться у п. 2.3 нашого дисертаційного дослідження.

Обвинувачами у суді виступали або ж сам потерпілий, або ж його представники (як кривні родичі, так і громада в цілому) залежно від порушеного права. Дії обвинувачів були спрямовані на викриття винної особи з можливістю переконати суд щодо наявності вини у відповідача. Враховуючи приватно-публічний характер судочинства протягом розглядуваної доби, органи професійного обвинувачення за доби середньовіччя не виокремилися. Водночас окремі дослідники вказують, що праобраз сучасної прокуратури на українських землях виник у другій половині XVI ст. і був пов'язаний із функціонуванням Луцького трибуналу. Дія цього вищого суду України поширювалася виключно на територію Київського, Волинського та Брацлавського воєводств, а офіційною мовою визнавалася українська. За словами І. Курбатової знаковою подією для цього органу стало щорічне обрання прокурора (інстигатора), який «наглядав за чинністю подання позовів до трибунальського суду та якому наглядачі приватних маєтків передавали детальні відомості про позови та характер правопорушень» [144, с. 143]. Відтак разом із функцією судового представництва виокремлюється

функція нагляду і контролю за судовою сферою. На переконання Л. Р. Грицаєнка інстигатор мав право «подання позову до суду в інтересах громади міста, стягувати судові штрафи, забезпечувати явку учасників судового процесу до суду, вести реєстр судових рішень, а також здійснювати представництво в суді інтересів короля та суспільства» [63, с. 125].

Правом на захист користувався сам відповідач (підозрюваний), заінтересовані особи (наприклад, родичі відповідача), а також громада в цілому. Правові джерела княжої доби, насамперед РП, не містять інформації щодо інститутів захисту та судового представництва. Втім, на переконання С. М. Блащук, це «не означає, що вони були відсутні і в житті тогочасного суспільства. В Русі-Україні інститут захисту виник не як самостійний інститут, а у зв'язку із судовим представництвом; особи, які виконували обов'язки представника, одночасно почали виконувати і роль правозаступників» [33, с. 27-28]. Перші ж законодавчі згадки про діяльність адвокатів на українських теренах відносяться до початку XVI ст., про них йдеться у артикулах першої редакції ЛС (арт. 13 «Про прокураторів» розд. VI) [235].

С. В. Кудін, дослідивши правовий статус адвоката у XVI ст., робить висновок, що кожна наступна редакція Статуту ширше закріплювала правовий статус адвоката та розширювала коло його повноважень, регламентувала діяльність адвокатів (як приватних, так і державних), а також визначалися визначаються причини, за яких особа мала право скористатись послугами адвоката тощо [139, с. 38-42]. Наприкінці XVI ст., за словами О. В. Сокальської, присутність адвоката в ході судового процесу стає звичною справою [229, с. 116]. Відтак маємо підстави стверджувати, що з другої половини XVI ст. на теренах України почав формуватися принцип судового представництва.

Відзначимо, що правові джерела періоду Русі-України не містять чітких вказівок щодо обов'язкової особистої присутності сторін під час здійснення правосуддя. Однак можна припустити, що така імперативна вимога до сторін існувала. Учені-правники слушно зазначають, що у системі тогочасних доказів вагому роль відігравали присяга і судовий поєдинок – поле, а також ордалії [239, с. 407]. Проте у разі нез'явлення обвинуваченого до суду вирок міг бути винесений

і заочно [90, с. 144]. Винесення заочних вироків щодо осіб шляхетського походження категорично заборонялося. Отже, особиста участь сторін у судовому процесі сприяла реалізації принципу безпосередності.

Для доведення власної правоти сторони у процесі наділялися правом представлення до суду свідків (видоків і послухів). Видоками називали очевидців правопорушення (могли щось бачити), а послухами – людей, які володіли певною інформацією щодо правопорушення (могли щось чути). Подібна практика протягом усього досліджуваного періоду стала усталеною і свідчила про розвиток правила змагальності сторін як принципу правосуддя. Згідно норм ЛС до свідчення у суді допускалися виключно особи християнського віросповідання, представники ж нехристиянського віросповідання могли бути свідками лише у справах, де однією із сторін були іновірці (наприклад, свідками не могли бути співучасники злочину). Кількість свідків залежала від характеру справи, що розглядалася судом.

Протягом означеного періоду почав формуватися і набувати розвитку принцип обґрунтованості та обов'язковості судового рішення. Так, за часів Русі-України судові рішення виносилося в усній формі, було остаточним, не підлягало оскарженню і вимагало негайного виконання. Практика постановлення вироків в усній формі зберігалася і у діяльності копних судів – вони приймалися складом суду одноголосно. У XVI ст. в діяльності копних судів почали брати участь представники влади, однак участь останніх не була обов'язковою при вирішенні дрібних справ. Дослідники звертають увагу, що на представників влади покладался обов'язок щодо сумлінного слідкування за перебігом процесу, а по його закінченню вони мали скласти «реляцію» – запис для місцевого гродського суду, який мав додати інформацію щодо змісту процесу до актових книг. Відтак копа була також зацікавлена у належній фіксації результатів судового розгляду [115, с. 104].

Інформації щодо оскарження судових рішень правові джерела княжої доби не містять, тому на переконання Б. Р. Стецюка «у РП немає постанов про повторний розгляд справи за скаргою незадоволеної сторони, але іноді за рішення князя воно проводилося наново». Дослідник звертає увагу, що безпосереднє виконання вироку у кримінальних провадженнях здійснювалося як самим потерпілим (або ж його

рідними), так і представниками князівської адміністрації. Контроль за виконанням вироку покладался на громаду [239, с. 410-411].

Дещо іншого погляду щодо виконання рішень суду за часів Русі-України дотримуються П. П. Захарченко і М. І. Мірошніченко. За їх твердженням необхідно все ж таки розрізняти рішення суду у цивільних справах, так і у кримінальному провадженні. У першому випадку виконання рішення покладалося на потерпілу сторону, яка вправі була вимагати відповідної компенсації за заподіяну шкоду або ж в грошовій (майновій), або ж у натуральній (відробітковій) формі. Однак виконання кримінальних вироків відносилось виключно до княжої компетенції. У разі нез'явлення обвинуваченого до суду вирок міг бути винесений і заочно [90, с. 144].

До середини XV ст. інституту оскарження судових рішень не існувало, однак із другої половини XV ст. починає формуватися інститут апеляційної інстанції. За словами С. Г. Ковальової апелювати можна було на вирoki всіх судів, за винятком великокнязівського [115, с. 178]. Перегляд рішень копних судів міг бути здійснений у городському суді. Після входження українських земель до складу Речі Посполитої у 1569 р. створюються спеціальні апеляційні інстанції. Відтак сторона, незадоволена вирокom, мала право відразу заявити про це під час судового засідання. У противному разі обвинувачений втрачав право на апеляцію до авторитетнішої судової інстанції. У випадку скоєння тяжких кримінальних злочинів подача апеляції не передбачалася. На переконання О. В. Сокальської принцип апеляційного оскарження утверджено у литовсько-руському процесі під впливом римського права [229, с. 96].

Справедливість судового вироку забезпечувалася певним чином пережитками інституту кругової поруки, оскільки нею були пов'язані мешканці копного округу. Учені-правники зауважують, що «відповідальність за челядь ніс господар оселі; відповідальність за кожний двір несло село; копний округ відповідав за усіх своїх мешканців» [115, с. 100]. До чужинців жителі громади ставилися із недовірою, оскільки їх репутацію ставили під сумнів, а поручитися за них було нікому.

За досліджуваного періоду формувався і набував розвитку принцип, який нині відомий як презумпція невинуватості. Так, згідно ч. 1 ст. 62 Конституції України [127] та ч. 2 ст. 2 і ст. 23 КК України [133] особа вважається невинуватою у вчиненні кримінального правопорушення і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено у законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду. Цей принцип одночасно можна розглядати як фундаментальний принцип правосуддя, так і як галузевий принцип кримінального права.

У період Русі-України цей принцип не виокремлювався і не набував формалізованого вигляду у законодавчих пам'ятках, однак його елементи впливали із змісту тодішніх норм права. Про нього згадують українські дослідники, передусім В. М. Єрмолаєв [76, с. 331-332]. За доби Середньовіччя подібне зустрічається лише у нормах англійської Magna Carta Libertatum (Великої Хартії Вольностей) 1215 р. [7].

За доби пізнього середньовіччя у середині XVI ст. було здійснено першу спробу на законодавчому рівні формалізувати презумпцію невинуватості, однак у дещо обмеженому за колом осіб вигляді. Згодом, наприкінці XVI ст. ці відмінності будуть усунуті.

Так, у арт. 2 («Звід на злодія») розд. XIV Статуту 1566 р. було зазначено, що *«... і суд подібність всяку (схожість – примітка наша – О. Б.) повинен брати до уваги і у справах спірних схильнішим (схилятися – примітка наша – О. Б.) має бути до помилування, ніж до покарання»*. При цьому *«...простого стану людина, яка вперше або вдруге в таких справах буде звинувачена, до такого виправдовування не може бути допущена»* [236, с. 397]. За понад двадцять років згадана новела зазнала змін, і вже у Статуті 1588 р. (арт. 2 «Про спійманого з поличним у містах наших господарських і про звід злодійства, з чим де-небудь хто спійманий буде» розд. XIV) було вказано наступне: *«... але суд подібності всякі має уважно розглядати і у справах сумнівних має більше схилятися до звільнення, ніж до покарання. А простого стану людина, яка вперше або вдруге в таких справах буде звинувачена, та до такого відведення має (!!!) бути допущена»* [237, с. 330-332].

Ю. В. Копик, аналізуючи вказану новелу, зазначає: «Статути ВКЛ покладали обов'язок доказувати вину особи на сторону обвинувачення, а сумніви щодо її вини тлумачились на користь цієї особи». При цьому дослідниця наголошує, що «хоча презумпція невинуватості діяла у кримінальному праві ВКЛ не в її сучасному варіанті, існування цього принципу підтверджують <...> й такі обставини: якщо підсудний не визнавав своєї вини під муками, він вважався невинуватим; для відведення підозри (за відсутності доказів) обвинуваченому було достатньо скласти присягу» [128, с. 84]. Подібне твердження у історико-правовій науці підтримує також І. Я. Терлюк [244, с. 13].

У світлі окресленої проблеми особливої уваги заслуговує арт. 2 («*Ми, Господар, зобов'язуємося нікого не карати за заочним звинуваченням, хоча б торкалося образи величності нашої господарської чи державної зради*») розд. I Статуту 1588 р., у якому зазначалося: «*обіцяємо словом нашим господарським, що на жодну людину явне переслідування чи слідство чи тайна підозра не будуть вестись, яким-небудь покаранням грошовим, кривавим, ув'язненням, чи відняттям чинів, посад або маєтків звинувачувати і карати не повинні і не будемо до того, як на сеймі в суді явному, у відповідності до порядку судочинства і закону <...> які судом будуть визнані винними, мають бути карані покараннями, в артикулах нижче описаними*» [237, с. 45-46]. У наведеній новелі ми маємо можливість бачити фактичне поєднання двох галузевих принципів сучасного кримінального права – принципу винної відповідальності і принципу презумпції невинуватості.

Протилежного погляду дотримується О. В. Сокальська. Дослідниця насамперед наголошує на превалюванні презумпції винуватості, наводячи приклади із звичаєвого копного судочинства: «господар дому, жителі селища чи міста, до яких приводив слід, що «гнався копою», у разі якщо вони не «виводили» слід, повинні були платити шкоду. Даний принцип, основний в інквізиційному процесі, зародився в обвинувальному процесі, коли обвинувачений, який не зміг спростувати тезу про свою винність, вважався формально винним» [229, с. 95].

На наш погляд, цілісний аналіз норм українського права доби Середньовіччя дає нам підстави говорити про становлення елементів принципу презумпції невинуватості. По-перше, подібну тенденцію можемо спостерігати ще за часів Русі-

України, по-друге, аналогічних елементів презумпції невинуватості ми не знаходимо у правових системах сусідніх держав, насамперед, московщини. По-третє, не зважаючи на певну недосконалість тогочасної юридичної техніки, принципи винної відповідальності і презумпції невинуватості набували формального закріплення у нормах ЛС.

Поряд із проаналізованими принципами правосуддя набували розвитку також принципи, пов'язані із об'єктивністю, неупередженістю судового розгляду. Відповідні вимоги ставилися до осіб, які здійснювали правосуддя. Вони повинні були мати авторитет у суспільному середовищі, наділені високими моральними якостями із чітко визначеним почуттям справедливості. Формування інституту професійних суддів сприяло тому, що особи, залучені до правосуддя, повинні були вільно застосовувати знання як звичаєвого права, так і писаного законодавства.

Висновки до Розділу 3

Дослідження генези галузевих принципів середньовічного права в Україні та їх вплив на формування вітчизняної правової традиції дає можливість зробити наступні висновки.

1. Виникнення та розвиток принципів цивільного права характеризується такими положеннями:

- формування принципу неприпустимості позбавлення права власності обумовлювалися, по-перше, становленням і розвитком права власності в об'єктивному і суб'єктивному розумінні; по-друге, розвитком інститутів середньовічної держави. Правові гарантії та захист, які надавалися державою суб'єктам права власності (насамперед привілейованим суспільним верствам щодо права власності на землю) становили основу її політичного існування. Протягом IX – першої половини XVII ст. власнику майна гарантувався судовий захист, що позитивно впливало на генезу принципу судового захисту цивільного права та інтересу;

- принципи свободи договору та свободи підприємницької діяльності, що не заборонена законом за середньовічного періоду перебували лише на стадії формування, оскільки майнові та особисті немайнові відносини засновувалися на

юридичній нерівності та майновій самостійності особисто вільних людей. Щодо першого принципу, то обсяг суб'єктивної свободи щодо укладення цивільно-правового договору обумовлювався визначеним колом суб'єктів права власності, ступенем їх правосуб'єктності, а також об'єктами права власності (насамперед, земельною власністю). Принцип свободи підприємницької діяльності, що не заборонена законом перебував лише на стадії становлення: право на підприємницьку діяльність набувало ознак привілею, тому лише окремі категорії населення (насамперед купці, ремісники, лихварі, торговці) могли сповна його реалізовувати.

У межах формування галузевих принципів цивільного права виникали і набували розвитку підгалузеві принципи – насамперед принципи спадкового і шлюбно-сімейного права. Серед засад спадкового права виокремимо: універсальне спадкове правонаступництво; сімейно-родинний характер спадкування та черговість (послідовність) закликання до спадщини при спадкуванні за законом; свобода заповіту, яка обмежувалася нормами феодального спадкового права і залежала від правового режиму майна (батьківське чи материнське; родове, вислужене чи набуте) та правового статусу окремих суспільних верств. Українське середньовічне право не визнавало принципу рівності спадкових часток (рівність спадкоємців) при спадкуванні за законом. Принципами шлюбно-сімейного права за означеного періоду стали: одношлюбність (моногамія); публічне оголошення факту шлюбу (публічність шлюбу; свобода і добровільність укладення та розірвання шлюбу (з певними обмеженнями); заборона інцесту (кровозмішення); особиста рівноправність учасників сімейних відносин, а також регулювання сімейних відносин за домовленістю (договором).

2. Систему принципів кримінального права в Україні впродовж IX – першої половини XVII ст. склали: принцип визначення кримінального правопорушення (злочину) без формалізації у правових джерелах; принцип особистої (персональної) кримінальної відповідальності, який набув ознак сучасного розуміння у 1588 р.; принцип винної відповідальності (від становлення його окремих елементів за періоду Русі-України до суттєвої формалізації у нормах ЛС); принцип невідворотності кримінальної відповідальності шляхом розвитку поняття

покарання як примусового заходу, що застосовувався до особи, яка вчинила кримінальне правопорушення (злочин); принцип диференціації та індивідуалізації кримінальної відповідальності та покарання через розвиток понять ступеня тяжкості вчиненого кримінального правопорушення, особи винного та обставин, що пом'якшують чи обтяжують покарання; а також принцип економії кримінальної репресії, який законодавчо не закріплювався, однак впливав із сутності норм середньовічного кримінального права: їх санкції були жорсткішими, ніж покарання, застосовані на практиці.

3. У середньовічній Україні принципи правосуддя формувалися у лоні процесуального права як процедури реалізації норм матеріального права. Серед них виокремимо: принцип законності, який став основою при призначенні судами кримінальних покарань для усіх мешканців держави: наприкінці XVI – першої половини XVII ст. були вироблені форми чіткої процесуальної взаємодії поміж різними судовими установами; принцип доступності до суду (доступу до правосуддя), який нерозривно був пов'язаний із розвитком права на судовий захист та існуванням протягом означеного періоду громадських (копних) судів; принципи публічності правосуддя, гласності і відкритості судового процесу; принцип вільної оцінки доказів судом; принцип змагальності та процесуальної рівноправності сторін, а також свободи у наданні доказів. Особиста участь сторін у судовому процесі сприяла реалізації принципу безпосередності.

За означеної доби почав формуватися і набувати розвитку принцип обґрунтованості та обов'язковості судового рішення: до середини XVI ст. судові рішення здебільшого виносилося в усній формі, було остаточним, не підлягало оскарженню і вимагало негайного виконання. Елементи принципу апеляційного оскарження у системі вітчизняного права починають з'являтися із другої половини XV ст. Серед основоположних принципів правосуддя особливе значення мав процес формування принципу презумпції невинуватості, який наразі розглядається як складовий елемент права на справедливий судовий розгляд. За періоду Русі-України він не виокремлювався та не набував формалізованого вигляду, однак окремі його елементи впливали із змісту тогочасних норм права. Однак до кінця XVI ст. під впливом політичних, економічних, соціальних та юридичних змін

принцип презумпції невинуватості був закріплений на законодавчому рівні нормами третьої редакції ЛС 1588 р.

ВИСНОВКИ

Дослідження процесу становлення та розвитку загальних і галузевих принципів права у середньовічній Україні впродовж IX – першої половини XVII ст. дає підстави зробити наступні висновки.

1. Огляд та аналіз історіографії проблеми становлення та розвитку принципів права у середньовічній Україні протягом IX – першої половини XVII ст. був проведений у хронологічній послідовності з врахуванням специфіки періодів, протягом яких вивчалися та висвітлювалися окремі аспекти досліджуваної проблеми (імперський, радянський та сучасний періоди). Такий підхід дозволив не лише визначити ступінь вивчення проблеми, що розглядалася, але й зробити висновок, що спеціальні дослідження вказаної проблеми у історико-правовій науці не проводилися.

2. Важливим складовим елементом дисертаційної роботи є аналіз джерельної бази дослідження, що обумовлено історико-правовим характером розвідки та значним за обсягом хронологічним періодом. За вказаної доби набували чинності різні історико-правові джерела, які ми поділили на дві великі групи – пам'ятки права (історичні джерела права) та інші джерела (насамперед літописи, літературні твори, актові джерела та матеріали судової практики).

Головними історичними джерелами права (пам'ятками права) періоду Русі-України були Договори Русі з Візантією (860 р., 907 р., 911 р., 945 р. та 971 р.), Коротка та Просторова редакції Руської Правди, Статути про церковні суди князів Володимира Великого та Ярослава Мудрого. До групи «інших джерел» княжої доби, які містять важливу інформацію щодо процесу становлення та розвитку принципів права в Україні доби раннього середньовіччя відносимо літописи («Повість минулих літ»), літературні твори («Слово про закон і благодать», «Повчання дітям Володимира Мономаха», «Ізборник Святослава»).

До вагомих історико-правових джерел, що відносяться до періоду, коли українські землі перебували у складі ВКЛ та Речі Посполитої та містили загальні та галузеві принципи права, ми віднесли: по-перше, привілеї земські, статутні земські грамоти (привілеї); по-друге, Судебник Казимира IV 1468 р.; по-третє, Литовський Статут у трьох редакціях (1529 р., 1566 р. і 1588 р.); Бельський привілей

1564 р.; «Звернення Лева Сапеги до усіх станів Великого князівства Литовського» від 11.02.1588 р.; «Посвячення Статуту Жикгімонту Третьому» від 01.12.1588 р.; по-четверте, «Устава на волоки» 1557 р.

Серед інших джерел, які відображають практичну реалізацію принципів та норм середньовічного права ми виокремлюємо Акти Литовської Метрики; матеріали судової практики, що опубліковані у зб. «Акти з історії західної Русі, зібрані Археографічною комісією» у 1848 р., зб. «Акти, що відносяться до історії Південної та Західної Русі у 15 т.», опубліковані у 1863 р., зб. «Архів Південно-Західної Русі», що видавався комісією для розбору давніх актів протягом 1859-1914 рр.; матеріали судової практики, що містяться у Центральному державному історичному архіві України у м. Київ (фонд 25); документи та матеріали, що характеризують суспільні відносини, які склалися у процесі генези принципів права в Україні протягом періоду пізнього середньовіччя та є опублікованими [57; 156; 250; 253].

3. Справедливість є провідною ідеєю права, його обов'язковим елементом. Зміст формальної справедливості криється у самому понятті «право», відтак категорії «право», «правда» та «справедливість» на всіх етапах розвитку людської цивілізації розглядаються у діалектичній єдності. Аналіз дефініції «українське право» дає підстави стверджувати, що поняття справедливості є ключовою категорією у її формулюванні, оскільки українському народу протягом його багатовікової історії притаманне розуміння права як категорії справедливості у поєднанні з ідеями правди, добра, людяності (гуманізму), рівності.

Справедливість, як юридична категорія набуває атрибуту принципу шляхом втілення у правовій нормі, а її зміст набуває змін як у часі, так і в просторі. Витоки формування принципу справедливості як складової української правової традиції відноситься до IX ст. – часу формування давньоукраїнської держави Русі-України. Сутність принципу справедливості у середньовічній Україні була детерміновані формами (джерелами) права – правовим звичаєм (джерелом природної справедливості), нормативно-правовим договором (включаючи міжнародні договори) і нормативно-правовим актом (законом).

За об'єктивних причин розвитку середньовічної держави формального закріплення принципу справедливості не було, однак термінологічно він згадується на сторінках історико-правових джерел у формі правових ідей тогочасної правосвідомості. Вперше термін «справедливість» як правова категорія зустрічається у положеннях Судебника Казимира, а протягом другої половини XV ст. він набуває характеру уніфікованого правового поняття, особливо у галузі правосуддя. Про справедливість, як певним чином сформований принцип права йдеться у тексті Бельського привілею 1564 р. та третій редакції ЛС 1588 р. Водночас багатовекторність у розвитку права підтверджує тезу про те, що змістовне наповнення принципу справедливості в умовах розвитку інститутів середньовічної держави не завжди мало прогресивний характер.

4. Ідея свободи впливала із ментальних особливостей українського народу, у світогляді якого відображалися ставлення людини до навколишньої дійсності, формувалися переконання, ідеали, принципи буття та ціннісні орієнтації. За додержавного періоду ідея свободи стала однією із визначальних при формуванні інститутів родової та воєнної демократії, які згодом трансформувалися у інститути феодальної демократії (віча, громадських та копних судів). Норми українського звичаєвого права, маючи за основу природно-правові ідеї та цінності, протягом середньовічного періоду визначали обсяг свободи як для громади загалом, так і кожного члена суспільства зокрема.

Змістовне наповнення та нормативне закріплення ідеї свободи впродовж IX – першої половини XIV ст. ст. полягало у наступному: по-перше, статус свободи впливав на поділ населення та визначав ступінь правоздатності; по-друге, правові норми регламентували особисті, майнові та процесуальні права і свободи фізичних осіб усіх суспільних верств (включаючи іноземців), однак їх обсяг доволі часто залежав від соціального статусу; по-третє, відсутність прямого чи непрямого обмеження прав або встановлення привілеїв за ознаками релігійних переконань та за ознаками статі; по-четверте, відсутність у системі вітчизняного права видів кримінальних покарань, пов'язаних з обмеженням чи позбавленням особистої свободи.

Протягом другої половини XIV – першої половини XVII ст. розвиток ідеї свободи на українських теренах відбувався у різних правових системах – системах ВКЛ та Речі Посполитої, магдебурзького права та козацького звичаєвого права.

Предметна сутність та нормативна регламентація ідеї свободи як принципу права у правовій системі ВКЛ та Речі Посполитої характеризувалося такими ознаками: по-перше, у законодавчих актах ВКЛ термін «свобода» набуває змістовного наповнення; по-друге, статус свободи продовжував визначати обсяг правосуб'єктності особи залежно від її соціального становища: розширення обсягу суб'єктивної свободи для привілейованих станів суспільства невпинно призводило до її обмеження або втрати іншими суспільними верствами; по-третє, відсутність обмежень особистої свободи за статевою та релігійною ознаками; по-четверте, розвиток ідеї свободи вплинув на генезу окремих понять та інститутів кримінального права (щодо суб'єкта кримінального правопорушення (злочину), щодо появи тюремного ув'язнення як виду кримінального покарання, а також виокремлення злочинів проти волі (свободи) людини залежно від родового та безпосереднього об'єкта кримінального правопорушення). Водночас норми ЛС не лише захищали особисті та майнові права вільної людини, але й гарантували мінімальний обсяг свободи для кожної одиниці тогочасного суспільства

Ідеї свободи шляхом визнання міської громади колективним суб'єктом правовідносин реалізовувалися у системі міського (магдебурзького) права, яка стала частиною національної правової традиції. Концепт свободи разом з ідеями рівності, справедливості та демократизму стали стрижневими імперативами козацького права, що почало формуватися наприкінці XV – у XVI ст. ст. і згодом стане нормативним підґрунтям національного права за доби України-Гетьманщини.

5. Ідеї, що наразі складають основу юридичного принципу рівності з поєднанням вимог формальної та фактичної рівності, почали формуватися на українських теренах за середньовічної доби. Правовим атрибутом становлення та розвитку ідеї рівності перед законом стало правило, що покарання має бути пропорційним винності особи незалежно від її правового та соціального становища і виражалось юридичною формулою: «за вчинення злочину відповідати мають усі

вільні». Вперше на законодавчому рівні ідея рівності усіх перед законом була закріплена нормами Судебника Казимира, а впродовж XVI ст. ця домінанта набувала значення принципу із формальним закріпленням новелами ЛС. Проголошення цього принципу в умовах існування середньовічної держави мало прогресивне значення, однак станово-ієрархічна суспільна організація, що склалася у XV – XVI ст. ст. робила його зміст переважно декларативним.

За доби Русі-України ідея рівності перед судом реалізовувалася шляхом застосування норм процесуального права під час здійснення судочинства: процес мав змагальний характер, характеризувався демократичністю, а сторони володіли процесуальною рівністю. Вперше на законодавчому рівні ця ідея закріплювалася новелами ЛС, однак де-факто обсяг прав кожної сторони процесу визначався її соціальним та майновим становищем. Водночас ідея рівності перед судом якнайповніше реалізовувалася у діяльності копних судів: вироблені цим правовим інститутом правила поведінки (копне право) не лише забезпечували доступ до правосуддя широким верствам населення незалежно від суспільного стану протягом усього середньовічного періоду, але й культивували загальнолюдські цінності, особливе місце серед яких посідала ідея рівності усіх перед законом і перед судом.

Впродовж означеного періоду українському середньовічному праву, що було частиною європейського правового простору, була притаманна тенденція до рівноправності чоловіків і жінок, яка набула поширення не лише у приватно-правовій, але й у публічно-правовій сферах. Якнайповніше ідеї рівності на українських просторах наприкінці XV – першій половині XVII ст. реалізовувалися на теренах Запорізької Січі, де вони набували майже абсолютних ознак і ставали першоосновою формування загальноправового принципу рівності. Його формою було козацьке звичаєве право – система усних принципів і норм, які регулювали суспільні відносини у козацькому середовищі (від правил ведення воєнних дій до повсякденної організації життєдіяльності козацької громади) та ґрунтувалися на загальнолюдських, християнських і національно-культурних ідеалах українського народу щодо свободи, рівності та справедливості.

6. Становлення гуманістичних ідей сягає сивої давнини і пов'язане із високими моральними стандартами, притаманними українському народу, які складуть основу норм українського звичаєвого права з їх надпотужним антропоцентричним та гуманістичним виміром. Поширення християнської ідеології за означеної доби поглибило розуміння уявлень українського етносу щодо людяності, співчуття, любові до ближнього, доброчинності, що позитивно вплинуло на реалізацію гуманістичних ідей у середньовічному українському праві.

За досліджуваного періоду гуманістичні ідеї якнайповніше реалізовувалися у галузі кримінального права, а їх зміст полягав у наступному: по-перше, вони мали безпосередній вплив на становлення та розвиток інститутів індивідуальної (персональної) кримінальної відповідальності, віку фізичної особи, з якого настає кримінальна відповідальність та неосудності фізичної особи; по-друге, мали визначальний вплив на генезис принципів призначення покарання і реалізації кримінальної відповідальності; по-третє, позначилися на формуванні інституту обставин, що пом'якшують покарання; по-четверте, визначили вектор розвитку інститутів помилування («випрошування від смертної кари») та звільнення від кримінальної відповідальності через давність звернення до суду та давність виконання вироку. Ідеї гуманізму за середньовічної доби справили неабиякий вплив на формування інституту захисту честі і гідності людини, особливо жінки. Українське звичаєве право, залишаючись консервативним за змістом, протягом означеного періоду толерувало поважне ставлення до дівчини, матері, матері-удови.

7. Виникнення та розвиток принципів цивільного права характеризується такими положеннями:

- формування принципу неприпустимості позбавлення права власності обумовлювалися, по-перше, становленням і розвитком права власності в об'єктивному і суб'єктивному розумінні; по-друге, розвитком інститутів середньовічної держави. Правові гарантії та захист, які надавалися державою суб'єктам права власності (насамперед привілейованим суспільним верствам щодо права власності на землю) становили основу її політичного існування. Протягом IX – першої половини XVII ст. власнику майна гарантувався судовий захист, що

позитивно впливало на генезу принципу судового захисту цивільного права та інтересу;

- принципи свободи договору та свободи підприємницької діяльності, що не заборонена законом за середньовічного періоду перебували лише на стадії формування, оскільки майнові та особисті немайнові відносини засновувалися на юридичній нерівності та майновій самостійності особисто вільних людей. Щодо першого принципу, то обсяг суб'єктивної свободи щодо укладення цивільно-правового договору обумовлювався визначенням колом суб'єктів права власності, ступенем їх правосуб'єктності, а також об'єктами права власності (насамперед, земельною власністю). Принцип свободи підприємницької діяльності, що не заборонена законом перебував лише на стадії становлення: право на підприємницьку діяльність набувало ознак привілею, тому лише окремі категорії населення (насамперед купці, ремісники, лихварі, торговці) могли сповна його реалізовувати.

У межах формування галузевих принципів цивільного права виникали і набували розвитку підгалузеві принципи – насамперед принципи спадкового і шлюбно-сімейного права. Серед засад спадкового права виокремимо: універсальне спадкове правонаступництво; сімейно-родинний характер спадкування та черговість (послідовність) закликання до спадщини при спадкуванні за законом; свобода заповіту, яка обмежувалася нормами феодального спадкового права і залежала від правового режиму майна (батьківське чи материнське; родове, вислужене чи набуте) та правового статусу окремих суспільних верств. Українське середньовічне право не визнавало принципу рівності спадкових часток (рівність спадкоємців) при спадкуванні за законом. Принципами шлюбно-сімейного права за означеного періоду стали: одношлюбність (моногамія); публічне оголошення факту шлюбу (публічність шлюбу; свобода і добровільність укладення та розірвання шлюбу (з певними обмеженнями); заборона інцесту (кровозмішення); особиста рівноправність учасників сімейних відносин, а також регулювання сімейних відносин за домовленістю (договором).

8. Впродовж IX – першої половини XVII ст. на теренах середньовічної України формувалися на набували розвитку принципи кримінального права, а

саме: принцип визначення кримінального правопорушення (злочину) без формалізації у правових джерелах; принцип особистої (персональної) кримінальної відповідальності, який набув ознак його сучасного змісту в 1588 р.; принцип винної відповідальності (від становлення його окремих елементів за періоду Русі-України до суттєвої формалізації у нормах ЛС); принцип невідворотності кримінальної відповідальності шляхом розвитку поняття покарання як примусового заходу, що застосовувався до особи, яка вчинила кримінальне правопорушення (злочин); принцип диференціації та індивідуалізації кримінальної відповідальності та покарання через розвиток понять ступеня тяжкості вчиненого кримінального правопорушення, особи винного та обставин, що пом'якшують чи обтяжують покарання; а також принцип економії кримінальної репресії, який законодавчо не закріплювався, однак впливав із сутності норм середньовічного кримінального права: їх санкції були жорсткішими, ніж покарання, застосовані на практиці.

9. У середньовічній Україні принципи правосуддя розвивалися у лоні процесуального права як процедури реалізації норм матеріального права. Серед них виокремимо: принцип законності, який став основою при призначенні судами кримінальних покарань для усіх мешканців держави: наприкінці XVI – першої половини XVII ст. були вироблені форми чіткої процесуальної взаємодії поміж різними судовими установами; принцип доступності до суду (доступу до правосуддя), який нерозривно був пов'язаний із розвитком права на судовий захист та існуванням протягом означеного періоду громадських (копних) судів; принципи публічності правосуддя, гласності і відкритості судового процесу; принцип вільної оцінки доказів судом; принцип змагальності та процесуальної рівноправності сторін, а також свободи у наданні доказів. Особиста участь сторін у судовому процесі сприяла реалізації принципу безпосередності.

За означеної доби почав формуватися і набувати розвитку принцип обґрунтованості та обов'язковості судового рішення: до середини XVI ст. судові рішення здебільшого виносилося в усній формі, було остаточним, не підлягало оскарженню і вимагало негайного виконання. Елементи принципу апеляційного оскарження у системі вітчизняного права починають з'являтися із другої половини XV ст. Серед основоположних принципів правосуддя особливе значення мав

процес формування принципу презумпції невинуватості, який наразі розглядається як складовий елемент права на справедливий судовий розгляд. За періоду Русі-України він не виокремлювався та не набував формалізованого вигляду, однак окремі його елементи впливали із змісту тогочасних норм права. Однак до кінця XVI ст. під впливом політичних, економічних, соціальних та юридичних змін принцип презумпції невинуватості був закріплений на законодавчому рівні нормами третьої редакції ЛС 1588 р.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms: Rome, 4.XI.1950. URL: <https://www.coe.int/en/web/compass/the-european-convention-on-human-rights-and-its-protocols>
2. Council of Europe. URL: <https://www.coe.int/en/web/portal/home>
3. Crime and Punishment in Britain. *StudySmarter*. URL: <https://www.studysmarter.co.uk/explanations/history/crime-and-punishment-in-britain/medieval-punishments/>
4. European Court of Human Rights Council of Europe. URL: <https://www.echr.coe.int/home>
5. Halevy Elie. *A History of the English People. Epilogue*. Vol. II. London: Ernest Benn, 1934. 678 p.
6. Lietuvos Metrika. Knyga Nr.51 (1566-1574). Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2000. 485 c.
7. Magna Carta, 1215. Lillian Goldman Law Library, Yale Law School. 2008. URL: https://www.occourts.org/system/files?file=magna_carta_english_translation.pdf
8. Martyniuk O. V. Formation and Development of the Norms of International Trade law in Ukraine (IX – first half of the XVII century). *Development of scientific, technological and innovation space in Ukraine and EU countries*. 2nd ed. Riga, Latvia : Baltija Publishing, 2021. 324 p.
9. Podoroga L. V. The death penalty in the history of Ukrainian criminal law in the fifteenth and sixteenth centuries. *Ірпінський юридичний часопис: науковий журнал*. 2024. Вип. 1 (14). С. 21-29. URL: [https://doi.org/10.33244/2617-4154-1\(14\)-2024-21-29](https://doi.org/10.33244/2617-4154-1(14)-2024-21-29)
10. Rawls John. *A Theory of Justice*. Oxford: Oxford University Press, 1999. 538 p.
11. Stone Lawrence. *Road to Divorce: England 1530-1987*. Oxford – New York: Oxford University Press, 1990. 528 p.
12. United Nations. URL: <https://www.un.org/en/about-us/un-charter>
13. Акти з історії західної Русі, зібрані Археографічною комісією. СПб., 1846-1853. Том другий. 1506-1544.: Типографія канцелярії, 1848. 419 с.

- 14.Акти з історії західної Русі, зібрані Археографічною комісією. СПб., 1846-1853. Том третій. 1544-1587.: Типографія Е. Праца, 1848. 330 с.
- 15.Акти, які відносяться до історії Південної та Західної Русі: В 15 т. / Археографічна комісія. 1863. Т. 1: 1361 – 1598. 557 с.
- 16.Андрушко А. В. Становлення законодавства про кримінальну відповідальність за злочини проти честі та гідності особи (XI – XVIII ст.). *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2019. № 41, том 2. С. 58-64. URL: DOI <https://doi.org/10.32841/2307-1745.2019.41-2.13>
- 17.Антоній І. Українські жінки. Переклад з польської мови. *Київська минувшина*. 1883. № 6. С. 268-309.
- 18.Архів Південно-Західної Русі, виданий комісією для розбору давніх актів. К., 1859-1914. Ч. 8, т. IV. Київ.: Типографія С. В. Кульженко, 1909. 708 с.
- 19.Архів Південно-Західної Русі, виданий комісією для розбору давніх актів. К., 1859-1914. Ч. 8, т. VI. Київ.: Типографія С. В. Кульженко, 1911. 435 с.
- 20.Архів Південно-Західної Русі, виданий комісією для розбору давніх актів. К., 1859-1914. Ч. 8, т. III. Київ: Тип. У-тету Св. Володимира, 1909. 857 с.
- 21.Бабаніна В. В. Правові принципи як основа системи кримінального законодавства України. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2022. № 2 (24). С. 96-102.
- 22.Бабич І. Г. Визначення місця принципу справедливості в сучасній системі принципів права. *Актуальні проблеми держави і права: зб. наук. пр.* 2011. Вип. 59. С. 191-197. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdp_2011_59_27
- 23.Багмут А., Дашенко М., Андрущенко К. Збірка українських приказок та прислів'їв. Київ. : Техніка, 2004. 224 с.
- 24.Бажанов М. І. Покарання у проекті КК України. *Проблеми законності*. 1999. Вип. 38. С. 167 – 179.
- 25.Балобанова Д. О. Ретроспектива динаміки кримінального права на теренах України: Велике князівство Литовське, Річ Посполита, козацька доба (XIV–XVIII ст.). *Історико-правовий часопис*. 2023. № 1 (20). С. 104–109.

26. Батанов О. В. Свобода. *Юридична енциклопедія* : В 6 т. Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ.: Українська енциклопедія, 1998-2004. Т. 5: П – С., 2003. 736 с.
27. Бачинін В. А. Філософія права : словник. Київ. : Ін Юре, 2003. 408 с.
28. Бедрій М. М. Копні суди на українських землях у XIV – XVIII ст.: історико-правове дослідження: монографія. Львів: Галицький друкар, 2014. 264 с.
29. Беліченко О. Погляди Ярослава Падеха на правову рівність в генезі української процесуалістики. *Рівність у праві: історична ретроспектива і сучасність*: матер. Десятої Всеукр. наук. інтернет-конф. Вип. 10 / Терлюк І. Я. (укладач) / ІППО НУ «Львівська політехніка». Львів.: Ліга-Прес, 2019. С. 12-15. 213 с.
30. *Бельський привілей 1564 р.* / У кн.: Статути Великого князівства Литовського: У 3-х т. Том II. *Статут Великого князівства Литовського 1566 року*. За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична л-ра, 2003. С. 227 - 233. 560 с.
31. Бичко А. В., Бичко І. В., Табачковський В. Г. Історія філософії: Підручник. Київ: Либідь, 2001. 408 с.
32. Бігун В. С. Людина в праві: аксіологічний підхід : автореф. дис...к.ю.н.: 12.00.12. Національна академія внутрішніх справ України МВС України. Київ, 2004. 21 с.
33. Блащук С. М. Судочинство та інститут захисту в Давній Русі. *Адвокатура України*: матеріали Всеукраїнського круглого столу. Київ-Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. 153 с. С. 27-31.
34. Богатюк О. В. Еволюція ідеї свободи в Україні (IX – перша половина XIV ст.). *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: ПРАВО*. 2025. Випуск 88: частина 1. С. 23-29. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2025/05/5.pdf>
35. Богатюк О. В. Становлення принципу особистої (персональної) кримінальної відповідальності в Україні за доби Середньовіччя. *Правничий часопис Донецького національного університету імені Василя Стуса*. 2024. № 1. С. 5-15. URL: <https://jpchdnu.donnu.edu.ua/article/view/16154/16048>

36. Богатюк О. В. Формування принципу свободи заповіту в середньовічній Україні (IX – перша половина XVII ст.). *Правничий часопис Донецького національного університету імені Василя Стуса*. 2025. № 1. С. 5-13. URL: <https://jpchdnu.donnu.edu.ua/article/view/17673>
37. Богатюк О. В., Мартинюк О. В. Генеза ідеї рівності в Україні (друга половина XIV – перша половина XVII ст.). *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 6. С. 24 – 29. URL: <https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2024/12/4.pdf>
38. Богів Я. Принципи правосуддя як основа функціонування судової системи. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія «Юридичні науки»*. 2022. № 4 (36). С. 30-37. URL: <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2023/jan/29689/7.pdf>
39. Боднарук Т. І. Західноруське право: дослідження і дослідники. Відп. ред. І. Б. Усенко. Київ. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2010. 160 с.
40. Бойко І. Й., Бедрій М. М. Копні суди в селах українського (руського) права Галичини у XIV-XVIII ст. *Науковий вісник ЛДУВС. Серія юридична*. 2009. № 1. С. 1 - 11.
41. Бокало Н. І. Формування і розвиток ідеї рівності в праві: філософсько-правовий вимір: автореф. дис...к.ю.н.: 12.00.12. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2014. 19 с.
42. Бондарчук Я. П. Становлення та розвиток ідеї свободи як принципу права: дис...доктора філософії за спец. 081 «Право»: Донецький національний університет імені Василя Стуса. Вінниця, 2024. 224 с.
43. Бондарчук Я. П., Гоцуляк Ю. В. Місце та значення свободи у системі принципів права. *Правничий часопис Донецького національного університету імені Василя Стуса*. 2024. № 1. С. 15 – 22. URL: <https://jpchdnu.donnu.edu.ua/article/view/16155/16049>
44. Бонтлаб В. В., Настюк А. А. Особливості зародження інституту банкрутства в Київській Русі. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 4. С. 22-27. URL: http://www.lsej.org.ua/4_2024/3.pdf

- 45.Борисенок С. Звичаєве право Литовсько-руської держави на початку XVI ст. *Праці комісії для виучування звичаєвого права України*. 1928. Вип.3. С. 61–98.
- 46.Вандьо І. Етапи еволюції принципу рівності у праві. *Рівність у праві: історична ретроспектива і сучасність*: матер. Десятої Всеукр. наук. інтернет-конф. Вип. 10 / Терлюк І. Я. (укладач) / ІППО НУ «Львівська політехніка». Львів: Ліга-Прес, 2019. С. 31-34. 213 с.
- 47.Васецький В. Ю. Магдебурзьке право як виток історично-правового розвитку місцевого самоврядування в Україні. *Альманах права*. 2019. Вип. 10. С. 111-115.
- 48.Великий тлумачний словник сучасної української мови. Уклад. і голова ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
- 49.Вівчарик М. М., Капелюшний В. П. Українська нація: витоки, становлення і сьогодення. Навч. посібник. Київ.: Олан, 2003. 280 с.
- 50.Владимирский-Буданов М. Ф. Огляд історії руського права. Київ: Типографія І. Н. Кушнарєва, 1909. 699 с.
- 51.Владимирський-Буданов М. Ф. Нариси з історії литовсько-руського права. Церковне майно Південно-Західної Русі у XVI ст. Київ: Типографія С. В. Кульженко, 1907. 224 с.
- 52.Вовк О. Підстави кримінальної відповідальності за литовсько-руським правом другої половини XV – початку XVI ст. *Про українське право*. Часопис кафедри теорії та історії держави і права Київ. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка. За ред. проф. І. Безклубого. К., 2010. Чис.V. 367 с.
- 53.Гендерна рівність: офіційний вебсайт Національної соціальної сервісної служби України. URL: <https://nssu.gov.ua/genderna-rivnist>
- 54.Головкін О. В. Звичай як джерело сімейного права України: історія та сучасність. *Часопис Київського університету права*. 2014/1. С. 159-163.
- 55.Головченко О. Справедливість як фундаментальний принцип права у практичній площині. *Віче*. 2012. № 20 (жовтень). URL: <https://veche.kiev.ua/journal/3334/>

56. Гончаренко В. Д. Право Київської Русі за Руською Правдою. *Правда Руська Ярослава Мудрого: початок законодавства Київської Русі* : навч. посіб. Укл.: Г. Г. Демиденко, В. М. Єрмолаєв. Харків: Право, 2014. С. 286-293.
57. Гордієнко Г. Аграрна реформа на Волині в XVI ст. Вінніпег, 1962. 48 с.
58. *Господарський процесуальний кодекс України*: Закон України від 06.11.1991 р., № 1798-XII. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1992, № 6, ст. 56. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12#Text>
59. Гоцуляк Ю. В., Мартинюк О. В. Становлення права на судовий захист в Україні (IX – XIV ст. ст.). *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: ПРАВО*. 2024. Випуск 86: частина 1. С. 45-51. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2025/01/8.pdf>
60. Гошко Ю. Г. Звичаєве право населення Українських Карпат та Прикарпаття XIV-XIX ст. Львів: Інститут народознавства НАН України, 1999. 336 с.
61. Градова В. Г. Ідея верховенства права в українській правовій традиції: дис ... к.ю.н.: 12.00.12. Нац. академія внутрішніх справ. К., 2013. 251 с.
62. Греков Б. Д. Польська Правда і Руська Правда. *Правда Руська Ярослава Мудрого: початок законодавства Київської Русі* : навч. посіб. Укл.: Г. Г. Демиденко, В. М. Єрмолаєв. Харків: Право, 2014. 344 с. С. 203-213.
63. Грицаєнко Л. Р. Інститут прокуратури в світовій історико-правовій ретроспективі. *Вісник прокуратури*. 2008. № 7. С. 116–123.
64. Грищенко Є. І. Конституційне право на свободу пересування та гарантії його реалізації: дис...доктора філософії за спец. 081 «Право»: Донецький національний університет імені Василя Стуса. Вінниця, 2024. 231 с.
65. Грищук О. В. Гуманізм. *Велика українська юридична енциклопедія*: у 20 т. Т. 3: Загальна теорія права / редкол.: О. В. Петришин (голова) та ін. Харків: Право, 2017. С. 77-82. 952 с.
66. Громовчук М. В., Белов Д. М. Принцип гуманізму, як основоположний принцип побудови сучасної правової держави. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО*. 2021. Випуск 65. С. 57-60. URL: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2021.65.9>

67. Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 1992. Т. 3: До року 1340. 1993. 592 с.
68. Гусарев С. Д., Олійник А. Ю., Слюсаренко О. Л. Теорія права і держави: Навчальний посібник. Київ: Правова єдність, 2008. 270 с.
69. Демиденко Г. Г. Ярослав Мудрий і його час. *Правда Руська Ярослава Мудрого: початок законодавства Київської Русі* : навч. посіб. Укл.: Г. Г. Демиденко, В. М. Єрмолаєв. Харків: Право, 2014. 344 с. С. 294-321.
70. Демченко Г. В. Покарання за Литовським Статутом у трьох редакціях (1529, 1566 и 1588 гг.). Київ: Тип. Університету Св. Володимира, 1894. 273 с.
71. Димитрієва Т. В. Призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом за Литовськими Статутами. *Право та державне управління*. 2022. № 2. С. 121 – 125. URL: http://pdu-journal.kpu.zp.ua/archive/2_2022/16.pdf
72. Добров О. Право необхідного спадкування за Литовським Статутом. *Праці комісії для виучування історії західньо-руського та вкраїнського права*. 1925. Випуск перший. С. 82-89.
73. Долматов І. Засади польської державності і кардинальні права шляхти в Артикулах Генріха Валуа 1573 р. *Юридичний вісник*. 2018, № 1. С. 133-138. URL: http://yurvisnyk.in.ua/v1_2018/23.pdf
74. Дудоров О. О., Хавронюк М. І. *Кримінальне право: Навчальний посібник*. За заг. ред. М. І. Хавронюка. Київ: Ваіте, 2014. 944 с.
75. Єреґян А. Р. Формування системи покарань в Київській Русі: аналіз основних джерел права X – XII ст. *Часопис Київського університету права*. 2010. № 4. С. 55-58.
76. Єрмолаєв В. М. Принципи «Руської Правди» продовжують жити в правовій системі сучасної України / *Правда Руська Ярослава Мудрого: початок законодавства Київської Русі* : навч. посіб. Укл.: Г. Г. Демиденко, В. М. Єрмолаєв. Харків: Право, 2014. С. 322-340. 344 с.
77. Єрмолаєв В. М. Історія вищих представницьких органів влади в Україні: Навч. посібник. Харків: Право, 2007. 280 с.

- 78.Єрмолаєв В. М. Принципи «Правди Руської» продовжують жити в правовій системі сучасної України. *Проблеми законності*. 2020. Вип. 150. С. 33–52. URL: <https://doi.org/10.21564/2414-990x.150.207165>
- 79.Єщенко О. В. Особливості доступу до правосуддя в часи Київської Русі. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: юридичні науки*. 2023. Том 34 (73), № 5. С. 122-129.
- 80.Жидовцева О. С. Соціальна та правова цінність жінки в Україні у добу Середньовіччя: дис...доктора філософії за спец. 081 «Право»: Державний податковий університет. Ірпінь, 2023. 221 с.
- 81.Жовтобрюх М. М. Звичаєве право: сутність, генеза, чинність: автореф. дис...к.ю.н.: 12.00.12. Нац. Академія внутр. справ України МВС України. Київ, 2002. 19 с.
- 82.Журавльова Г. С. Еволюція принципу рівності прав і свобод людини і громадянина. *Форум права*. 2012, № 4. С. 349-355. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2012_4_57
- 83.Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text
- 84.Загальна теорія держави і права: Підручник. За ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. Харків: Право, 2009. 584 с.
- 85.Загальна теорія права. Нормативний курс: підруч. для студ.-юристів / Кол. авт.; за ред. С. В. Бобровник. 2-ге вид. Київ: Юрінком Інтер, 2023. 596 с.
- 86.Загальна теорія права: Підручник. За заг. ред. М. І. Козюбри. Київ: Ваїте, 2015. 392 с.
- 87.Законодавчі акти Великого князівства Литовського XV–XVI вв. За ред. І. І. Яковкина. Київ: Державне соціально-економічне видавництво, 1936. 153 с.
- 88.Захарченко П. П. Історія українського права. Київ: Освіта України, 2019. 436 с.
- 89.Захарченко П. П. Історія українського права: поняттєва, історіографічна та компаративістична складові її ідентифікації. *Вісник кримінального судочинства*. 2019. № 4. С. 138-146.

90. Захарченко П. П., Мірошніченко М. І. Становлення вітчизняного судоустрою та судочинства: Доба України-Руси (IX – XIV ст.). *Вісник кримінального судочинства*. 2022. № 3-4. С. 138-147. URL: [https://vkslaw.knu.ua/images/verstka/Visnyk_Krim_Sud_3-4_22_231024_avt%20\(2\)-138-147.pdf](https://vkslaw.knu.ua/images/verstka/Visnyk_Krim_Sud_3-4_22_231024_avt%20(2)-138-147.pdf)
91. Зварич Р. В., Короєд С. О. Формування сучасної концепції державотворення на основі національно-етнічних чинників в історії держави та права. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2020. № 1. С. 8 - 14.
92. Звернення Лева Сапегі до усіх станів Великого князівства Литовського. / У кн.: Статути Великого князівства Литовського: У 3-х т. Том III. *Статут Великого князівства Литовського 1588 року*: У 2 кн. За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юрид. л-ра, 2004. С. 22-23. 568 с.
93. Іванишев М. Д. Щодо плати за вбивство у давньому руському та інших слов'янських законодавствах порівняно з германською вірою. *Правда Руська Ярослава Мудрого: початок законодавства Київської Русі* : навч. посіб. Укл.: Г. Г. Демиденко, В. М. Єрмолаєв. Харків: Право, 2014. С. 106-113. 344 с.
94. Івановська О. П. Звичаєве право в Україні. Етнотворчий аспект : навч. посіб. / О. П. Івановська, П. О. Івановський. Київ : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2014. 383 с.
95. Івановська О. П. Звичаєве право в Україні. Етнотворчий аспект. Навчальний посібник. Київ: ТОВ «УВПК «Екс об», 2002. 264 с.
96. Ізборник. Історія України IX-XVIII ст. Першоджерела та інтерпретації. Електронна бібліотека давньої української літератури. URL: <http://litopys.org.ua/oldukr2/oldukr2.htm>
97. Інститут історії України: офіційний вебсайт. URL: <http://history.org.ua/uk>
98. Історія вчень про державу і право : підручник. За ред. проф. Г. Г. Демиденка, проф. О. В. Петришина. Харків : Право, 2009. 256 с.
99. Історія вчень про право і державу : хрестоматія. За заг. ред. О. В. Петришина. Х.: Право, 2014. 928 с.
100. Історія держави і права зарубіжних країн: підручн. для студ. вищ. навч. закл. За ред. Л. М. Маймескулова. Харків: Право, 2013. 520 с.

101. Історія держави і права України : навчально-методичний посібник / А. Є. Шевченко, С. В. Кудін. Вінниця: ТОВ «Твори», 2020. 688 с.
102. Історія держави і права України : підручник. За ред. В. Д. Гончаренка. Вид. 2-ге, перероб. і допов. Харків: Право, 2019. 552 с.
103. Історія держави і права України : підручник. У 2 х т. За ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина, В. Д. Гончаренка. Т. 1. Київ : Ін Юре, 2003. 656 с.
104. Історія держави і права України. Підручник. За ред. А. Й. Рогожина. Харків: Основа, 1993. Ч. 1. 432 с.
105. Історія держави і права України: Навч. посіб. За ред. А. С. Чайковського. Київ: Юрінком Інтер, 2000. 384 с.
106. Історія українського права. Навч. посіб.: матеріали до курсу лекцій з історії української державності. За ред. О. О. Шевченка. Київ: Олан, 2001. 214 с.
107. Історія українського права: Посібн. / І. А. Безклубий, І. С. Гриценко, О. О. Шевченко та ін. Київ: Грамота, 2010. 336 с.
108. Історія церкви та релігійної думки в Україні : Навч. посібник : У 3 кн. Кн. 1: Середина XV – кінець XVI ст. / Укладач В. І. Ульяновський. Київ: Либідь, 1994. 256 с.
109. Карпачова Н. Генезис прав людини. URL: <https://first-ombudsman.org.ua/ua/genesis-of-human-rights.html>
110. Кириченко Ю. М. Поширення магдебурзького права та його особливості в містах України. *Форум права*. 2011. № 4. С. 361-366.
111. Ківалов С., Музиченко П., Паньков А. Післямова / У кн.: Статути Великого князівства Литовського: У 3-х т. Том III. *Статут Великого князівства Литовського 1588 року*: У 2 книгах. Кн. 2. За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юрид. л-ра, 2004. С. 523-257. 568 с.
112. Кобилецький М. М. Магдебурзьке право в Україні. *Велика українська юридична енциклопедія*: у 20 т. Т. 1: Історія держави і права України / редкол.: В. Д. Гончаренко (голова) та ін. Харків: Право, 2016. 848 с. С. 446-470.

113. Ковальова С. Г. Еволюція судової системи і судочинства на українських землях Великого князівства Литовського: автореф. дис...к.ю.н.: 12.00.01. Одеса: Одеська нац. юрид. академія, 2014. 21 с.
114. Ковальова С. Г. Спадкування за «правом прирощення» в українському суспільстві Х – XVII ст. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2021. № 1. С. 3 – 7.
115. Ковальова С. Г. Судоустрій та судочинство на українських землях Великого князівства Литовського: монографія. Миколаїв: МДГУ ім. Петра Могили, 2008. 199 с.
116. Ковальова С. Г. Третейські суди на українських землях Великого князівства Литовського. *Держава і право*. 2001. Вип. 13. С. 68-72.
117. *Кодекс адміністративного судочинства України*: Закон України від 06.07.2005 р., № 2747-IV. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2005, № 35-36, 37, ст.446. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text>
118. Козюбра М. І. Практична філософія права: Монографія. Київ: «ДУХ І ЛІТЕРА», 2024. 496 с.
119. Козюбра М. І. Принципи права: методологічні підходи до розуміння природи та класифікації в умовах сучасних глобалізаційних трансформацій. *Право України*. 2017. № 11. С. 142-164.
120. Козюбра М. Принцип верховенства права та вітчизняна теорія і практика. *Українське право*. 2006. № 1 (19). С. 15-24.
121. Колич О., Розум Д. Генеза принципу рівності у праві: філософсько-правова характеристика. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: «Юридичні науки». 2022. № 4 (36). С. 57-64.
122. Колодій А. М. Конституція і розвиток принципів права України (методологічні питання): дис...д.ю.н.: 12.00.01; 12.00.02. Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 1998. 382 с.
123. Колодій А. М. Принципи права. *Велика українська юридична енциклопедія*: у 20 т. Т. 3: Загальна теорія права / редкол.: О. В. Петришин (голова) та ін. Харків: Право, 2017. С. 633-637. 952 с.

124. Колодій А. М. Принципи права: генеза, поняття, класифікація та реалізація. *Альманах права*. 2012. Вип. 3. С. 42-46.
125. Колос М. І. Суб'єктивні ознаки кримінально-правових положень Руської Правди. *Юридичний вісник*. 2012. № 3 (24). С. 130-134.
126. Колос М. І. Українське кримінальне право: походження, розвиток, сучасність: дис...д.ю.н.: 12.00.08. Нац. у-тет «Острозька академія», У-тет державної фіскальної служби України. Острог, 2019. 471 с.
127. *Конституція України*, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1996, № 30. Ст. 141.
128. Копик Ю. В. Кримінальне право на українських землях у складі Великого князівства Литовського : дис. ... к.ю.н.: 12.00.01. Львівський нац. у-тет імені Івана Франка. Львів, 2015. 220 с.
129. Котюк В. О. Загальна теорія держави і права : Навч. посібник. Київ: Атіка, 2005. 592 с.
130. Кривоший О. П. Жінка в суспільному житті України за козацької доби. У кн.: *Українки в історії*. За заг. ред. В. Борисенко. Київ: Либідь, 2004. С. 33 – 42.
131. Кривоший О. П. Материзна. Жінка в правовій культурі українського народу IX – перша половина XVII ст. Запоріжжя: Поліграф, 2001. 96 с.
132. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник. За заг. ред. В. Я. Конопельського, В. О. Меркулової. Одеса, ОДУВС, 2021. 452 с.
133. *Кримінальний кодекс України*: Закон України від 05.04.2001 р., № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2001, № 25-26, ст. 131. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>
134. *Кримінальний процесуальний кодекс України*: Закон України від 13.04.2012 р., № 4651-VI. *ВВР України*, 2013, № 9-10, 11-12, 13, ст. 88. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>
135. Кристер А. Спадкування за звичаєм у Кролевецькому повіті на Чернігівщині. *Праці Комісії для виучування звичаєвого права України*. За ред. проф. А. Е. Кристера. Київ: Друкарня УАН, 1925. С. 13-17.

136. Крумаленко М. В. Правовий статус етнорелігійних груп на українських землях Великого князівства Литовського у XIV – XVI ст. ст. Одеса: Юридична література, 2008. 241 с.
137. Кудін С. В. Загальні начала призначення покарання за Судебником Казимира 1468 р. *Вісник АПСВ*. 2000. № 1. С. 153 – 157.
138. Кудін С. В. Особа як суб'єкт злочину та форми вини в карному праві Київської Русі. *Закон і бізнес*. 1999. 03 квітня. С. 15.
139. Кудін С. В. Правовий статус адвоката за історичними пам'ятками України XVI ст. *Адвокатура України*: матеріали Всеукраїнського круглого столу. Київ-Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. С. 27-31. 153 с.
140. Кудін С. В. Становлення і розвиток кримінального права України у X – першій половині XVII ст. : дис. ... к.ю.н.: 12.00.01. Київський нац. у-тет імені Тараса Шевченка. Київ, 2001. 226 с.
141. Кудін С. В., Старостюк А. В., Мартинюк О. В. Історично-правові умови формування соціальної цінності жінки в середньовічній державі. *ПРАВО.UA (LAW.UA)*. 2023. № 2. С. 11 – 15.
142. Кудін С. Поняття кримінального штрафу за Руською Правдою та Литовським Статутом. *Право України*. 2000. № 11. С. 141 – 144.
143. Кульчицький В. С., Тищик Б. Й. Історія держави і права України: Навч. посібник. Київ: Атіка, 2001. 320 с.
144. Курбатова І. Становлення та розвиток органів прокуратури на теренах України: історико-правовий аспект. *JURNALUL JURIDIC NAȚIONAL: TEORIE ȘI PRACTICĂ*. 2019, SEPTEMBRIE. С. 142-146. URL: <http://jurnaluljuridic.in.ua/archive/2019/5/32.pdf>
145. Кухарєв О. Є. Принципи спадкового права як визначальні засади подальшого оновлення спадкового законодавства України. *Часопис Київського університету права*. 2021. № 1. С. 163-167.
146. Кухарєв О. Є. Теоретичні та практичні проблеми диспозитивності в спадковому праві: монографія. Київ: Алерта, 2019. 498 с.
147. Лабур О. В. До питання про соціальну поведінку жінки за нормами карного права Литовських Статутів. *Держава і право. Юридичні і політичні*

- науки. 2003. Спецвипуск. С. 421-424.
148. Лабур О. В. Жіночий фактор в системі суспільних відносин в Україні (XVI-XVIII ст.) : автореф. дис...к.і.н.: 07.00.01: Одеський держ. ун-т ім. І. І. Мечникова. Одеса, 2005. 16 с.
 149. Лашенко Р. З історії українського права. *Хроніка 2000*. 1998. Вип. 27-28. С. 27 – 46.
 150. Лашенко Р. Лекції по історії українського права. частина перша: Княжа Доба. Прага: Державна друкарня у Празі, 1923. 150 с.
 151. Лашенко Р. М. Лекції по історії українського права. Київ: Україна, 1998. 254 с.
 152. Левицький О. І. Звичаєві форми укладення шлюбу у Південній Русі в XVI-XVII ст. ст. *Антологія української юридичної думки*. В 6 т. Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.; відп. ред. І. Б. Усенко. Київ: Юридична книга, 2002. Т. 3 : Історія держави і права України: козацько-гетьманська доба. 2003. С. 120 – 130.
 153. Левицький О. Риси сімейного побуту у Південно-Західній Русі в XVI – XVII ст. ст. Передмова до актів. Архів Південно-Західної Русі, виданий комісією для розбору давніх актів. Київ, 1859-1914. Ч. 8, т. III. К.: Типографія У-тету Св. Володимира, 1909. С. 1-120. 708 с.
 154. Левкулич В. В. Справедливість як соціокультурний феномен: монографія. Ужгород: Гельветика, 2018. 480 с.
 155. Леонтович Ф. Правоздатність литовсько-руської шляхти. *Журнал міністерства народної просвіти*. 1908. № 5. С. 136-167.
 156. Луцька замкова книга. 1560–1561 рр. Упорядники В. М. Мойсієнко, В. В. Поліщук. Луцьк : СПО ФО Купровський В. М., 2013. 734 с.
 157. Любченко Д. І. Розвиток кримінального права Гетьманщини у другій половині XVII – XVIII ст.: дис. ... к.ю.н.: 12.00.01. Академія праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. Київ, 2005. 204 с.
 158. Макаrchук В. Рівність і нерівність у праві – учора, сьогодні, завтра: спроба осмислення. *Рівність у праві: історична ретроспектива і сучасність*:

- матер. Десятої Всеукр. наук. інтернет-конф. Вип. 10 / Терлюк І. Я. (укладач) / ІППО НУ «Львівська політехніка». Л.: Ліга-Прес, 2019. С. 3-9. 213 с.
159. Максимейко М. О. Інтерполяції в текстові поширеної Руської Правди. *Праці Комісії для виучування історії західньо-руського та українського права*. 1929. Випуск шостий. С. 1 – 34.
 160. Малий В. Ю. Інститут іпотеки землі в історичній ретроспективі. *Держава і право*. 2004. Вип. 23. С. 402 – 408.
 161. Мартинюк О. В. Вплив релігії на розвиток інститутів кримінального права України доби Раннього Середньовіччя. *Правничий часопис Донецького національного університету імені Василя Стуса*. 2023. № 2. С. 30-38. URL: <https://jpchdnu.donnu.edu.ua/article/view/14910/14813>
 162. Мартинюк О. В. Еволюція правового становища жінки в Україні (X – перша половина XVII ст.) : дис. ... к.ю.н.: 12.00.01. Київський нац. у-тет внутрішніх справ. Київ, 2010. 219 с.
 163. Мартинюк О. В. Жінка як суб'єкт злочину в Україні (друга половина XIV – перша половина XVII ст.). *Журнал східноєвропейського права*. 2019. № 64. С. 124-132.
 164. Мартинюк О. В. Жінка як суб'єкт злочину в Україні (X – середина XIV століть). *Держава і право*. 2005. Вип. 27. С. 170 – 175.
 165. Мартинюк О. В. Злочини проти честі, гідності та особистої свободи жінки за Литовським Статутом. *Журнал східноєвропейського права*. 2017. № 37. С. 64 – 70. URL: http://easternlaw.com.ua/wp-content/uploads/2017/03/martyniuk_37.pdf
 166. Мартинюк О. В. Мета та принципи призначення покарання за Литовським Статутом. *Журнал східноєвропейського права*. 2020. № 75. С. 77 – 84. URL: http://easternlaw.com.ua/wp-content/uploads/2020/04/martyniuk_75.pdf
 167. Мартинюк О. В. Порядок та умови взяття шлюбу в Україні (X – перша половина XVII ст.). *Держава і право*. 2004. Вип. 23. С. 106 – 111.
 168. Мартинюк О. В. Припинення шлюбу в Україні (X – середина XVII ст.). *Держава і право*. 2004. Вип. 24. С. 105 – 111.

169. Мартинюк О. В. Спадкові права жінки в Україні (X – середина XIV ст.). *Держава і право*. 2005. Вип. 28. С. 170 – 176.
170. Мартинюк О. В. Становлення та розвиток торгового права у Київській Русі. *Правничий часопис Донецького університету*. 2017. № 1/2 (34). С. 64-72. URL: <http://jpch.donnu.edu.ua/article/view/6049/6078>
171. Мартинюк О. В., Добкіна К. Р., Бадахов Ю. Н. Вплив норм релігії на генезу інститутів кримінального права України періоду Пізнього Середньовіччя. *Наше право*. 2024. № 1. С. 176-181. URL: https://nashe-pravo.unesco-socio.in.ua/wp-content/uploads/archive/NP-2024-1/NP_2024_1_176.pdf
172. Маслій О. В. Категорія «справедливість» і її рецепція з римського права в норми Статутів Великого князівства Литовського. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2015. № 1-2 (9-10). С. 107-115.
173. Мацелюх І. А. Джерела церковного права за доби українського середньовіччя: монографія. Київ: ТАЛКОМ, 2015. 290 с.
174. Мельничук О. С. Міська правова система в Україні: загальнотеоретичне дослідження: дис...д.ю.н.: 12.00.01. Національний у-тет «Одеська юридична академія». Одеса, 2016. 400 с.
175. Меркулова В. О. Жінка як суб'єкт кримінальної відповідальності : автореф. дис...д.ю.н.: 12.00.08. Національна Академія внутрішніх справ України МВС України. Київ, 2003. 31 с.
176. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права від 16 грудня 1966 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text
177. Мірза-Авакянц Н. Українська жінка в XVI – XVII ст. Полтава: Печатне діло, 1920. 93 с.
178. Мірошніченко М. І. Історія українського права: Джерела: навч.-метод. посіб. Київ: КНУ імені Тараса Шевченка, 2015. Ч. 1. 169 с.
179. Мірошніченко М. І. Теоретичні та методологічні засади генезису правової системи України: монографія. Київ: Університет «Україна», 2010. 410 с.

180. Мірошніченко М. І., Мірошніченко В. І. Історія вчень про державу і право: Навч. посібник. Київ: Атіка, 2004. 224 с.
181. Музиченко П. П. Короткий коментар загальної спрямованості норм Статуту 1529 р. / У кн.: Статути Великого князівства Литовського: У 3-х т. Т. І. *Статут Великого князівства Литовського 1529 року*. За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юрид. л-ра, 2002. С. 18-35. 464 с.
182. Музиченко П. О. Правове становище жінки в українських землях в XIV – XVI ст. *Актуальні проблеми політики: зб. наук. праць*. 1997. Вип. 1-2. С. 176-179.
183. Музиченко П. П. Історія держави і права України: навч. посіб. Київ: Знання, 2001. 429 с.
184. Настюк А. А. Зародження та правова регуляція діяльності купців як закордоном так і в Київській Русі згідно джерел права. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. №10. С. 38-43.
185. Настюк А. А. Роль князівської влади у процесі державотворення Київської Русі в IX – на початку XII с.: дис...к.ю.н.: 12.00.01. Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна». Київ, 2015. 221 с.
186. Нелін О. І. До питання спадкового права за Статутом Великого князівства Литовського. *Держава і право*. 2001. Вип. 13. С. 48-52.
187. Нелін О. І. Еволюція спадкового права в Україні (історично-правовий аспект) : автореф. дис...д.ю.н.: 12.00.01. Київський нац. у-тет імені Тараса Шевченка. Київ, 2010. 41 с.
188. Нестор-Літописець. Літопис Руський. *Історія вчень про право і державу: хрестоматія*. За заг. ред. О. В. Петришина. 6-те вид. Харків: Право, 2014. С. 130-132. 928 с.
189. Новий Заповіт і книга псалмів. К., 1988. 464 с.
190. Озель В. І. Договірні засади шлюбних відносин в історії українського права (X – перша половина XVII ст). *Часопис Київського університету права*. 2013. № 3. С. 41-44.

191. Озель В. І. Співвідношення принципу вільної згоди наречених та дозволу батьків на укладення шлюбу в Україні (X – XIX ст.). *Правничий вісник Університету «КРОК»*. 2011. Вип. 10. С. 18-23.
192. Оксанюк Н. М. Класифікація принципів спадкування. *Часопис Київського університету права*. 2014. № 4. С. 151-155.
193. Олійник О. С. Принципи кримінального права: автореф. дис...д. ю. н: 12.00.08. Дніпропетровський національний у-тет внутрішніх справ. Дніпро, 2020. 39 с.
194. Олійник О. С. Принципи кримінального права: дис...д. ю. н: 12.00.08: Науково-дослідний і-тут публічного права; Дніпропетровський національний у-тет внутрішніх справ. Київ-Дніпро, 2020. 480 с.
195. Осядла М. В. Свобода як цінність права: дис...к. ю. н: 12.00.01. НАН України; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. Київ, 2016. 202 с.
196. Падох Я. Нарис історії українського карного права. Мюнхен: Молоде життя, 1951. 134 с.
197. Падох Я. Суди й судовий процес старої України. Нарис історії. *Записки Наукового Товариства ім. Т. Шевченка*. Том 209. Історично-Філософічна Секція: Правнича комісія. Ч. 5. Нью-Йорк-Париж-Сідней-Торонто-Львів, 1990. 128 с.
198. Пакти й Конституції законів та вольностей Війська Запорозького від 05.04.1710 р. URL: <http://constituanta.blogspot.com/2011/03/1710.html>
199. Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатським списком. Переклад В. В. Яременка. Київ, 1990. 558 с.
200. Повчання Володимира Мономаха. URL: <http://litopys.org.ua/pvlyar/yar09.htm>
201. Погребняк С. Генезис ідеї рівності як основоположного принципу права. *Вісник Академії правових наук*. 2010. № 3. С. 50 – 58. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/varny_2010_3_6
202. Погребняк С. П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика). Харків: Право, 2008. 238 с.

203. Погребняк С. П. Втілення принципу гуманізму в праві. *Вісник Академії правових наук України*. 2007. № 1. С. 33 – 42.
204. Погребняк С. П. Основоположні принципи права. Автореф. дис...д.ю.н.: 12.00.01. Харків: Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого, 2009. 37 с.
205. Погребняк С. П. Основоположні принципи права. *Велика українська юридична енциклопедія*: у 20 т. Т. 3: Загальна теорія права / редкол.: О. В. Петришин (голова) та ін. Харків: Право, 2017. С. 391-395. 952 с.
206. Погребняк С. П. Рівність. *Велика українська юридична енциклопедія*: у 20 т. Т. 3: Загальна теорія права / редкол.: О. В. Петришин (голова) та ін. Харків: Право, 2017. С. 669-675. 952 с.
207. Погребняк С. П. Свобода. *Велика українська юридична енциклопедія*: у 20 т. Т. 3: Загальна теорія права / редкол.: О. В. Петришин (голова) та ін. Харків: Право, 2017. 952 с.
208. Погребняк С. П. Справедливість. *Велика українська юридична енциклопедія*: у 20 т. Т. 3: Загальна теорія права / редкол.: О. В. Петришин (голова) та ін. Харків: Право, 2017. С. 737-743. 952 с.
209. Подковенко Т. Справедливість у системі цінностей права. *Актуальні проблеми правознавства*. 2016. Вип. 4 (8). С. 10-14.
210. Подорога Л. В. Генеза українського кримінального права за доби Середньовіччя (XV – перша половина XVII ст.): дис...доктора філософії за спец. 081 «Право»: Державний податковий у-тет. Ірпінь, 2025. 218 с.
211. Подорога Л. В. Поняття злочину в українському кримінальному праві XV – XVI ст. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 12. С. 36-38. URL: http://lsej.org.ua/12_2023/4.pdf
212. Пономарьов А. П. Шлюбно-весільні звичаї. *Українознавство: Посібник*. К.: Зодіак-ЕКО, 1994. С. 223–239.
213. Попович М. В. Слов'яни: походження і становлення. *Україна на зламі тисячоліть: історичний екскурс, проблеми, тенденції та перспективи: Кол. монограф.* За заг. ред. Г. В. Щокіна, М. Ф. Головатого. Київ: МАУП, 2000. С. 35 – 47. 384 с.

214. Посвячення Статуту Жикгімонту Третьому від 01.12.1588 р. / У кн. Статуту Великого князівства Литовського: У 3-х т. Том III. *Статут Великого князівства Литовського 1588 року*: У 2 книгах. Кн. 2. За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юрид. л-ра, 2004. С. 19-21.
215. *Правда Руська Ярослава Мудрого: початок законодавства Київської Русі* : навч. посіб. Укл.: Г. Г. Демиденко, В. М. Єрмолаєв. Харків: Право, 2014. 344 с.
216. Прислів'я і приказки. Людина. Родинне життя. Риси характеру / упор. М. М. Пазяк. Київ : Наукова думка, 1990. 528 с.
217. Приходько Т. М. Відображення суб'єкта злочину у пам'ятках Давньоруської держави X – XVII століть. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2016. № 1 (6). С. 155-165.
218. *Про внесення змін до Кримінального, Кримінально-процесуального та Виправно-трудоного кодексів України*: Закон України від 22.02.2000 р., № 1483-III. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2000, № 17. Ст. 123. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1483-14#Text>
219. Рабінович П. М. Принципи права. *Юридична енциклопедія* : В 6 т. Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ: Українська енциклопедія, 1998-2004. Т. 5: П – С., 2003. 736 с.
220. Румянцев В. О. «Устава на волоки» 1557. *Велика українська юридична енциклопедія*: у 20 т. Т. 1: Історія держави і права України / редкол.: В. Д. Гончаренко (голова) та ін. Харків: Право, 2016. С. 764-766. 848 с.
221. Руська Правда (Коротка редакція). *Правда Руська Ярослава Мудрого: початок законодавства Київської Русі* : навч. посіб. Укл.: Г. Г. Демиденко, В. М. Єрмолаєв. Харків: Право, 2014. С. 6-12. 344 с.
222. Руська Правда (Поширена редакція). *Правда Руська Ярослава Мудрого: початок законодавства Київської Русі* : навч. посіб. Укл.: Г. Г. Демиденко, В. М. Єрмолаєв. Харків: Право, 2014. С. 28-48. 344 с.
223. Сас П. М. Запорозьких козаків система цінностей. *Енциклопедія історії України*: Т. 3: Е-Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України.

- Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2005. 672 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Zaporozkykh_kozakiv_systema_cinnostey
224. Сімейне право України: підручник. За ред. А. О. Дутко. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2018. 480 с.
 225. *Сімейний кодекс України*: Закон України від 10.01.2002 р., № 2947-III. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2002, № 21-22, ст. 135. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text>
 226. Сірий М. І. Судова влада. *Юридична енциклопедія* : В 6 т. Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ: Українська енциклопедія, 1998-2004. Т. 5: П – С., 2003. 736 с.
 227. Скакун О. Ф. *Теорія держави і права*: Підручник. Харків: Консум, 2001. 656 с.
 228. Сливка С. С. Природне та надприродне право : у 3-х ч. Ч.1. Природне право : історико-філософський погляд Київ : Атіка, 2005. 224 с.
 229. Сокальська О. В. Нариси з історії українського судочинства (XVI – початок XVII ст.) : монографія. Одеса, ОДУВС, 2010. 210 с.
 230. Спадкове право: навч. посібник / Кер. авт. О. В. Нестерцова-Собакаръ. Дніпро: Дніпр. держ. у-тет внутр. справ, 2017. 164 с.
 231. Старченко Н. П. Генрикові статті 1573, Генрикові артикули. *Енциклопедія історії України*: Т. 2: Г-Д / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2004. 688 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Genrykovi_statti_1573
 232. Старченко Н. П. Становище жінки-шляхтянки на Волині другої половини XVI – початку XVII ст.: майновий та правовий аспекти : автореф. дис...к.і.н.: 07.00.01: НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, Інститут народознавства. Львів, 2002. 19 с.
 233. Старченко Н. П. Честь як регулятор шляхетського повсякдення (Волинь останньої третини XVI – початку XVII ст.). *Український історичний журнал*. 2012. № 6. С. 25 – 39.

234. Статут князя Ярослава про церковні суди. *Хрестоматія з історії держави і права України*: Навч. посібник. Упоряд.: А. С. Чайковський (кер.). Київ: Юрінком Інтер, 2003. С. 37-40. 656 с.
235. Статути Великого князівства Литовського: У 3-х т. Том I. *Статут Великого князівства Литовського 1529 року*. За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична л-ра, 2002. 464 с.
236. Статути Великого князівства Литовського: У 3-х т. Том II. *Статут Великого князівства Литовського 1566 року*. За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична л-ра, 2003. 560 с.
237. Статути Великого князівства Литовського: У 3-х т. Том III. *Статут Великого князівства Литовського 1588 року*: У 2 книгах. Кн. 2. За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична л-ра, 2004. 568 с.
238. Стецюк Б. Р. Особливості процесуального права Великого князівства Литовського на українських землях (друга половина XIV – друга половина XVI століть). *Право і безпека*. 2012. № 3 (45). С. 74-78.
239. Стецюк Б. Р. Функціонування судового процесу в Київській Русі. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Серія: Юридичні науки : зб. наук. праць*. 2015. № 824. С. 405-411.
240. Субтельний О. Україна: історія. Київ: Либідь, 1992. 512 с.
241. Судебник князя Казимира (29 лютого 1468 р.). *Хрестоматія з історії держави і права України*. Навч. посібник: У 2 т. За ред. В. Д. Гончаренка. Київ: Ін Юре, 1997. Том 1. С. 57 – 60.
242. Таран І., Сирота Д. Принципи кримінального права України: система та характеристика. *Публічне право*. 2021. № 4 (44). С. 65-71.
243. Терлюк І. Я. Історія держави і права України (доновітній час). Київ: Атіка, 2006. 400 с.
244. Терлюк І. Я. Огляд історії кримінального права України. Навч. посіб. Львів: Ліга-Прес, 2007. 92 с.
245. Тертишник В. Юридичні прислів'я – вказівні пальці юриспруденції. *Юридичний журнал*. 2005. № 4. С. 134–135.

246. Тімашов В. О. Формування й закріплення інституцій прав людини і свобод людини в Україні (VI – XVII століття). *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2013. № 4 (69). С. 170-175.
247. Ткач А. П. Історія кодифікації дореволюційного права України. Київ: Київський університет імені Тараса Шевченка, 1968. 166 с.
248. Товстоліс М. Спільна власність за звичаєвим правом України. Київ: Друкарня Української Академії наук, 1928. 24 с.
249. Толкачова Н. Є. Деякі аспекти співвідношення звичаю, традиції та права. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. Випуск 45. К., 2002. С. 23-30.
250. Торгівля на Україні XIV – середини XVII ст.: Волинь і Наддніпрянщина / АН УРСР. Археограф. комісія; Ін-т історії та ін.; Редкол.: М. Ф. Котляр (відп. ред.) та ін. Київ: Наукова думка, 1990. 408 с.
251. Уварова О. О. Галузеві принципи права. *Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 3: Загальна теорія права* / редкол.: О. В. Петришин (голова) та ін. Харків: Право, 2017. С. 42-43. 952 с.
252. Українська література XI – XIII ст. URL: <http://litopys.org.ua/oldukr2/oldukr2.htm>
253. Українське повсякдення ранньомодерної доби: збірник документів. Вин. 1: Волинь XVI ст. Київ: «Фенікс», 2014. 776 с.
254. Усенко І. Б. Звичаєве право. *Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 1: Історія держави і права України* / редкол.: В. Д. Гончаренко (голова) та ін. Харків: Право, 2016. С. 326-330. 848 с.
255. Устав Святого князя Володимира про церковні суди. *Хрестоматія з історії держави і права України*: Навч. посібник. Упоряд.: А. С. Чайковський (кер.). Київ: Юрінком Інтер, 2003. С. 35-36. 656 с.
256. Устава на волоки (01 квітня 1557 р.). *Хрестоматія з історії держави і права України*: Навч. посібник. Упоряд.: А. С. Чайковський (кер.). Київ: Юрінком Інтер, 2003. С. 48-50. 656 с.
257. Фаст О. Роль середньовічної правової доктрини у формуванні уявлень про честь та гідність як правового інституту. *Підприємництво, господарство*

- i право*. 2020. № 5. С. 208-214. URL: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.5.37>
258. Фатєєва Л. М. Лінгвокультурологічний концепт воля (пареміологічний аспект). *Наукові праці МДТУ ім. П. Могили*. 2009. Т. 67. Вип. 54. С. 88 – 90.
 259. Федіна Н. В. Поняття справедливості в системі правозастосування як складової правового життя. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2015. Вип. 2. С. 28-36.
 260. Федіна Н. В. Правова справедливість як засіб забезпечення соціальної цінності правових норм. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2016. Випуск 6 (15). С. 20-24.
 261. Філософський енциклопедичний словник. За ред. В. І. Шинкарука. Київ: Абрис, 2002. 744 с.
 262. Хвойницька Х. М. Легітимація природного права в Україні та європейська юснатуралістична традиція : дис...к. філософ. н.: 09.00.05. Львівський національний у-тет імені Івана Франка. Львів, 2013. 199 с.
 263. Храмова В. До проблеми української ментальності. *Українська душа*. Київ: Фенікс, 1992. 128 с.
 264. Хрестоматія з історії держави і права України: Навч. посібник. Упоряд.: А. С. Чайковський (кер.). Київ: Юрінком Інтер, 2003. 656 с.
 265. Хрестоматія з історії руського права. Упор. М. Владимирський-Буданов. Вип. перший, видання шосте. Київ: Видавництво М. Я. Оглобліна, 1908. 226 с.
 266. Худояр Л. В. Принцип рівності в українському праві козацько-гетьманської доби: дис...к.ю.н.: 12.00.01. Київ: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2015. 239 с.
 267. Цветкова Ю. В. Східна традиція права. Навчальний посібник. Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2015. 62 с.
 268. Цветкова Ю. В. Становлення правової традиції релігійної толерантності у федеративних державах Європи (V ст. до н. е. – XVII ст.): дис...д.ю.н.: 12.00.01. Київ: Київський національний у-тет імені Тараса Шевченка, 2021. 511 с.

269. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України), фонд 25, опис 1, справа 4, арк. 110.
270. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України), фонд 25, опис 1, справа 8, арк. 408 зв. – 411 зв., запис № 8; 480 зв., 481, запис № 27.
271. *Цивільний кодекс України*: Закон України від 16.01.2003 р., № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2003, №№ 40-44, ст. 356. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>
272. *Цивільний процесуальний кодекс України*: Закон України від 18.03.2004 р., № 1618-IV. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2004, № 40-41, 42, ст.492 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>
273. Чепульченко Т. О. Принцип рівності у праві як регулятор суспільних відносин: генеза та загальна характеристика. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія, соціологія, право*. 2014. Випуск 3/4 (23/24). С. 172-176.
274. Чепульченко Т. О. Рівність у праві: філософський вимір. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія, соціологія, право*. 2015. Випуск 3/4 (27/28). С. 117-121.
275. Череватюк В. Б. Особливості прояву універсальності римського права у правовій системі Київської Русі. *Держава і право: Зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки*. 2004. Вип. 23. С. 90–94.
276. Черкаський І. Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI – XVIII ст. *Праці Комісії для виучування історії західно-руського та українського права*. Вип. 4. За ред. Н. П. Василенка. Київ: Друкарня ВУАН, 1928. 714 с.
277. Чехович Т. В. Правові та історичні передумови закріплення конституційного принципу рівності громадян перед законом у Конституції України. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2017. Випуск 2 (17). С. 17-23.
278. Чорнобай О. Л. Філософія фольклорного права: дис...к. ю. н: 12.00.12: Львівський державний у-тет внутрішніх справ. Львів, 2011. 223 с.
279. Чубатий М. Огляд історії українського права. Історія джерел та державного права. Ч. 1. Мюнхен, 1947. 88 с.

280. Шаломєєв Є. В. Мета покарання у кримінальному праві України XI – XVIII ст.: історично-порівняльний аналіз. *Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України*. 2002. № 4. С. 132 – 137.
281. Шаломєєв Є. В. Формування інституту звільнення від покарання у кримінальному праві України другої половини ХУІІ та ХУІІІ ст. *Право України*. 2002. № 11. С. 135 – 138.
282. Шахрайчук І. А. *Спадкове право України (Ретроспективний аналіз): навч. посібник*. Дніпропетровськ: ДНУ, 2000. 224 с.
283. Шевелер Н. В. Справедливість як основоположний принцип права. *Актуальні проблеми держави і права: зб. наук. пр.* 2021. Вип. 89. С. 113-118. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/7e90d72d-f014-4b73-ac32-0830930fa460/content>
284. Шевцова А. В. Співвідношення права та закону в українській правовій традиції: дис...докт. філософії за спец. 081 «Право»: Вищий навч. заклад «Університет економіки та права «КРОК». Київ, 2023. 234 с.
285. Шевцова А. Відродження та розвиток національної правової традиції як засада правового реформування сучасної України. *Knowledge, Education, Law, Management*. 2020 № 4 (32), vol. 2. С. 203-208. URL: <https://doi.org/10.51647/kelm.2020.4.2.36>
286. Шевченко А. Є. Мета покарання у кримінальному праві України ХVІ – ХVІІ ст. *Європейські перспективи*. № 1. 2024. С. 70 – 76.
287. Шевченко А. Є., Камаралі С. Є. Розвиток системи захисту особистих прав за Литовським Статутом ІІІ редакції та Кодексом 1743 р. *Право UA*. 2023, №3. С. 251 – 255. URL: https://pravo.unesco-socio.in.ua/wp-content/uploads/archive/Pravo-ua-2023-3/Pravo_ua_2023_3_251.pdf
288. Шевченко А. Є., Костенко І. В. Генеза кримінально-правової охорони прав особи за Литовським статутом 1588 р. та Кодексом 1743 р. *Наше право*. 2024, №1. С. 196 – 201. URL: https://nashe-pravo.unesco-socio.in.ua/wp-content/uploads/archive/NP-2024-1/NP_2024_1_196.pdf

289. Шевченко А. Є., Кудін С. В. Правові джерела українського кримінального права у XVI – XVII ст. *Ірпінський юридичний часопис: науковий журнал*. 2024. Випуск 1 (14). С. 42 – 51.
290. Шевченко А. Є., Кудін С. В., Настюк А. А. Становлення та розвиток князівської влади в Київській Русі в IX – на початку XII ст. Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2020. 468 с.
291. Шевченко А. Є. Основні цілі покарання в українському кримінальному праві XVI–XVII ст. *Ірпінський юридичний часопис: науковий журнал*. 2024. Випуск 3 (16). С. 66 – 76.
292. Шевченко А. Є., Старостюк А.В. Соціально-аксіологічний статус людини в Україні: історично-правова ретроспектива. *Європейські перспективи. Науково-практичний журнал*. 2023, № 2. С. 163 – 166.
293. Шевченко А. Є., Холоднюк С. З. Соціально-правова цінність людини в сучасному праворозумінні : монографія. Вінниця: Твори, 2019. 268 с.
294. Шевченко А., Кудін С. Формування та розвиток правової системи у період Київської Русі. *EDITORIAL BOARD*. 2021. № 1/9. С. 422 – 423.
295. Шевченко О. О. Історія держави і права зарубіжних країн: Навч. посібник. К.: Вентурі, 1997. 308 с.
296. Шевченко О. О. Плебсологічне філософсько-правове осмислення історичної ролі еліти і нації. *Часопис Київського університету права*. 2015. Вип. 2. С. 6 – 10.
297. Шевчук С. В. Верховенство права. *Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 3: Загальна теорія права / редкол.: О. В. Петришин (голова) та ін. Харків: Право, 2017. С. 27-32. 952 с.*
298. Шило Є. П. Принципи гуманізму та справедливості в адміністративному праві України у контексті християнських цінностей. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО*. 2024. Випуск 83: частина 2. С. 376-384. URL: DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.83.2.56>

299. Шинкарьов Ю. В. Спеціальні засади призначення покарання у Руській Правді. *Зб. наук. праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди «ПРАВО»*. 2018. Вип. 28. С. 106-114.
300. Щербак С., Мамалига В. Гуманізм у кримінальному праві України: історико-правові аспекти. *Консенсус*. 2022. № 3. С. 35 – 46. URL: DOI:10.31110/consensus/2022-03/035-046
301. Юшков С. В. Руська правда: походження, джерела, значення. *Правда Руська Ярослава Мудрого: початок законодавства Київської Русі* : навч. посіб. Укл.: Г. Г. Демиденко, В. М. Єрмолаєв. Харків: Право, 2014. С. 214 – 238. 344 с.
302. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. У 3-х томах. Редкол.: П. С. Сохань (відп. ред.) та ін. Київ: Наукова думка, 1990-1991. Т. 1. 592 с.
303. Яковлів А. Українське право. *Українська культура: Лекції за ред. Дмитра Антоновича* / Упор. С. В. Ульяновська. К.: Либідь, 1993. С. 222-236.
304. Ясинський М. Статутні земські грамоти Литовсько-Руської держави. Київ: Типографія університету, 1889. 207 с.

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТУСА

ЗАТВЕРДЖУЮ

Ілля ХАДЖИНОВ

10 2025 р.

АКТ № 24-25/2.0-24

впровадження результатів дисертаційного дослідження
БОГАТЮК Оксани Валеріївни
«Становлення та розвиток принципів права у середньовічній Україні»
(спеціальність 081 Право) у навчальний процес
Донецького національного університету імені Василя Стуса

1. Комісія у складі:

Голова: Сергій РАДІО, проректор з наукової роботи

Члени комісії: Світлана КНИШ, завідувач навчального відділу;

Ганна ПЕТРЕНКО, завідувач відділу аспірантури та докторантури «Докторська школа».

у період з 15.09.2025 р. по 19.09.2025 р. розглянула матеріали впровадження результатів зазначеної дисертаційної роботи у навчальний процес.

2. Комісія встановила:

Результати дисертаційного дослідження БОГАТЮК Оксани Валеріївни «Становлення та розвиток принципів права у середньовічній Україні» було впроваджено у навчальний процес кафедри конституційного, міжнародного та кримінального права та кафедри теорії, історії держави і права та філософії права Донецького національного університету імені Василя Стуса шляхом використання викладачами кафедр основних положень дисертації (щодо становлення та розвитку загальних та галузевих принципів середньовічного українського права, їх вплив на формування вітчизняної правової традиції), що сприяло більш ґрунтовному розумінню значення та ролі загальних та галузевих принципів права під час викладання наступних освітніх компонентів:

1. «Історія держави і права» (ОС «Бакалавр», 1 курс, 2 години лекцій);
2. «Теорія держави і права» (ОС «Бакалавр», 1 курс, 2 години лекцій);
3. «Кримінальне право (теорія злочину; теорія покарання)» (ОС «Бакалавр», 2 курс, 2 години лекцій).

Позитивний вплив упровадження результатів дисертаційного дослідження Оксани БОГАТЮК «Становлення та розвиток принципів права у середньовічній Україні» обговорено на засіданні кафедри конституційного,

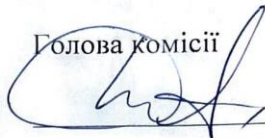
міжнародного та кримінального права (протокол № 2 від 22 вересня 2025 р.) та кафедри теорії, історії держави і права та філософії права юридичного факультету (протокол № 2 від 24 вересня 2025 р.).

Декан юридичного факультету

Ірина КОВАЛЬ

Голова комісії

Сергій РАДІО

Завідувач кафедри теорії, історії держави і права та філософії права

Ольга ТУРЧЕНКО

Члени комісії:

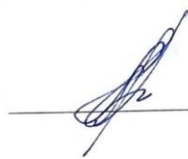

Світлана КНИШ

Завідувач кафедри теорії, історії держави і права та філософії права

Юрій ГОЦУЛЯК

Ганна ПЕТРЕНКО

PUBLIC ORGANIZATION «EUROPEAN ALLIANCE OF GREAT POSSIBILITIES»
ГО «ЄВРОПЕЙСЬКИЙ АЛЬЯНС ВЕЛИКИХ МОЖЛИВОСТЕЙ»

ЄДРПОУ 42818664; МФО 334851.

Р/р: 2600287116 у відділенні ПАТ «ПУМБ».

21009, Вінницька обл., м. Вінниця, вул. Стрілецька, б. 39, кв. 38.

Тел.: +380503683518; +380977297611.

eagp@eagp.site

www.eagp.site

АКТ ВПРОВАДЖЕННЯ

Даним підтверджується, що результати дисертаційного дослідження БОГАТЮК Оксани Валеріївни на тему «Становлення і розвиток принципів права у середньовічній Україні», представлені у вигляді матеріалів для проведення тренінгу на тему «Вплив принципів права на формування вітчизняної правової традиції» використовуються у тренінгово-просвітницькій та консультаційній діяльності Громадської організації «ЄВРОПЕЙСЬКИЙ АЛЬЯНС ВЕЛИКИХ МОЖЛИВОСТЕЙ» під час проведення інформаційно-освітніх заходів для населення.

Голова Правління
ГО «ЄВРОПЕЙСЬКИЙ АЛЬЯНС
ВЕЛИКИХ МОЖЛИВОСТЕЙ»

Т. В. Янчук

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧКИ

Наукові праці, в яких опубліковані основні результати дисертації:

1. Богатюк О. В. Становлення принципу особистої (персональної) кримінальної відповідальності в Україні за доби Середньовіччя. *Правничий часопис Донецького національного університету імені Василя Стуса*. 2024. № 1. С. 5 – 15.

URL: <https://jpchdnu.donnu.edu.ua/article/view/16154/16048>

DOI <https://doi.org/10.31558/2786-5835.2024.1.1>

2. Богатюк О. В., Мартинюк О. В. Генеза ідеї рівності в Україні (друга половина XIV – перша половина XVII ст.). *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 6. С. 24 – 29.

URL: <https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2024/12/4.pdf>

DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.2>

3. Богатюк О. В. Еволюція ідеї свободи в Україні (IX – перша половина XIV ст.). *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: ПРАВО*. 2025. Випуск 88: частина 1. С. 23 – 29.

URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2025/05/5.pdf>

DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.1.3>

4. Богатюк О. В. Формування принципу свободи заповіту в середньовічній Україні (IX – перша половина XVII ст.). *Правничий часопис Донецького національного університету імені Василя Стуса*. 2025. № 1. С. 5 – 13.

URL: <https://jpchdnu.donnu.edu.ua/article/view/17673>

DOI: <https://doi.org/10.31558/2786-5835.2025.1.1>

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Богатюк О. В. Формування принципу одношлюбності на теренах Середньовічної України. *Актуальні дослідження правової та історичної науки*. Випуск 65: матеріали Міжнародної наукової інтернет-конференції (м. Тернопіль, Україна, м. Ополе, Польща, 10 – 11 жовтня 2024 р.) / редкол. : О. Яремко та ін. ГО

«Наукова спільнота». WSZIA w Opolu. Тернопіль : ФО-П Шпак В.Б. 2024. 106 с. С. 91-93. ISSN 2617-2364. URL: https://www.lex-line.com.ua/?go=full_article&id=3976

2. Богатюк О. В. Реалізація ідеї рівності у правовій системі Запорізької Січі. *Осінні юридичні читання – 2024. Сучасні проблеми законодавства, практики його застосування та юридичної науки. Випуск XXXIV*: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Осінні юридичні читання – 2024». 21 листопада 2024 р., Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2024. С. 11 – 13. 318 с.

3. Богатюк О. В. Становлення та розвиток інституту помилування як втілення гуманістичних ідей українського народу за доби Середньовіччя. *Весняні юридичні читання – 2025. Сучасні проблеми законодавства, практики його застосування та юридичної науки. Випуск XXXVII*: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Весняні юридичні читання – 2025». 24-25 квітня 2025 р., Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2025. С. 10 – 13. 298 с.